

Jaarboek 2005

Gille

Gierle

Poederlee

Voorwoord

Sinds wij – heemkundige kring – officieel gevestigd zijn in het ‘Heemhuis de Vrijter’ gaat het ons zeer goed. De historische, mooi ogende en knap ingerichte locatie zet ons aan actief en creatief te zijn. Het voorbije werkjaar hebben we getracht een opzoekcentrum op te starten door elke derde dinsdag van de maand de deur open te zetten voor al wie van ons archief, documentatie, foto’s, of know how gebruik wil maken. We zijn nog volop bezig de opzoek- en naslagwerken verder uit te breiden of aan te schaffen ten einde aan zoveel mogelijk vragende partijen te kunnen voldoen. Ons heemhuis wordt een echt open centrum voor al wie over het Lilse verleden iets wil weten.

Voor al diegenen die er ooit van droomden eens een stamboom op te zetten, maar nog steeds niet wisten hoe eraan te beginnen, hebben we in het najaar 2005 een genealogische lessenreeks van vier avonden opgezet, geleid door eigen bestuurs- en werkende leden. Alweer een aantal mensen is op weg gezet om hun roots te onderzoeken, want we weten *de mens is zijn verleden*.

De succesvolle heksenwandelingen, die meer dan twintig jaar doorgingen in en rondom de Haarlebeek en de Rollekensbergen, zijn in het najaar gestrand. Het was een zeer succesvolle formule, waardoor er duizenden wandelaars werden ingewijd in de sagen en legenden van de streek, omlijst met de nodige enscenering, waardoor de juiste sfeer ontstond om samen met de verteller de reis in het verleden van onze voorouders te maken. Na drieëntwintig jaar was de formule wel aan een restyling of misschien wel een volledig nieuwe look toe. De ideeën borrelen op, worden getoetst, gewikt en gewogen, gekeurd en afgekeurd tot er ééntje ons aller goedkeuring zal wegdragen. Alles is nog mogelijk ! We houden u op de hoogte.

De digitalisering van ons omvangrijk archief vordert gestaag door de voortdurende en niet aflatende ijver van onze IT’er Jos Geysen. Hij levert prachtig werk dat door iedereen die iets nodig heeft betreffende foto’s, artikels... kan geraadpleegd worden.

Iedereen in onze bestuursploeg heeft een eigen inbreng, een eigen taak, legt een eigen accent waardoor een vlotte en efficiënte werking van het geheel mogelijk wordt. Een aantal onder hen heeft voor u alweer een jaarboek samengesteld. Dit jaar staat het in het teken van ‘Landelijke folklore en landelijk leven’, een thema van PAK+, waaraan wij als heemkundige kring onze medewerking hebben verleend. Walter Driesen boog zich over *En de boer hij ploegde voort...* Benedikt Sas belichtte *Het Kempische boerenleven op het einde van de 17de eeuw*. Jules Van Olmen informeerde ons over *Landbouw te Lille, Gierle*,

Poederlee en Wechel in de 19de eeuw en Rosette Dillen heeft de geschiedenis van de *botermarkten en coöperatieve melkerijen in Lille en Poederlee, Gierle en Wechelderzande* doorgelicht. Nico Paepen ten slotte kaartte *De aardbrief van zes dorpen* aan en nam ons mee in die historie. Ongetwijfeld is dit weer een boeiend boek geworden en sluit de presentatie ervan weer een interessant werkjaar af. Een boek uitbrengen is meer dan een tekst voorleggen. De auteurs sporen gegevens op, interviewen, verzamelen, vergelijken en schrijven uiteindelijk de tekst, maar de archivaris, secretaris, bibliothecaris, penningmeester, lector en corrector, vormgever, hebben allemaal het hunne bijgedragen om die tekst te kunnen realiseren. Een geslaagd boek is dan ook een gezamenlijk project, dat door een ganse equipe tot een goed einde wordt gebracht. Daarom hartelijk dank aan de ganse ploeg en 'proficiat !' met deze realisatie.

Onze lezers wensen we met dit boek aangename lectuur toe, leesuren waarin zij een stapje terug zetten in een totaal andere tijd, met andere wetten en normen, maar desalniettemin intrigerend en boeiend. Veel succes !

Tot ziens op een van onze activiteiten van ons komende werkjaar. Wij zijn enthousiast en uw interesse is onze drijfveer tot meer en beter !

Rosette Dillen

voorzitter

De Aard van de Zes Dorpen 1332-1822

Casusonderzoek naar een Kempense gemene heide

Nico Paepen lic. hist.

Inleiding

Het onderwerp van dit artikel, de Aard van de Zes Dorpen, is – bij mijn weten – nog maar één keer bestudeerd geweest. (1) Nu al meer dan 25 jaar geleden, publiceerde het historische tijdschrift voor de Antwerpse Kempen, Taxandria, een artikel van J. Geerts waarin hij de geschiedenis achter dit gebied belichtte. Hij schetste toen voor de eerste keer een beeld van het uitgestrekte gebied tussen de dorpen Beerse, Gierle, Lille, Vlimmeren, Vosselaar en Wechelderzande. Vandaag de dag beslaan de gemeentebossen rond de Lilse Bergen dit gebied. Het is de grote verdienste van J. Geerts dat hij de belangrijkste van de documenten aangaande de gemene gronden van Beerse heeft opgespoord én gevonden. Zijn verkenningen vormden de start van mijn onderzoek. Aan de reeds gekende bronnen kon ik nog enkele zeer interessante documenten toevoegen terwijl ik andere bronnen in verband kon brengen met de geschiedenis van de Aard.

Dit artikel vloeit voort uit mijn thesis (Universiteit Gent, 2002) die ik later herwerkte en nog uitbreidde. Omdat het een casusonderzoek betreft, gaat het hier om een lange termijnstudie, d.i. vanaf de voorgeschiedenis van de verleening van de Aardbrief in 1332 tot enkele decennia na de officiële verdeling in 1822 (hopelijk voer voor latere artikels in dit jaarboek). Omwille van de overzichtelijkheid werd de chronologie zoveel mogelijk gerespecteerd. In mijn schrijfstijl heb ik misschien de neiging veel broncitaten te gebruiken. Sommigen zullen vinden dat dit de vlotte leesbaarheid niet ten goede komt. Maar geeft onze oude taal dan niet die extra charme en pit aan een historisch artikel? Bovendien filtert een historicus zijn bronnen al genoeg. Zolang de bron duidelijk is, laat ik hem dan ook graag zelf aan het woord.

Voor ik kort inga op het duurzaam beheer van gemene gronden en de vraag ‘Wat zijn gemene gronden?’ door anderen laat beantwoorden, moeten nog enkele opmerkingen over de gehanteerde terminologie gemaakt worden. Om omslachtigheid te vermijden zal de Aard van de Zes Dorpen hier vaak kortweg

‘de Aard’ genoemd worden. Om het specifieke studiegebied, als onderwerp van dit artikel, van het begrip ‘aard’, als een willekeurig stuk gemene grond, te onderscheiden, wordt ‘mijn’ Aard met een hoofdletter geschreven. Dezelfde opmerking geldt voor de zes gemeenten met rechten op de Aard: zij worden afgekort tot ‘de Zes Dorpen’, eveneens met hoofdletters. Om verwarring te ontlopen, werd het woord ‘deeldorp’ ingevoerd. In het Nederlands heeft de term ‘deelgemeente’ immers al een betekenis m.n. die van het hedendaagse deel van een administratieve fusiegemeente bv: Gierle is een deelgemeente van Lille. ‘Deeldorp’ slaat in deze studie op één van de zes gerechtigde dorpen waarvan de inwoners de gemene grond gezamenlijk gebruikten.

Duurzaam beheer van een gemeenschappelijk goed

Ce qui se possède en commun, se néglige en commun (Wat men gezamenlijk bezit, wordt gezamenlijk verwaarloosd.).(2) De Lamaillardière mag beweren wat hij wil, maar is deze stoute uitspraak wel waar? Menige studie, nationaal of zelfs internationaal, heeft immers aangetoond dat de gebruikers van gemene (= gemeenschappelijke) gronden vaak hun uiterste best deden die zo goed mogelijk te beheren. In eigen streek was het niet anders.

In de ecologische geschiedenis heeft de organisatie rond gemene gronden sedert het problematische maar beroemde artikel van Garret Hardin over ‘The Tragedy of the Commons’ veel aandacht gekregen.(3) Hardin legde daarin het verband tussen o.a. overbevolking en milieuproblemen zoals uitputting van natuurlijke rijkdommen. Blijkbaar zou er een onoverbrugbare tegenstelling tussen individueel rationeel gedrag en collectief belang bestaan. Individueel winstdenken zou collectieve goederen vernietigen. (+/- Hoe meer ik persoonlijk bezit, hoe kleinder het gemeenschappelijke bezit.) Hij gebruikte daarvoor een metafoor waarin gemene gronden een centrale rol spelen maar waarin de historische wijze van beheer geweld werd aangedaan. Hardin schetste immers het ahistorische beeld van een gemene weide zonder management, zonder toegangs- en beheersregels, waaruit elke dorpeling zoveel mogelijk persoonlijke winst probeerde te halen zonder oog voor de draagkracht, de duurzaamheid van de gemene grond.(4) Sindsdien heeft menige studie uitgewezen dat onze voorouders wel degelijk beseften dat de toegang en het gebruik van hun gemene gronden in mindere of meerdere mate gereguleerd moesten worden om er het duurzaam genot van te beschermen. Juist het stelsel van gemene gronden en gemene rechten is een voorbeeld van een afgewogen, op latere generaties gericht, en streng gereguleerd gebruik van gemeenschappelijke goederen.(5) Toch slaagde men er vermoedelijk slechts zelden in het ideaal van ‘sustainable development’ (duurzame ontwikkeling) te bereiken.(6)

Ook in onze dorpen bezaten onze voorouders een voor hen uitermate belangrijke gemene grond, m.n. de Aard van de Zes Dorpen (Beerse, Gierle, Lille, Vlimmeren, Vosselaar en Wechelderzande). Deze zes dorpen hadden in principe gelijke rechten (en plichten) op één en hetzelfde gemeen goed. De Aard werd gezamenlijk verworven, moest door alle partners beheerd en verdedigd worden en werd tenslotte door alle zes de gemeenten verdeeld (1822). Idealiter verdienen de zes 'deeldorpen' daarom evenveel aandacht. Door de staat en de inhoud van het bronnenmateriaal blijkt dit helaas niet mogelijk te zijn. Natuurlijk wordt er – waar nodig en aangewezen – een stapje buiten de grenzen van het studiegebied gezet. Vooral voor het tijdvak vóór hertog Jan III (reg.1312-1355) moest dit gebeuren. Toch was het niet de bedoeling om een volledig vergelijkend onderzoek te voeren, hoe interessant dit ook zou kunnen zijn. Trouwens... er moest eerst bepaald worden waar nu juist de grenzen van mijn studiegebied gelegen waren! Dit bleek een bijzonder tijdrovende en moeilijke opgave maar deze taak leek mij essentieel voor een goed begrip van het onderwerp. De precieze kennis van de limieten van de Aard lijkt mij dan ook het mooiste resultaat van mijn onderzoek. Voorheen werden de grenzen van de Aard van de Zes Dorpen immers veel te eng gezien, d.i. uitsluitend *tussen* de Zes Dorpen.

Wat zijn gemene gronden?

Voor Ph. Godding zijn gemene gronden één van de twee mogelijke collectieve gebruiksrechten naast gewone gebruiksrechten in vb. bossen. De communaux bestonden uit 'de niet ontgonnen delen, bossen en onbewerkte gronden, heiden, moerassen rond het dorp (wastine, veld, wildert)'. (7) J. Lindemans stelt dat 'al het niet-omheinde vroente en gemene weide voor het vee' was. (8) Deze gemene gronden speelden een zeer belangrijke rol in de vroegere landbouweconomie. De gebruikers konden er hun vee laten grazen, er brand- en timmerhout halen, er leem en turf steken, er heide maaien en plaggen steken zodat ze er hun mesttekort mee konden aanvullen.

S.J.B. Cox brengt enkele nieuwe elementen aan: (Engelse) gemene gronden waren niet beschikbaar voor het grote publiek maar eerder enkel voor bepaalde individuen die het gebruiksrecht geërfd of verkregen hadden, en het gebruiken van die gemene gronden was niet zonder regels. Het gebruik van een gemene grond was dus gereguleerd en beperkt tot de leden van een gerechtigde groep. Even verder geeft ze de definitie zoals die in middeleeuws Engeland gebruikt werd: een recht dat één of meer personen hebben om een deel te hebben of te gebruiken van wat iemand anders zijn bodem produceert ... en het is een recht op een deel van de opbrengsten van de bodem, en enkel op een deel... Het gaat dus

om rechten op een *deel van de opbrengst van iemand anders zijn grond*. Over die rechten schrijft ze nog wat het volgens haar ook was: *een overblijfsel van veel uitgebreidere rechten, rechten die naar alle waarschijnlijkheid ouder zijn dan het moderne begrip van private eigendom. Het recht op de gemene grond was een recht dat verleend werd aan bepaalde personen omdat deze personen een claim op het gebied hadden of omdat de huidige eigenaar van het gebied ze verleend had als tegenprestatie voor hun diensten...* De gereguleerde rechten op een gemene grond beschouwt Cox dus als een overblijfsel van meer uitgebreide rechten. Ze konden op twee manieren verworven worden, namelijk door een claim op basis van gewoonte of door een gunst van de eigenaar in ruil voor een tegenprestatie.⁽⁹⁾

Een ander belangrijk element vindt men bij Achterhuis: *de gemeenheid* (kan) *...niet voortbestaan zonder gedeelde verantwoordelijkheid*.⁽¹⁰⁾ M.a.w. de gerechtigde gemeenschap is verantwoordelijk voor het verstandig gebruik en beheer van de gemene gronden, ze heeft rechten maar ook plichten. Daarom was ze *autonoom in het bepalen van de vorm en de regels van hun gemeenschappelijke gronden*. Godding nuanceert dit door te stellen dat *de regels opgesteld werden ofwel door de heren, ofwel door een akkoord tussen de heren en de boerengemeenschap ofwel enkel door deze laatste, die overal het beheer van de gemene gronden in handen nam*. Hij ziet dus drie mogelijke bronnen van regelgeving: de heer, de gebruikers of de twee samen.

Gewapend met deze voorkennis, kunnen we nu dit casusonderzoek aanvangen.

I. Van wildert naar vroente

Verderop zullen we zien dat het hertog Jan III van Brabant is die de Zes Dorpen een aardbrief schenkt. Hij was er op het moment van de schenking immers eigenaar van. De logische vraag is nu: hoe waren de gemene gronden in het studiegebied in Jans handen geraakt, m.a.w. hoe is de wildert (= +/- onontgonnen niemandsland) veranderd in een vroente (< vroom = heer; dus 'herengrond') ?

De geschiedenis van de gemene gronden hangt nauw samen met de algemene geschiedenis van het gebied waarin die gemene gronden liggen. De eigendoms-kwestie van een gemene grond is soms één van de moeilijkste vragen om te beantwoorden. In een feodale maatschappij met een ongelooflijk kluwen van leen- en cijnsbanden wist men het dikwijls zelf niet meer! Vaak kende men enkel de rechtstreekse relatie (leenheer-leenman, cijnsheer-cijnsman) en ontbrak een breder overzicht van de verhoudingen. Betwistingen van eigendom en van specifieke rechten op de vroente waren dan ook schering en inslag. Met de Aard van de Zes Dorpen was het niet anders.

De vraag 'wie was nu eigenlijk heerser van een bepaald gebied?' is sterk verbonden met de algemene kolonisatie- en ontginningsgeschiedenis van de streek. Wie eigende zich wat toe? Wie ontgon waar en hoe deed hij dat? Wat was het effect op het landschap? Het zijn enkele van de vragen waarover de laatste twee decennia meerdere boeiende publicaties verzorgd werden. De resultaten van de vele onderzoeken veranderden het beeld van het zeer statische Noord-Brabantse platteland tijdens de hoge Middeleeuwen volledig. Het moderne onderzoek legt de nadruk op het dynamische karakter van de Kempense plattelandssamenleving in de periode tussen 1000 en 1300.(11)

Van de vroege Middeleeuwen tot het midden van de 12de eeuw

In de Karolingische tijd (midden 8ste t/m 10de eeuw) heerste de zgn. patrimoniale opvatting over het koninkrijk d.w.z. dat het rijk geacht werd te behoren tot het patrimonium van de koninklijke familie. Daarom werd het land bij overlijden van de vorst ook verdeeld tussen diens erfgenamen. Natuurlijk beschouwde men ook de wildernis als vorstelijke eigendom. Het recht op de wildernis was een van de zgn. regalia of koninklijke rechten. Onder de Karolingische vorsten lagen de Zes Dorpen in het grensgebied van de pagus Taxandria met de regio rond de stad Antwerpen die vanaf de late 10de eeuw als 'Rien of Rijen' aangeduid werd. De pagi of gouwen waren een administratieve onderverdeling van het rijk o.l.v. een graaf. Traditioneel rekt de streek rond Turnhout zich tot de pagus Taxandria, al zijn er geen sluitende bewijzen voor dat dit ook effectief zo was.(12) In 925 werd Taxandria bij het Duitse Rijk gevoegd. Later vinden we hier het markgraafschap Antwerpen (einde 10de eeuw) terug.

Achttiende eeuwse wapenrok van een heraut van het markgraafschap Antwerpen. Uit Bestendige Deputatie van Antwerpen, *Van Evers en heiligen*, 1998, p. 11.

In 1106 komt het markgraafschap – met de Zes Dorpen en hun wildert – in handen van Godfried I, graaf van Leuven, hertog van Brabant.⁽¹³⁾ De werkelijke invloed van diens gezag werd echter buiten het Scheldegebied nog nauwelijks gevoeld. Het is daarom geen toeval dat de eerste bronnen over de Zes Dorpen kerkelijke documenten zijn (1123). De centrale wereldlijke macht was er vermoedelijk sterk versnipperd of misschien zelfs nog onbestaande.

De Rijksdag van Roncaglia

Intussen was er door de keizer op de Rijksdag van Roncaglia (november 1158) een zeer belangrijk precedent vastgelegd: het bodem- of wildernisregaal.⁽¹⁴⁾ Het moest de kerkelijke eigenaar van een domein helpen bij diens aanspraken op ontginningen in de marge van het kloosterdomein. Er werd bepaald dat de onontgonnen gronden onder het gezag van de plaatselijke heer vielen, in plaats van onder het gezag van de ontginners.⁽¹⁵⁾ Een ontginning zou dus voortaan niet meer leiden tot een eigengoed, een zgn. allodium (Geen grond zonder heer). Natuurlijk had deze wet geen onmiddellijk effect: hij moest afdgedwongen worden en daarbij was het lang niet zeker wie zich als ‘lokale heer’ kon opdringen. Alles hing af van de sterkte van de plaatselijke elite. In de 12de eeuw verloor de Roomse keizer snel alle reële macht over onze streken. De geschiedkundige Leenders spreekt erover als een *grabbelton voor de omringende grote heren*. In die grabbelton zaten ook de koninklijke regalia (rechten) met o.a. het recht op de wildernis. Onder deze omstandigheden konden de groeiende dorpen gemakkelijk de omringende wildert als extensief graasgebied voor hun vee gebruiken zonder dat de hertog, als opvolger in rechte van de keizer, daar enige vergoeding voor kon vragen omdat diens bestuursapparaat nog niet voldoende sterk was. Zo legden onze ontluikende dorpen de basis voor hun latere rechten op de gemene gronden. De Kempen lagen ondertussen wel open voor een sterke heer die er zijn wil zou kunnen opdringen. Uiteindelijk zou de winnaar uit de richting van Leuven en Antwerpen komen.

De hertog van Brabant komt op

Vanuit zijn bastion Antwerpen werkte de hertog van Brabant ondertussen hard aan de uitbreiding van zijn oppergezag over en de ontginning van de Kempen. Hiervoor volgde hij o.a. ook de oude tolweg van Antwerpen naar het oosten. Een belangrijke stap was ook de reeks overwinningen op de machtige familie Berthout (o.a. in 1159). De hertog brak haar onafhankelijkheid en verwierf zo meer macht over veel van haar allodia o.a. Mechelen, Grimbergen, het Land van Geel en de streek van Turnhout (zie vb. de *bona domini de Duffele* bij de

grenzen van de Aard). Natuurlijk trachtte de hertog zijn macht overal op te dringen. Hij gebruikte daarvoor verschillende tactieken: uitspelen van zijn voogdij over abdijen, kloosterstichtingen (vb. Postel), het aannemen van lokale machthebbers als leenman (Poederlee?), huwelijken, rechtstreekse dwang, wildernisregaal, enz.... In de gebieden waar de lokale machthebber om een of andere reden de duimen moest leggen voor de ambitieuze en expansieve hertog van Brabant, kon deze laatste vaak de wildert voor zich opeisen en er een 's-herenvroente van maken.

Voorals Hendrik I (reg. 1190-1235) deed zijn uiterste best om zijn greep over de Kempen (als markgraaf van Antwerpen) ook effectief te maken. Als hulpmiddel gebruikte hij vooral het stichten van vrijheden (nova oppida). Zo kregen in de onmiddellijke omgeving van de Aard van de Zes Dorpen Herentals (in 1209), Arendonk, Hoogstraten en Turnhout (in 1213) een vrijheidskeure. In 1210 schonk Hendrik trouwens de wildert (vroente) van Merksplas (grenzend aan de latere Abtsheide van Beerse) aan de Sint-Michielsabdij van Antwerpen.⁽¹⁶⁾ In 1221 gaf hij een stuk woeste grond aan Herentals. Het is het beste bewijs dat hij zich als eigenaar van heel de wildernis profileert en dat hij de wildert in een 's-Herenvroente' had omgezet. De hertog van Brabant was de grootste overwinnaar van gebieden en rechten uit de grabbelton.

Concurrentie voor de hertog?

De lokale concurrentie van de hertog zat natuurlijk ook niet stil. In een aantal dorpen wierp één bepaald persoon zich niet alleen op als eigenaar van de plaats, maar ook als degene die er de orde en veiligheid zou handhaven in de plaats van de wettige – maar afwezige! – markgraaf/hertog. Die persoon was dan meestal de rijkste landbouwer van de nederzetting. Hij werd een 'herenboer'. De nieuwe dorpschoufden, alias lokale edelen, – meestal met de naam van 'hun' dorp – kregen het in de 'grabbelperiode' voor het zeggen. In deze context moet misschien de heer van Poederlee geplaatst worden. Walterus de Puderla duikt voor het eerst in 1209 op. De heer van Poederlee komt als zeer hertogsgetrouw uit de bronnen naar voren: hij is immers meermaals getuige voor de hertog van Brabant. Waarschijnlijk had deze familie zich toen al lang bij de heerschappij van de hertog neergelegd. De familie bezat een klein 'kasteel' én een motte, hét symbool bij uitstek van territoriale adel. Ze bezat te Poederlee en Gierle tevens lenen, de lage rechtspraak, het jacht- en visrecht en ook nog het derde deel van de tienden te Gierle en een watermolen vlakbij haar kasteel. Bovendien hadden deze edele heren de wildert van Poederlee bemachtigd. Vermoedelijk had dit oude geslacht de wildert daadwerkelijk zelf opgeëist en niet in leen gekregen want hun erfgenamen bezaten in 1684

nog steeds voor 109 bunder 61 roeden allodia *van immemorialen tijde vrij geweest* terwijl reeds in 1542 verklaard werd dat de heer goederen bezat die *bij ons vrij gehouwen woirden van belastingen ende beden*.⁽¹⁷⁾ Dit blijkt ook in 1354 toen *Wouter, heere van Poederlee* alle vroenten in het dorp aan de inwoners van Poederlee verkocht.⁽¹⁸⁾

Voor de Zes Dorpen is er geen familie bekend die sterk genoeg was om eventueel een claim op de wildert te kunnen leggen. Misschien zijn er wel enkele aanwijzingen van (overblijfselen van) een 'lokale mini-elite'. Hoewel tienden in oorsprong een vorm van kerkelijke belasting waren, hadden bepaalde plaatselijke families er beslag op kunnen leggen. Door de zgn. 'teruggavebeweging' van de 12de en 13de eeuw kwamen de tienden weer grotendeels in kerkelijke handen. Zo worden er in de tweede helft van de 13de eeuw enkele malen tienden en land door vb. de familie *de Bersa* aan het klooster van Groot-Bijgaarden, eigenares van het altaar van Beerse, (terug?) geschonken. De wildert in de Zes Dorpen blijkt dan ook stevig in handen van de hertog te zijn geweest, vooral omdat hij er ook zelf rechtstreekse dorpsheer was. Ondertussen veranderde er voor de plaatselijke bevolking waarschijnlijk niet veel. Zij bleef de voormalige wildert (niemandsland), nu vroente (herengrond), gebruiken zoals ze dat ongetwijfeld reeds sedert de stichtingen van de Zes Dorpen deed: als weidegebied voor vee, als houtvoorraad, voor plaggenmest, voor turf- en leemwinning e.d.m., kortom als noodzakelijke aanvulling bij de landbouw. Die wildert had trouwens een heel ander uitzicht dan de eenzame weidse heides uit de 19de eeuw die we nog kennen van de prachtige schilderijen van vb. Heymans. Ruigten, bossen, venen, al dan niet vliegend zand, gagelvelden en heide wisselden elkaar toen nog af.

Over het tijdvak van Hendrik I tot Jan III (1190-1312) zijn er zo goed als geen documenten over de Zes Dorpen overgeleverd. Ik kan er dus ook niets over schrijven.

Groot ruiterzegel van hertog Jan III.
Uit R. Laurent, *Les sceaux des princes territoriaux belges, du Xe siècle à 1482*,
Rijksarchief Brussel, 1993, plaat 124.

II. Van vroente naar gemeynte: Jan III

Hertog Jan III (°1300-+1355) speelde een zeer belangrijke rol in het leven van de Aard van de Zes Dorpen. Hij was het immers die het gebruik van de Aard door de inwoners van de Zes Dorpen een juridische basis gaf door hen in 1332 de Aardbrief te schenken.

Vanaf zijn tijd zijn er ook stilaan meer bronnen beschikbaar die een beter inzicht leveren in de plaatselijke geschiedenis.

Vershil tussen gemeynt, parochie, dorp en gericht

Vóór ik de Aardbrief en de grenzen van de Aard onder de loep neem, moet nog gewezen worden op het belangrijke verschil tussen gemeynt, parochie, dorp, en gericht.⁽¹⁹⁾ De Aard van de Zes Dorpen behoort tot het type van de ‘gemeynte’ hetgeen we kunnen omschrijven als *de organisatie voor het beheer van aan (publieke) rechtspersonen (met name dorpsgemeenten) uitgegeven onverdeelde ‘woeste’ gronden*. De grenzen van de gemeente bakenden de gebruiksrechten op de gemene gronden af.

De ‘parochie’ is het gemakkelijkst herkenbaar. Het is een puur kerkelijke indeling die meestal hoegenaamd geen zaken heeft met het wereldlijk bestuur. Zo bestond het studiegebied omstreeks 1333 o.a. uit de parochies Rijkevorsel (Vlimmeren), Beerse, Vosselaar (nadien verenigd met Beerse). Wechelderzande (via Poederlee) en Lille hingen af van Vorselaar en Gierle hing samen met Tielen.

De kleinste eenheid was het ‘gehucht’, een verzameling woningen als onderdeel van een dorp vb. Zand van Wechelderzande. Als een gehucht een eigen gemene weideplaats of aparte woeste gronden bezit, dan noemt men dit een ‘herdgang’. Een herdgang heeft geen eigen financiële huishouding. Het aantal herdgangen per dorp bleef steeds hetzelfde maar het aantal woonkernen kon wel toenemen. Een jongere woonkern werd steeds bij een bestaande herdgang gevoegd zodat één herdgang (of heerwagen) twee buurtschappen kon omvatten.⁽²⁰⁾ Zo bestond Vorselaar uit de dorpskern en de herdgangen Vispluk, Palderaard, Strateneind en Sassenhout.⁽²¹⁾ Ook in Oostmalle bestonden zulke herdgangen. Zalfen en Bruul waren zelfs *een hoff van recht op henselven* geweest.⁽²²⁾ Kerkelijk viel Zalfen dan weer – tezamen met het heerlijke goet Blommerschot – onder Wechelderzande.

Een ‘dorp’ is een bepaald gebied met eigen bestuur en een dorpskas beheerd door één of twee borgemeesters. Ook al heeft een dorp geen schepenen, toch kan het dorpsbestuur, bestaande uit borgemeester(s), gezworenen, kerk- en heiligegeestmeesters en andere voorname dorpelingen, afzonderlijk optreden.

Een ‘gericht’ was het gerechtelijk ressort van een schepenbank. Het kon dus meerdere dorpen omvatten vb. Wechelderzande en Vlimmeren hadden samen slechts één schepenbank en vielen dus onder hetzelfde gericht. Het gericht van de schepenbank van Beerse bestond zelfs uit drie dorpen: Beerse, Merksplas en Vosselaar.

Het onderscheid tussen de genoemde omschrijvingen is nooit strikt te maken. Vaak waren bestuursniveaus en functies sterk met elkaar verweven en werden er nogal wat taken gecumuleerd zodat het niet altijd duidelijk is wie in welke hoedanigheid optreedt of op welk niveau.

II.1 DE AARDBRIEF VAN DE ZES DORPEN: BESPREKING EN SITUERING IN TIJD EN RUIMTE

Een aard-, gemeynt- of vroentebrief is voor de gemeenschap rond een gemene aard extreem belangrijk. Het was dé juridische titel waarin de grote ‘spelregels’ werden vastgelegd. Misschien kan men hem wel vergelijken met de grondwet van een land. In – meestal – algemene, brede bepalingen schetste de verkoper/schenker van de gemene aard een kader dat de regels voor de volgende honderden jaren vastlegde. Ook voor de heer had zulke schenkingsakte dus grote gevolgen: zijn eigendomsrecht op de vroente werd beperkt en hij kon er de bestemming niet meer van wijzigen. Vooral de bepalingen over de eigendom en over gebruiks- en toegangsregels vormden a.h.w. de basis voor het verdere gebruik van de gemene grond. Zelfs na eeuwen vreedzaam bezit konden de overheid of het gerecht bij betwistingen nog eisen een aardbrief ter staving voor te leggen. Zo vielen de rechters tijdens het proces van de Zes Dorpen tegen onze heer, graaf de Pestre de Seneffe, (jaren 70 van de 18de eeuw) over de eigendom van de Aard nog meermaals terug op de Aardbrief en op die voor Turnhout en Arendonk.

Voor de geschiedenis van Groot-Lille is de Aardbrief ongetwijfeld één van de allerbelangrijkste plaatselijke documenten (zoniet hét belangrijkste) ooit geweest. Geen enkel ander document in haar geschiedenis heeft zo lang rechtskracht gehad, namelijk van 1332 tot 1822 (ofwel liefst 490 jaar!), en de gevolgen van deze oorkonde zijn vandaag de dag nog steeds zichtbaar o.a. in het landschap en de grenzen en eigendommen van de gemeente Lille. Het zou niet overdreven zijn als deze oorkonde op een straatnaambord mocht prijken!

II.1.A. DRIE EXEMPLAREN VAN DE AARDBRIEF

Van de tekst van de Aardbrief van de Zes Dorpen bestaan nog (minstens) drie exemplaren. Ze bevinden zich alledrie in het Rijksarchief van Antwerpen. In het oud Gemeentearchief van Beerse bewaart men twee versies. Ze zitten onder de nummers 343 en 335. Ik zal er dan ook met deze nummers naar verwijzen. De derde versie ontdekte ik bij toeval in mei 2003. Het betreft een document dat los in een 16de eeuws schepenregister van Gierle stak (OGA Gierle nr.350). Het stuk kreeg een nieuwe nummer in het Gielse archief, nummer 921, dat ik dan ook verder zal gebruiken.

Het gaat telkens om drie verschillende versies van de Aardbrief die door Maria van Brabant uitgevaardigd werd t.t.z. vermoedelijk werd geen van de versies van één van de twee andere afgeschreven. Het betreft steeds versies van de renovatio-akte (= hernieuwde uitgave) uit 1393. In dat jaar schonk Maria van Brabant, als vrouwe van het Land van Turnhout, een tweede aardbrief omdat de oorspronkelijke *brieven van patente ... bij quade toesiecht oft door andere maelfortuijnen veronnachtsampt sijn gedenevueert oft verbaelmont* (volgens nr. 343). De originele Aardbrief die werd verleend door haar vader, Jan III van Brabant, was toen dus verloren gegaan. We kunnen wel vermoeden dat dat niet veel eerder dan 1393 was gebeurd want zulk een document was té belangrijk om niet onmiddellijk te laten vernieuwen. Nummer 335 vermeldt: *opene brieven dewelcke door brandt ofte eenich ander ongeval bij negligentie hebben verloeren*.(23) Nummer 921 heeft het over *door den brant oft andersins verlooren*. Maria baseerde zich voor de heruitgave natuurlijk op de Aardbrief die door haar vader verleend werd.

1) Eerste versie: OGA Beerse, nummer 343:

Nummer 343 betreft vijf beschreven bladzijden die als een apart, los stuk in een lias met 'varia' zitten. Het is naar eigen zeggen een *translatie uijt een simpel copije in't latijn*.(24) Er zitten dus meerdere stappen tussen de originele Aardbrief van Jan III van Brabant en de vertaling in nummer 343.

Met de datering van het nummer 343 moeten we voorzichtig zijn en niet zomaar de datum op het document overnemen. Op het eerste zicht gaat het om een vertaling die dateert uit 1553. De twijfel zit hem echter in de gegevens onder het corpus van de tekst. Er zijn mijns inziens twee mogelijkheden.

1. Onder de eigenlijke tekst staan de woorden *onder stont* (in de verleden tijd!). Dit kan gelezen worden als 'hieronder stond op de kopie in het Latijn

het volgende geschreven'. Daarna volgt de tekst: *Gecollationeert dese tegenwordige copije met de originale letteren van patente ter presentie van de voorn. legale mannen der voor. doorpen, Anno XVe drijenvijftich den XVI^jst. der maent november bij mij grannaeten(?) griffier, Gierli senatus, ondertekent Sijlu, Salvo meliori translatio*. De vertaling werd dan gemaakt van een kopie in het Latijn de dato 17 november 1553 en die kopie was gebaseerd op de *originale letteren van patente*, d.i. de akte van Maria van Brabant uit 1393. De vertaling dateert dan niet noodzakelijk uit 1553. Ook de uitdrukking *voorn. legale mannen* lijkt deze mogelijkheid te bevestigen. Er wordt immers buiten de tekst van Maria van Brabant niemand voornoemd! Het document begint direct met de tekst van Maria's oorkonde. Daartegen staat wel dat het ogenblik van vertaling dan ongedateerd zou zijn, wat ik niet logisch vind. Wanneer dit document dan wel gemaakt werd, kan niet precies afgeleid worden. Het lijkt me echter logisch dat de vertaling niet lang na de vervaardiging van de kopie gemaakt werd. Een Latijnse tekst was voor gewone dorpschepenen (meestal boeren) zeker niet erg bruikbaar.

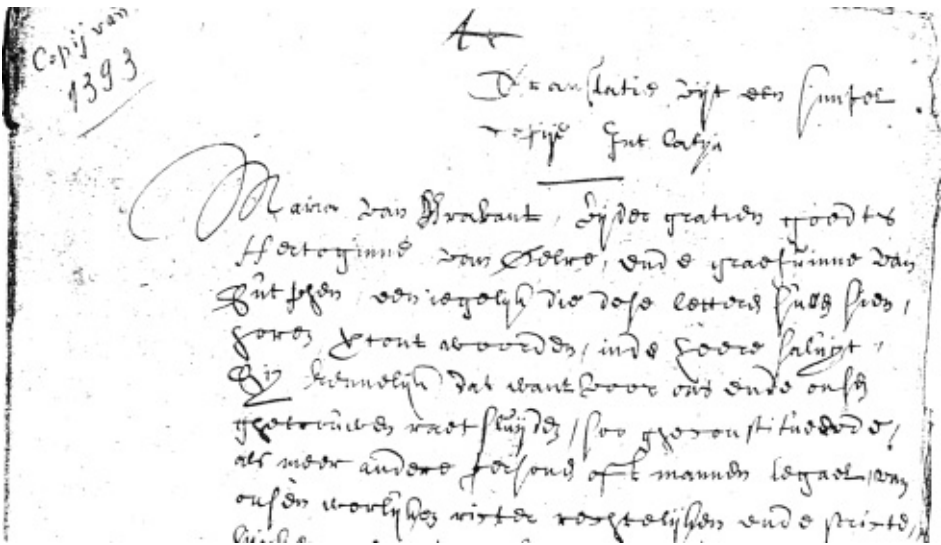
1. Een tweede mogelijkheid is dat de vermelde datum wel effectief naar de opstelling van de vertaling verwijst. In dat geval dateert het document van 17 november 1553. De Latijnse term '*Gierli senatus*' kan een overblijfsel zijn van het oorspronkelijke afschrift in het Latijn.

Naar de kenmerken van het schrift dateert deze vertaling in iedere geval uit de tweede helft van de 16de eeuw. Een datum omstreeks 1554 is dus in beide gevallen perfect aanvaardbaar.

Gelukkig maakt deze dateringstwijfel geen verschil uit wat betreft het aantal schakels dat tussen de oorspronkelijke Aardbrief van Jan III en dit document liggen. Bij beide mogelijkheden is nummer 343 de vierde stap in het stemma (zie p. 21)

De kopie in het Latijn werd opgemaakt in de schepenbank van Gierle (*Gierli senatus*) in aanwezigheid van de *legale mannen*: (schout en schepenen en eventueel andere bestuurders zoals vb. de heiligegeestmeesters). Zij werd geschreven door een zekere *grannaeten griffier* wiens naam onbekend is. De term *grannaeten* is mysterieus. Hij komt niet in woordenboeken voor. Misschien is het wel een vertaalfout. De vertaler was zich blijkbaar van zijn mogelijke tekortkomingen bewust want hij sluit het document af met '*Salvo meliori translatio*' hetgeen zoveel betekent als 'tenzij er een betere vertaling van gemaakt wordt'.

Deze vertaling moet wellicht in verband gebracht worden met het vroentereglement dat in 1555 te Gierle opgesteld werd (OGA Gierle, nr.21). In dat

document vernemen we dat de Aardbrief van Maria van Brabant toen nog bestond en dat elk deeldorp recht had op een kopie ervan: *Ende van allen deser is gesloten ende geaccordeert te berynen een principal acte besegelt methen segelen van de voers. sesse dorpen berustende by 'den ouden principalen vroontbrief' daeraf elck dorp van den voers. sesse dorpen heeft ende hebben mach copie authenteyck tot haeren gelieven.* Een tweede bewijs van het feit dat de oorkonde van Maria van Brabant in het midden van de 16de eeuw nog bestond, vinden we in het Gielse schepenregister van 1538-1558 (OGA nr.350). Merken we weer op dat hierin ook de derde Aardbriefversie gevonden werd. Op folio 98 recto en 98 verso staat een artikel getiteld *Aengaende den palen tusschen Lille en Poederle* de dato 17 juni 1545. Hierin citeert men uit Maria's oorkonde *van woorde tot woorde* de Latijnse grensbeschrijving tussen deze twee plaatsen: *a loco Steenberch usque ad Odevaertsvoortdeken et ab Odevaertsvoortdeken usque ad locum dictum Tuttelberch et a Tuttelberch usque ad Reevoorden*. Jacob van Brimeu, heer van Poederlee en in Gierle, vroeg zekere *audientie, lecture ende visie van den vroontbriefve ende previlegien den voersc. dorpen Ghierle, Lille, Wechelle, Vlimmeren, Beerze ende Vorsselaer aengaende, rustende die selve privilegien binnen den dorpe tot Ghierle ende dat ter saken van der palingen tusschen synder heerlijckheit ende dorpe van Poederle ende tusschen die heerlyckheit ende dorpe van Lille...*(25) Even verder leest men *den voers. vroontbriefve gescreven in 't Latyne van date anno millesimo tricentisimo nonagesimo tertio*. Het staat

dus vast dat Gierle ‘de eer had’ de Latijnse akte uit 1393 te bewaren. Zo komen we weer bij de vermelding ‘*Gierli senatus*’ uit de eerste Aardbriefversie.

2) *Tweede versie: OGA Beerse, nummer 335:*

Bij deze versie is vooral de vindplaats interessant. De Aardbrief staat in een boek van heiligegeestrenten dat begonnen werd in 1629. Op de eerste beschreven bladzijde staat vermeld: *Op het XIII blat van desen boeck is den [aertbrief der(?)] ses dorpen geschreven, te weten Beersse, Vosselaer, Gie...* De vroentebrief werd er, zonder commentaar, sec opgeschreven. Voor deze – op het eerste zicht – eigenaardige vindplaats in een renteboek van de Tafel van de Heilige Geest blijkt een vanzelfsprekende uitleg te zijn. De kerkmeesters werden immers betrokken bij het beheer van de vroente. Het afschrift van 1629 was voor de ‘Heilige Geestmeesters’ dus een herinnering aan drie eeuwen vroenterechten.

3) *Derde versie: OGA Gierle, nummer 921*

Zoals reeds vermeld, werd dit losse document toevallig teruggevonden in een Giels schepenregister (OGA nr.350). Het bestaat uit drie beschreven bladzijden die echter ongedateerd zijn. Men kan er enkel uit opmaken wie het schreef m.n. ‘Wouter Wouters’. Wie deze persoon was en waarom deze versie gemaakt werd, is niet duidelijk.

II.1.B. VERGELIJKING VAN DE DRIE VERSIES

Het eerste dat opvalt is de verschillende bewaarcontext. Terwijl bij nummer 335 de context overduidelijk is – manuaalboek –, hebben we naar die van nummer 343 het raden. Het gaat om enkele losse bladen die bovendien nog in een bundel ‘varia’ bewaard worden. We hebben dus geen enkele aanwijzing naar de reden van het ontstaan van dit document of waarvoor het gediend heeft. Voor nummer 921 geldt – zoals gezegd – dezelfde bemerking.

Qua ‘datering’ is de versie 343 75 jaar ouder dan nummer 335. Zoals hoger aangehaald, dateert nummer 343 waarschijnlijk van omstreeks 1554 terwijl de versie in het manuaalboek zo goed als zeker in 1629 geschreven werd. Te oordelen naar het schrift, zou ik de kopie van Wouters dateren in de eerste helft van de 17de eeuw.

Zoals de versie 343 zelf vermeldt, is het een ‘vertaling’ van een niet-officieel afschrift (*simpel copije*) in het Latijn. In het geval van nummer 335 en 921

kunnen we de bron voor de kopie niet achterhalen. Toch kunnen we stellen dat deze nummers geen afschriften zijn van 343 zodat vermoedelijk de nummers 335 en 921 ook teruggaan op de (zelfde) Latijnse kopie van de Aardbrief uit 1393 die te Gierle bewaard werd. Dit leid ik af uit woorden in de ene versie waarvoor in de andere nummers synoniemen gebruikt werden. Vooral in de datum spreekt dit voor zich: *derthienhondert drijentnegentich* t.o.v. *duijsent drij hondeert drij ende tnegentich* en *duijsent drije hondert drij ende tneghent*. Ook in het protocol is dit duidelijk: *Gelderlandt* t.o.v. *Gelre* en *Gerle* en *allen denghenen* versus *eeniegelijck* en *eenenjegelijcken*. Of nog: *rechtelijck ende strengelijcken* (nr.335) t.o.v. *sterckelijcke* (nr.921) t.o.v. *rechtelijcken ende strictelijcken* (nr.343). Nummer 921 geeft een wel heel eigenaardige titel aan Maria: *gouvernante van Braebant, van Gerle ende van Spaenien* (?) (*Zutphaniae* ?) terwijl de andere versies een juistere titel van 'hertogin van Gelre en gravin van Zutphen' vermelden. Nummer 335 gebruikt *inwoenders* terwijl de schrijver van 343 het steeds heeft over *inghesetenen*. 921 gebruikt de beide termen. Vermoedelijk werd in het Latijnse afschrift de naam 'Lille' één keer vergeten. De schrijver van nummer 335 merkte deze fout op en voegde de naam boven de regel weer toe. Zijn voorganger van versie 343 zag deze vergetelheid niet. Ook dit is een aanwijzing dat de versies van dezelfde bron afgeschreven werden. Wouter Wouters schreef 'Lille' wel gewoon in de regel.

Over diens kennis van het Latijn valt trouwens nog het één en het ander te zeggen. Door vergelijking kan men a.h.w. door de Nederlands tekst heen een blik op de oorspronkelijke Latijnse woorden werpen. Dit kan men bekomen door onze drie nummers vb. met de aardbrief van Weelde en Poppel en met die van Turnhout en Arendonk te vergelijken. Net zoals in de aardbrief van Turnhout en in die van Weelde en Poppel, gebruikte het origineel van de Zes Dorpen hoogstwaarschijnlijk het woord 'villarum'. 335 en 343 vertalen dit met 'dorp' maar Wouters maakte er *pachthoeven* of *hoeve* (*van Wechele*) van, een op zich correcte vertaling die hier echter niet op zijn plaats is maar die wel het oorspronkelijke Latijnse woord verraad. Opmerkelijk in 921 zijn nog enkele Latijnse restanten in de tekst: *fidele* i.p.v. *ghetrouwen* (nr.343), *wariscapu* i.p.v. *vroenten* (nrs.335 en 343), *wastinaers*, *tuas wastinas* en *paeter* (vader). Het valt verder op dat de Aardbrief van de Zes Dorpen duidelijk op deze van Turnhout gebaseerd is. Waarschijnlijk heeft deze oorkonde in het Latijn, die maar een (paar) jaar ouder is dan de vroentebrief van Jan III, model gestaan voor de oorspronkelijke gemeyntebrief. Zo vermeldt zij dezelfde uitzondering over de bossen en waranden: *...warandiis et nemoribus nostris dictis Grootenhout et Korssendonck ac omnibus aliis infra dictos palos sitis... exceptis...* Even verder volgt o.a. ook nog dat de *receptor noster de* (*Herenthals*) *...unum forestarium* moet aanstellen die bij overtredingen een *poenam viginti solidorum nigrorum*

Turonensium ... ad opus nostrum moest innen. Deze laatste zin vinden we ook in bijna identieke bewoordingen in de Poppelse vroentebrief terug. Korsendonk is gesitueerd in Oud-Turnhout en lag dus binnen de palen van de aard van Turnhout-Arendonk maar ver weg van de Aard van de Zes Dorpen. (Het is ook mogelijk dat men hier de bezittingen van Corsendonk ten zuiden van het Grotenhout bedoelt.) Ook dit wijst erop dat de vroentebrief van Turnhout model stond. De stad Turnhout en het kasteel hadden namelijk een hechte bestuurlijke band met dit hertogelijke domein dat echter wel binnen de grenzen van de Aard gelegen was. De vroentebrief van Turnhout en Arendonk biedt ons dus een blik op de oorspronkelijke Latijnse woorden van de Aardbrief uit 1332-1333.(26) Aangevuld met vb. de vroentebrief van Poppel en Weelde en de drie vertalingen, zouden we zo de vermoedelijke Latijnse tekst van de oorspronkelijke Aardbrief kunnen reconstrueren: *Nos, Johannes, Dei Gratia Lotharingiae, Brabantiae et Limburgiae dux, notum facimus universis quod nos omnes communitates et wastinas nostras sitas infra limites seu palos infrascriptos scilicet a loco dicto Hesseling, ... a loco Steenberch usque ad Odevaertsvoortdecken et ab Odevaertsvoortdecken usque ad locum dictum Tuttelberch et a Tuttelberch usque ad Reevoorden enz...*

Naar de inhoud zijn er ook enkele verschillen die belangrijk zijn om hier kort aangehaald te worden:

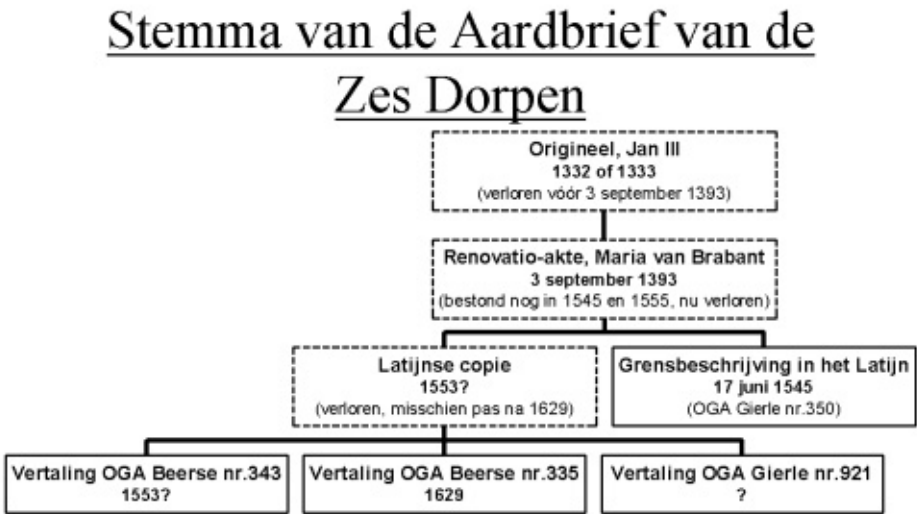
- In het manuaalboek van de Tafel van de Heilige Geest spreekt Maria van Brabant over de verlening van de Aardbrief door Jan III van *over de tsesstich jaren*. In versie 343 heeft men het over *den tijt van eenensestich jaeren*. Ook 921 vermeldt *eenensestich jaeren ghepaseert*. De originele Aardbrief moet dus in het jaar 1332 of 1333 verleend geweest zijn (1393 min 60 of 61 jaar) al kunnen we wel vermoeden dat de vertaler van nummer 335 een lapsus beging zodat 1332 als uitgiftedatum waarschijnlijker is. Tijdens het proces van graaf Depestre tegen de Zes Dorpen (ca.1774) dateerde men de oorspronkelijke Aardbrief verkeerdelijk nog een jaartje vroeger: *eenen act van Maria de Brabantia van 't jaer 1393 om te proberen (=bewijzen) dat hertogh Jan hun in 't jaer 1331 oock soude verleent hebben denselven act gelijk hij aen die van Turnhout hadt verleent*.(27)
- Versie 335 vermeldt dat de Zes Dorpen betaalden voor een *seeckeren vercoop*. In 343 lees ik echter *voor sekere pretio* of *prelevio*. J. Geerts maakt van dit laatste *sekere pryse*, wat ik er zeker niet in terugvind al komt het natuurlijk wel op hetzelfde neer. De drie versies geven aan dat het zgn. voorlijf (+/- koopsom) aan Jan III *ten volle betaelt* werd (*hem wel betaelt, hem wel en deucheelijcken betaelt*).
- In nummer 921 spreekt Wouter Wouters over de mogelijke boete in een niet-bestaande munt: *twintich swearte groode tornouts*. Deze 'Turnhoutse'

munt is natuurlijk de munt van Tours (*swertten tournoisen*). De groot Tournoois werd reeds vanaf 1266 in Frankrijk geslagen. Deze grote zilveren munt circuleerde spoedig ook in de Nederlanden en omstreeks 1300 komen in 's-Hertogenbosh de eerste vermeldingen van zwarte Tournooise penningen voor. Deze penningen bevatten slechts een laag zilveragehalte waardoor ze in het gebruik al snel zwart werden, vandaar hun bijnaam. Aanvankelijk was 1 oude groot even veel waard als 12 Tournooise penningen en 16 zwarte Tournooise penningen. Voor de Aard moest een cijns betaald worden van *twee oude grooten* (nr.335) of volgens nr.343 van *twee schellinghen oude grooten*.

- In nummer 343 is er sprake van het toponiem *quater aquilenaren*, een plaatsnaam die niet voorkomt in de versie uit 1629 noch in die van Wouters. Hier moet de vertaler zich vergist hebben. Waarschijnlijk stond er in de oorspronkelijke tekst versus aquilonem zoals dat ook voorkomt in de aardbrief van de Abtsheide van Beerse en duidde men de richting aan, namelijk het noorden (= Lat. aquilo, -onis: het noorden). In nummer 335 staat er *oistwaerts* en in 921 *naer de nordewindtsijde*. *De plaats Duvelsheester, waarnaar verwezen wordt, ligt inderdaad ten oosten en iets ten noorden van de vorige vermelde plek, Falveken* (zie kaart *Grenzen van de Aard op p. 43*)

Stemma van de Aardbrief van de Zes Dorpen

De voorgaande bespreking van de Aardbrief kan men samenvatten als volgt:

II.1.C. DE INHOUD VAN DE AARDBRIEF IN HET KORT

Omdat in de drie versies van de Aardbrief dezelfde bepalingen voorkomen – wat trouwens ook zo hoort! –, zal ik ze als één document behandelen, alsof het de originele oorkonde van Maria van Brabant betreft. Laat ons echter niet vergeten dat het haar vader, Jan III, was die de oorspronkelijke aardbrief, in het Latijn, liet opstellen.

In het protocol maakt Maria van Brabant zich bekend. Hoewel ze hier handelt als leenvrouwe van het Land van Turnhout (sinds 1356), wordt deze titel niet vermeld. Nochtans stond zij wel degelijk bekend als *domina de Turnhout*.

Na een voorafgaand onderzoek door haar raadslieden, waarbij *wettighe mannen* van haar zuster, hertogin Johanna, geraadpleegd werden, kwam Maria tot het besluit dat haar vader, 60 of 61 jaar geleden, aan de Zes Dorpen alle vroenten binnen de bepaalde grenzen verkocht had tegen een jaarlijkse chijs van twee (schellingen) oude groote en een voorlijf dat goed voldaan werd. Het ‘voorlijf’ was een bepaald bedrag dat door de dorpelingen bij de overhandiging van de vroentebrief betaald moest worden. Vaak werd er wel niet vermeld hoe hoog die koopsom was omdat de heer de verkoop als een gulle gift wilde laten overkomen.⁽²⁸⁾ Was dit hier het geval of kende men het bedrag niet meer? Daarna worden de grenspalen opgesomd en wordt aangegeven wie in de gemene heide door de koop gerechtigd werd. Vervolgens wordt vermeld dat Jan III een aardbrief had gegeven maar dat deze verloren gegaan was (*eerbrive-verlies*, nr.921). Maria bevestigt daarna onder dezelfde voorwaarden de verloren Aardbrief opdat de inwoners van de Zes Dorpen niet bedrogen zouden worden of het risico zouden lopen hun gemene aard kwijt te raken (*in groot prijckel coeme van de geheele ghemeijnt bovegenoemt te verliese*, nr.921). Maria dacht hierbij aan haar eigen zielenheil en aan dat van haar vader: *opdat de voorseijde inwoenders oft menschen door dusdanich verlies van huere brieven nijet bedrooghen ende in groote oncosten gelijk in een ongebruijck van heurder geheele voorseijder gemeijnten souden vallen, dwelck onser vaders siele alsoijck d' onse daernaer soude moghen belasten* (nr.335). De jaarlijkse en erfelijke chijs moest betaald worden *ten feestdaghe van Sinte Dionijs martelaer* d.i. op 9 oktober. Vervolgens komt er een belangrijke uitzonderingsbepaling: de domeinbossen van Grotenhout en Korsendonk en de waranden die eventueel binnen de genoemde grenzen zouden liggen, horen niet tot de gemene Aard. Daarna wordt bepaald wie geen rechten in de vroente zal hebben, wie er dus uit weg moet blijven. De schout van Turnhout moet een schutter of vorster aanstellen om hierop toe te zien en om de opgelegde boete van 20 zwarte Tournooisen te innen. Dan spreekt Maria de ferme belofte uit dat zij en haar opvolgers

zich strikt aan alle bepalingen in de Aardbrief zullen houden (*ongevioleert oft onverbrekelijk sullen observeren ende onderhouden*, nr.343).

Tot slot laat ze haar zegel aan de oorkonde hangen en volgt de datering.

De plaats waar de vernieuwde oorkonde verleend werd, wordt niet vermeld. Toch kunnen we aannemen dat dit op het kasteel te Turnhout gebeurde omdat ook de herbevestiging van de Turnhouts-Arendonkse aardbrief op diezelfde dag gebeurde: *Datum die tertia mensis septembris anno Domini 1393 & erat sigillatum cum sigillo impressum in cera rubra pendente in duplici cauda.* (gegeven op de derde dag van september in het Jaar des Heren 1393 en was gezegeld met een opgedrukt, aanhangend zegel in rode was op een dubbele staart V.(29) Bovendien verbleef Maria van Brabant vanaf de dood van haar man in 1371 definitief te Turnhout en vaardigde ze er ook enkele belangrijke oorkonden uit. Trouwens, ook Jan III verbleef meermaals in deze stad al verleende hij de Turnhoutse en Poppelse aardbrieven wel te Brussel (*datum Bruxella*). (30)

II.1.D.SITUERING IN TIJD EN RUIMTE

Voor de achtergrond en een goed begrip van een document, is de ontstaans-context heel belangrijk. Ik zal daarom trachten de oorspronkelijke Aardbrief van de Zes Dorpen in de tijd en in de ruimte te situeren, zowel in intern-financiële als in extern-politieke zin.

Er werd reeds aangegeven dat de oorspronkelijke Aardbrief door Jan III te Brussel verleend werd. Voor duiding bij de figuur, de tijd en de politiek van hertog Jan III heb ik het doctoraat van Piet Avonds geraadpleegd. (31) Zijn werk *Ideologie en politiek: Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356)* is zeer gedetailleerd en mag als gezaghebbend beschouwd worden.

P. Avonds voegde in bijlage aan zijn doctoraat een lijst van oorkonden, brieven en documenten toe waar Jan III een hand in had. In totaal vond hij 860 oorkonden terug waarvan er 96 (11%) als verloren beschouwd worden. Hij wijst er echter op dat zijn repertorium geen aanspraak maakt op volledigheid. De Aardbrief van de Zes Dorpen staat inderdaad niet op zijn lijst en moet er dus aan toegevoegd worden. 26 documenten van de lijst handelen over gemeene gronden (3%).

Intern-financiële crisis

De geldproblemen waar Jan III mee kampte, bestonden reeds onder het bewind van zijn vader. Toen Jan II zijn einde voelde naderen, wilde hij zijn opvolger verzekeren van de steun van de steden. Daarom verleende hij op 27 september

1312 het Charter van Kortenberg die de steden het recht op toezicht op het beleid verleende. Een mijlpaal in de politieke geschiedenis! Jan II liet bij zijn dood (26 oktober 1312) trouwens een volledig lege schatkist na. Omdat de 12-jarige Jan nog te jong was om zelf te regeren, werd een regentschapsraad aangesteld met daarin o.a. Floris Berthout, heer van Mechelen, Lodewijk van Evreux en Geraard V van Gulik.

In het begin van hun regering werd de put alleen maar dieper en Brabant balanceerde op de rand van het bankroet. Vooral onder de ambtelijke officieren tierde de corruptie welig en bleef er veel geld aan de verkeerde vingers kleven. De handel leed zwaar onder deze rampzalige financiële situatie omdat schuldeisers de Brabantse handelaars voor Jans schulden aanspraken en handelsgoederen confisqueerden. Daarom sloten de belangrijkste steden verscheidene malen een verbond om de hertog tot maatregelen te dwingen. Nadat het duidelijk geworden was dat de hertogelijke regenten de situatie niet onder controle kregen, namen de steden het voortouw om terug orde op zaken te stellen. Van 1314 tot 1320 traden de steden zelf op als regenten in de plaats van de hertog. De steden namen zijn schulden over en saneerden de schatkist maar dwongen Jan III in 1332 het Charter van Kortenberg plus bijkomende privileges te ondertekenen en een onderzoekscommissie met hertogelijke en stedelijke vertegenwoordigers op te richten. Het was de bedoeling elk jaar een grote controle in de administratie te houden. In 1335 was het eerste grote onderzoek afgerond en werden de eerste veroordelingen uitgesproken.

Een andere reden voor het uitzonderlijke geldgebrek in de jaren vlak na 1330 was het huwelijk van Jans dochter Johanna. Dit was ongetwijfeld een peperdure gebeurtenis die het gat in de schatkist nog vergrootte.

Militaire crisis

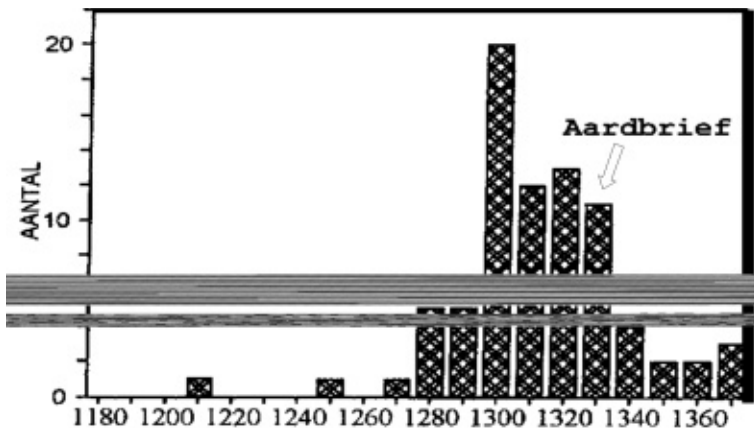
De verlening van de Aardbrief in 1332 valt midden in de oorlog tegen de grote anti-Brabantse coalitie. In de jaren 1332-1334 vormden alle omliggende vorstendommen om diverse redenen (o.a. afgunst en wraak) front tegen Brabant dat volledig geïsoleerd was ('als een hoen in een kevie') maar uiteindelijk toch stand wist te houden. Tijdens twee militaire fasen, in april-mei 1332 en in januari-maart 1334, sloeg het Brabantse leger de invallen af. Jan III en zijn onderdanen moesten de uiteindelijke vrede wel afkopen. De Verdragen van Amiens legden Brabant buitensporig hoge betalingen op (augustus 1334). Avonds berekende het totaal te betalen 'zoengeld' op 375.000 pond zwarte tournoois! (32) Na een toch al dure oorlog, maakte deze vrede het hertogelijke geldtekort nog nijpender. Dit leidde dan weer tot een sterke confederatie van Brabantse abdijen die weigerden bij te dragen aan de oorlogsboetes (1 mei

1335). De vroentebrief van de Zes Dorpen werd dus verleend in of vlak vóór een allerm minst rooskleurige periode voor Brabant, al moet gezegd worden dat de Zes Dorpen waarschijnlijk buiten het eigenlijke strijdtoneel lagen.

Een deeltje van de oplossing voor de voortdurende geldzorgen?

Naast het eerder vermelde stedelijke toezicht op de 'staats'-financiën, lijken de hertogelijke gronden ook een deel van de oplossing aangebracht te hebben. De eerste decennia van de 14de eeuw vormen een bijzonder actieve periode qua aantal uitgaven van gemene gronden in gebieden die rechtstreeks van de hertog van Brabant afhingen.(33) Tussen 1300 en 1330 laat de grafiek een ware 'boom' in het aantal gemeyntestichtingen in hertogsdorpen zien. (Afb. hieronder) Een van die verleende aardbrieven was die van de Zes Dorpen.

De hertogelijke politiek was er tussen 1296 en 1331 om financiële en militaire redenen sterk op gericht gemeyntbrieven te verkopen (desnoods onder dwang!).(34) Dit gebeurde met name in die gebieden waar de hertog van Brabant directe macht had (dus niet via zijn leenmannen): de meierij van 's-Hertogenbosch en het oostelijk deel van de Belgische Noorderkempen. In de korte tijd tussen 1325 en 1337 worden omzeggens alle wilderts in de driehoek Tilburg-Turnhout-Helmond als gemene gronden uitgegeven.(35) In deze politiek ziet men ook een stimulering van de zgn. 'schapeneconomie', d.i. het stimuleren van de wolproductie voor de lakennijverheid. De heidegebieden vormden immers het graasgebied voor de schaapskuddes.

Het aantal gemeyntestichtingen in het gebied tussen Maas, Schelde, Demer en in de meierij van Den Bosch. Uit Leenders: 1996, p. 410 en 2000-2001, p. 144.

In de nabije omgeving van mijn studiegebied werden in de jaren dichtbij de uitgifte van de Aard inderdaad veel gemene gronden door de hertog weggeschonken of verkocht. In 1299 o.a. verkoopt Jan II de vroente aan Pulderbosch waarvan hij in 1304 de grenzen en voorwaarden nader bepaalde.⁽³⁶⁾ Op 12 juni 1331 krijgen Turnhout en Arendonk hun gemeenschappelijke aard in bezit, enkele dagen later gevolgd door Weelde en Poppel (23 juni 1331). Ook Mol (met Balen en Dessel) kreeg een vroentebrief in 1331. De noordelijke helft van de parochie Beerse werd in 1311 door Jan II gebruikt om een deel van zijn schulden t.o.v. de Sint-Michielsabdij van Antwerpen te delgen. De abdij kreeg de vroente en de lage rechtsmacht erover. In 1532 werd dit gebied ‘officieel’ de gemene heide van Beerse. Toen kocht het dorp er de gebruiksrechten van. Eind mei 1334 kreeg de abdij van Tongerlo van Jan III allerlei voorrechten op gemene gronden te Middelbeers. P. Jans vermoedt dat dit een verdoken vorm van rentebetaling of beloning voor een (oorlogs-)lening uit september 1333 was.⁽³⁷⁾ De uitgifte van deze hertogelijke gronden kan dus in rechtstreeks verband gebracht worden met de crisis van dat ogenblik. Naar analogie kunnen we dus wel vermoeden dat ook de verlening van de Aardbrief in deze context gezien mag worden. Meer nog: was dit een directe beloning voor de financiële of militaire steun van de Zes Dorpen in de oorlog? Ook dit is goed mogelijk. Immers... omdat Brabant rechtstreeks aangevallen werd, had men de landweer uitgeroepen zodat iedereen die maar kon, verplicht was mee te strijden voor ‘s lands behoud. De coalitie-oorlog was dus niet enkel een zaak van ridders, schuttersgilden en andere krijgslieden. Elke Brabander was erbij betrokken, ook de inwoners van de Zes Dorpen.

Door zoveel ‘vrijgevigheid’ vanwege Jan III konden plaatselijke heren, beïnvloed door het voorbeeld van hun hertog en ongetwijfeld onder druk van hun bevolking, niet meer achterblijven. Zo kon de heer van Poederlee op den duur niets anders dan ook aan zijn onderdanen een – zeer verregaande – vroentebrief verlenen (1354). Ook in een ander buurdorp, Vorselaar, kregen de heerdgangen Strateneinde en Vispluk ergens tussen 1339 en 1355 van Gerard II en Maria van Vorselaar een oorkonde voor hun vroenten. Gerard, heer van Vorselaar, was trouwens lid van de hertogelijke raad van Jan III en tevens diens burggraaf van Geldenaken.

Besluit

Als besluit kan gesteld worden dat Brabant ten tijde van de verlening van de Aardbrief van de Zes Dorpen in grote politiek-militaire moeilijkheden en in een diepe interne financiële crisis verkeerde. Waarschijnlijk was hertog Jan hierdoor wel meer geneigd om ‘populaire gestes’ naar zijn bevolking toe te staan.

De desastreuze situatie van de hertogelijke financiën dwong Jan III een groot deel van zijn domein- en andere inkomsten ter compensatie aan de steden af te staan en hen jaarlijks een onderzoek naar de werking van de hertogelijke officieren te laten voeren. De verlening van de Aardbrief aan de Zes Dorpen was zeker geen alleenstaand geval maar was integendeel een onderdeel van een bewuste uitgiftepolitiek vanwege de hertog van Brabant. Deze politiek vormde in die tijd een onderdeel van de landbouwpolitiek en wellicht ook van de saneringsoperaties voor de hertogelijke schatkist.

II.2 DE GRENZEN VAN DE AARD VAN DE ZES DORPEN

Voor elk spel met regels moet men natuurlijk eerst het speelveld afbakenen waarbinnen deze regels gelden. Daarom is het goed eens nauwkeurig naar de grenzen van de Aard te kijken.

II.2.1. OVER MIDDELEEUWSE GRENZEN

Afbakeningen van gemene gronden hebben een bestendig en blijvend karakter omdat ze minder met individuele belangen verbonden waren dan bijvoorbeeld akkergrenzen. Voorts kunnen we stellen dat grenzen van parochies, tiendgebieden, heerlijkheden en gemene gronden zonder twijfel ouder zijn dan akkergrenzen. Van Asseldonk komt tot het besluit dat grenzen plaatselijk werden vastgesteld, vaak naar aanleiding van een conflict. Bovendien kon een grens in vergetelheid raken als die niet meer functioneel was.⁽³⁸⁾

Als het om een grens van een uitgestrekt gebied gaat, zoals de Aard, dan is het in de meeste gevallen erg moeilijk die grenslijn precies in het landschap uit te tekenen. De grens is dan eerder een denkbeeldige lijn. Om de afbakening zo precies mogelijk te kennen, werden sommige punten echter goed *bepaald* (letterlijk!) en door duidelijke tekens aangegeven.

In het Middelnederlands is de meest voorkomende term voor grens *paal*. Dit woord betekent niet alleen een paal in de letterlijke betekenis als kunstmatig, zichtbaar teken ter aanduiding van de grens van een territorium, maar bij uitbreiding ook de grens zelf. Ook voor de afbakening van de Aard gebruikt men de term *pael*. De grenslijn loopt over *palen* en *plaetsen* waarbij deze twee woorden blijkbaar synoniemen kunnen zijn: *...van de plaetsen genoempt Hesseling...* en *...totten iersten pael Hesseling genaempt*. Op een 'plaats' kan dus ook een 'paal' gestaan hebben en die 'paal' kan op zijn beurt ook een steen geweest zijn: een zgn. *paelsteen*. Naast een steen of stenen paaltje stond er vaak ook een *houten staeck tot aenwijsinge ende meerder teecken van der selven paelsteen*.⁽³⁹⁾ Ook kuilen deden dienst als grensteken of als extra aanduiding van een paal

of staak: *eenen houten staeck ende ontrent een roede vandaer wirde gevonden eenen ronden kuyl die sy geloofden aldaer gemaect te sijn tot aenwijsinge van den selven pael*. De lange houten staak viel op de heide natuurlijk veel beter op zodat men reeds van ver zag tot waar iemands rechten gingen (zie verder, Steenberch: *die men van verre siet*). De combinatie kuil-steen-staak moest pogingen om het grenspunt te verleggen zonder daarvan sporen achter te laten, zoveel mogelijk bemoeilijken.

De toenmalige kennis van de limieten van de aarden is op sommige plaatsen trouwens opvallend nauwkeurig. De grenzen van de Abtsheide waren tot op de meter gekend en ze werden soms al even streng gehandhaafd: *hebben wij schepenen bevonden bij deselver plaatsen alwaer was gesteecken den voors. torfende haxel ofte stroysel geschupt de eene plaetse, alwaer de torf is gelegen liggen te thien treden op den Apt...* (40) De schepenen van 1769 kenden de grens dus perfect. Hoewel er geen sprake is van een greppel of een andere lijnafbakening waardoor men de exacte scheiding zou kunnen bepalen, moet die er haast wel geweest zijn. Hoe kan men immers zo precies de lijn weten liggen? Anders moet deze overtreding in de buurt van een grenspaal gebeurd zijn zodat men vanaf daar de tien treden kon afpassen. Trouwens, ook bij de verdeling in het begin van de 19de eeuw werden *...linien bij middel van de ploeg getrokken* en ook nu nog wordt een gracht geacht de grens te zijn. De gegraven greppels vormden echter niet noodzakelijk een ononderbroken lijn. Ook een lijnvormige ophoging behoort tot de mogelijkheden. In 1812 verklaart men dat de grens tussen Lille en Wechelderzande een *crête ou digue très distinctive* volgt. (41)

Waar J. Geerts in 1977 nog schreef *De grenzen van de aard stonden erin* (d.i. in de Aardbrief) *opgesomd, maar geen der toponiemen is ons nog bekend.*, kon ik nu de gehele grens nauwkeurig reconstrueren. De grens in de drie zuidelijke gemeenten was echter een heel moeilijk probleem. Daar zit de toestand van de archieven voor veel tussen en bovendien werd er daar nog maar weinig of geen diepgaand onderzoek naar toponiemen verricht. Van een paalscheiding van de Aard zelf zijn vermoedelijk geen documenten overgeleverd. Ik heb er althans niets van teruggevonden. De precieze grenzen moeten daarom via een omweg gereconstrueerd worden. Dit kan door gebruik te maken van bronnen van de andere kant van de Aardgrenzen, m.a.w. door documenten over de grenzen van de omliggende gebieden (heerlijkheden, aarden, ressorten,...).

II.2.2. AFPALING VAN DE AARD MET AANDACHT VOOR DE TOPONYMIE

Voor de afbakening zijn vooral de volgende documenten van belang:
(Opm.: Om vervelende herhalingen te vermijden, zal er af en toe

met de datum van het document (tussen haakjes) of met de nummer naar de desbetreffende bron verwezen worden.)

- de drie versies van de aardbrief van de Zes Dorpen (OGA Beerse nr.335, nr.343 en OGA Gierle nr.921);
- de aardbrieven van de Abtsheide (1311)(42) en van Turnhout (1331 en 1659)(43);
- de paalbrief van Oostmalle (1302)(44);
- allerhande cijnsboeken (zowel uitgegeven als niet-uitgegeven vanaf 1340);
- meerdere grensbeschrijvingen van de heerlijkheid Poederlee(45) (meerdere data of s.d.)
- het citaat uit de renovatio-akte in het schepenregister van OGA Gierle nr.350 (1545)
- de grensscheiding van de Abtsheide (1666) door de prelaat van de Sint-Michielsabdij van Antwerpen met de borgemeesters, schepenen e.a. van de respectievelijke dorpen (OGA Beerse nr.339);
- de *Caerte figuratief van paelen ende paelsteden separerende de Vryheyd Turnhout...* die de gezworen landmeter G. Anthonis voor de Soevereine Raad van Brabant uittekende (1749);
- de kaart 'Oppervlakkige schets der grenslijnen tusschen de gemeenten Turnhout en Vosselaar' van de grensbetwisting tussen Vosselaar en Turnhout (begin 19de eeuw) die zich bevindt in het archief op het gemeentehuis van Vosselaar, doos 2.071.51, map 'grenzen van het gemeentelijk grond-gebied'
- de kaart van het *Institut Cartographique*, opgemaakt in 1872, revisie in 1928; met de vermeldingen van de data van de Koninklijke Besluiten over de grenzen van de gemeente Vosselaar(46);
- Ook de huidige dorpsgrenzen en het verloop van de wegen kunnen nog belangrijke aanwijzingen leveren.

De eerste afbakening van de Aard vinden we in de Aardbrief van hertog Jan III. In wijzerszin wordt daarin de grens beschreven. In OGA Beerse nr.335 luidt het als volgt:

...onder seecker limiten ende palen hieronder genoempt geleghen ende de voorsij. inwoenders bewesen te weten allen sijn gemeijnten oft heijden van de plaetsen genoempt Hesseling geleghen totter plaetsen genoempt 't Valveken bij Beersse ende van der plaetsen ghenoompt Valveechen buijten Beersse oistwaerts tot op den pael genoempt Duivelsheester ende van den pael genoempt Duivelsheester totter plaetsen genoempt Houtvoordecken ende van Houtvoordecken totter plaetsen ghenoompt

Thieldermeer ende van Thieldermeer totter plaetsen ghenoept Steenberch ende van der plaetsen ghenoept Steenberch tot Odenaersvoordeken ende van Odenaersvoordeken totter plaetsen genaempt Tuttelberch ende van Tuttelbercht tot aen de Reevoorden tot het dorp van Wechele ter plaetsen genaempt Ten Rade ende vandijer plaetsen Ten Rade genaempt wederkerende totten iersten pael Hesseling genaempt van de voorseijde palen totte voorgenoepte palen....

OGA Beerse nr.343 en OGA Gierle nr.921 geven dezelfde grenspunten maar dan met een licht gewijzigde spelling, hetgeen heel normaal is. De versie 343 vermeldt – zoals reeds aangetoond (p. 15) – door een foute vertaling een onbestaande plaats: *...van Falveken affloopende buijten Beersse teghenover quartier aquilenaren tot op de pale gheheeten Duijvelsheester.*

De grenspunten van de Aard van de Zes Dorpen waren als volgt:

1. *Hesseling/ Hesselinghe/ Esselinck*: In de Latijnse aardbrief van de Abtsheide heet het *ad palum sive locum qui dicitur Hesselinc* (tot de paal of plaats genoemd Hesselinc). In 1302 heeft men het over *limite dicto Hasseninc* (de grens genoemd Hasseninc) (zie ook Wechele Ten Rade). Deze plaats was zeer belangrijk want de paal die er stond, scheidde minstens drie gemene aarden (Abtsheide, die van Oostmalle en de Aard) en het grondgebied van Oostmalle, Rijkevorsel, Beerse en dat van het gericht Wechelderzande-Vlimmeren. In de afpaling van de Abtsheide heeft men het zelfs over *den rechten paelsteen scheidende die dorpen van Oostmal, Ryckevorsel, Vlimmeren, Wechelezande, Beersche, Lil ende Gierle*.... Men bedoelt hier natuurlijk de Aard van de Zes Dorpen maar men is dan wel Vosselaar vergeten. Hier haalde de opsteller van de tekst de begrippen ‘dorp’ en *gemeynte* door elkaar. Strikt genomen waren dat immers twee verschillende entiteiten (zie hoger). Bovendien vormde Hesseling de westgrens van het Land van Turnhout dat enkele jaren na de verkoop van de Aard opgericht zou worden (1347). Dit grenspunt kan zeer oud zijn, aangezien reeds in 1175 de parochies Malle en Rijkevorsel (met hieronder Vlimmeren) apart bestonden en de parochiegrens daar wellicht met de dorpsgrens samenviel. Vanaf 1311 duikt het met zekerheid op in de bronnen, maar vóór 1300 bestond er al een scheiding tussen het strikt hertogelijke gebied ten oosten (Wechelderzande-Vlimmeren) en de twee grondheren van Oostmalle ten westen die daar op vele inslagen van de vroente cijns hieven. Volgens Geerts is de huidige kadastrale naam ‘De Paal’. Ook deze benaming wijst op het belang van de plek: het gaat daar niet over zomaar een paal maar over *dé* paal. De naam Hesseling zou ‘hazelaar’ kunnen betekenen.(47) Van den Eeckhaut geeft voor ‘hessel’

echter 'haagbeuk' als verklaring. (48) Vermoedelijk heeft men als grenspunt voor een opvallende hazelaarstruik of haagbeuk gekozen. In juni 1666 lag de grenssteen *in 't midden van de heyde tusschen Mal ende Beersche ontrent den wech ofte baene commende van Antwerpen op Turnhoudt...* Hij bevond zich blijkbaar nog in goede staat want de aanwezige schepenen stelden zich tevreden met de oprichting van een nieuwe *houten staeck neffens den voors. paelsteen tot aenwijsinge ende meerder teecken dat denselven paelsteen is den rechten pael*. Vermeldenswaard is nog eenzelfde toponiem 'Hesseling/Hesseling' te Wechelderzande in het cijnsboek van 1417.

2. *'t Valveken/ het Valveeken/ het Valve(c)ken bij Beerse*: In het verslag over de paalscheiding van 1666 staat een gedetailleerde beschrijving van deze plaats: *...genoemt het Valveken op 't eynde van de groote straete commende van Bersche naer de heyde ... noortwaerts van deselve straete oft herbaene sekeren steen liggende onder d' aerde ontrent den vierden lesterboom oft eijcxken, aldaer in eene rote staende, neffens het schouwloopken oostwaerts ontrent onderhalff roede van de voors. herbaen....* De paal was het punt *scheijddende den gemeynen aert ende jurisdictie van de voors. ses dorpen als mede de grondheerlyckheyt des suppliants* (= de prelaat van de St.-Michielsabdij, eigenaar van de Abtsheide) *onder Beersche voors*. In 1311 heet het *usque ad obstaculum* (= veken) (49), *dictum Afalveken, et de Afalveken, iuxta publicam stratam*. (tot aan het veken, genoemd Afalveken, en van Afalveken, bij/naast de openbare weg) In een kopie van de grenzen van de Abtsheide spreekt men over *tot het schutsel genaempt het Falveken*. (50) De naam verwijst dus naar een veken of hekken dat daar gehangen heeft en dat de binnendorpse landbouwgronden van Beerse van de Abtsheide en de Aard scheidde. Ter illustratie: (1776), *...ontrent 3 bunderen heyden buyten 't valveken de heyhoefve....* (51) Volgens J. Lindemans was de meest verspreide en oudste vorm van het veken *een stevig vlechtwerk van teenwilg op stokken, opgehangen tussen twee zware stijlen*. en was een valveken een veken dat vanzelf toeslaat. Nog volgens hem zijn plaatsaanduidingen met een veken-naam zeer gewoon. (52)
3. *(Den Heijnst)*: Deze paal komt vermoedelijk overeen met de *mansum Arnoldi, dicti Heescart* (huis van Arnoldus, genoemd Heescart) uit de aardbrief van de Abtsheide (1311). Dit punt wordt niet beschreven in de aardbrief van de Zes Dorpen maar het was wel degelijk *den rechten pael scheyddende den gemeynen aert van de ses dorpen ...tegens de vruntten van Beersche...* (1666). De paal was toen *ten deele vergaen* en er moest *eenen nieuwen sonder teecken oft iemants waepen* geplaatst worden. Er werd *eenen blauwen kantigen steen* geplaatst. Omdat de vertegenwoordigers van Lille, Vlimmeren en We-

chelderzande bij de eerste afpaling ondanks *behoirelijk sijn gedaeght geweest*, niet aanwezig waren omwille van de *distantie der plaetse ende het nyet accorderen der klokken* (!), beslisten de schepenen van de andere dorpen dat de nalatigen de kosten voor de nieuwe bijeenkomst zouden moeten dragen. Na protest, een eed van de vorster van Beerse en heel wat gepalaver moesten de drie nog slechts de – eerlijke – helft van de kosten dragen. In een schepenregister van 1564 komt Den Heynst ook voor bij *sekere questie ende geschille geresen tusschen die gedeputeerde ende geswoerene van Beersse ter eenre ende die van Vorseleer ter andere syden ter saken van de beede ons genadichs heeren des conincx*. (53) Deze grens was dus belangrijk omwille van het aandeel van ieder dorp in de jaarlijkse beden en werd daarom *oculaer beleydt* (+/- met het oog nagekeken). Deze paal stond *lancxt de strae- te is geheeten de vrs. Beerse Straet* (1564) meer bepaald op de hoek van een perceel genoemd *den Heijnst bij het veken* (1666). Ook hier hing er dus een veken tussen de akkers van Beerse en de heide. Volgens aantekeningen op de oude stafkaart van Vosselaar bevond deze paal zich in het gehucht Oosteneind, aan de uiterste noordwestelijke uitloper van Vosselaar, nabij het kanaal Dessel-Schoten. Een vermelding uit 1594 bevestigt dit: *een stuck lants geheeten den Heijnst gelegen tot Velde aen d' Oisteneynde*. (54) De naam verwijst waarschijnlijk naar een persoon.

4. *Duivelsheester/ Duijvelsheester/ het Loo alras geseijt Duvelsheester*: Deze paal is qua belang te vergelijken met die van Hesseling. In 1666 was deze plek naast een grenspaal van de Abtsheide ook de paal *scheijdende den aert van Turnhoudt gemeijn met die van Arendonck tegens die dorpen van Gierle, Lille, Wechel* (sic) *ende Vlimmeren mitsgaders Beersche ende Vosselaer*. Het was dus ook een 'drie-aardenpunt'. In de aardbrief van Turnhout (1331) staat er: *...locum dictum Loe prope Vosselaer*. (de plaats genoemd Loo bij/ grenzend aan Vosselaar) J. Helsen schrijft dat grenzen vroeger vaak een ritueel, geheimzinnig en bovennatuurlijk karakter kenden waarrond nogal wat volksgebruiken en -sagen hingen. De naam *Duivelsheester* sluit hier perfect bij aan. Deze plek staat trouwens bekend om zijn Frankische urnegraven en legendes. (55) 'Heester' kan hier ook op een opvallende struik wijzen (cfr. Hesseling). Gewoonlijk wordt voor 'lo' (Terloe, 't Loo) de betekenis 'dun begroeid bos' aangenomen. J. Helsen legt echter uit dat ook een verband met een grensplaats plausibel lijkt. Ook deze verklaring sluit weer mooi aan bij deze grenspaal. Jansen houdt het bij: *duvel* = 'onvruchtbaar land of een door bijgeloof geïnspireerde volksetymologische vervorming' en *hees* (= jong beukenbos, later struikgewas). (56) De naam staat ook in het cijnsboek uit 1417 onder de titel 'Census Vetus in Turnhout':

opten duvelsgheester.(57) In 1444 lag Turnhout trouwens met Merksplas, Beerse en Vosselaar overhoop over hun grenzen. De stedelingen verplaatsen o.a. heimelijk de paal van 'ter Loe' waarna de hertog de stad Turnhout streng terugfloot en de originele plaats ervan bevestigde.(58) In 1749 beschreef landmeter Anthonis de aanwezige grensaanduiding als een *blauwen steenen pael*. Vermoedelijk is het deze stenen paal die vandaag de dag nog bestaat onder de naam 'Looipaal' en die nu een kleine toeristische attractie is. De steen draagt de letter T aan de kant van Turnhout, een B aan die van Beerse en een vossenstaart aan de kant van Vosselaar. Deze drie tekens wijzen dus de respectievelijke grondgebieden van de stad en de twee dorpen aan (*niet aarden, niet gericht*). Stroobant beschreef *le Looipaël* in 1906 als een *pilier carré en granit, s' élevant à 60 cm au-dessus du sol... en c'est un montant de remploi d' une cheminée flamande de la renaissance portant d' un côté l' ornamentation à fuseau très caractéristique de cette époque*. (een vierkante, granieten pilaar van 60 cm hoog ; het is een hergebruikt stuk van een Vlaamse schouw uit de renaissance met op een zijkant de karakteristieke versiering uit die tijd)

5. Houtvo(o)rdeken/ Houdtvoordecken/ het Houtvoordecken: De lijn Loo-Houtvoordecken vormde de grens tussen de Aard van de Zes Dorpen en de aard van Turnhout.

Reeds in maart 1770 schreven de regeerders van Vosselaar aan de Staten van Brabant *dat desen dorpe boven ende behalvens de vronte hun competeerende met de dorpen Beersse, Girle, Lille, Wechelderzande ende Vlimmeren alnogh met de Stadt ende Vryhydt Turnhout is competeerende eene vronte ofte aert sonder dat men weet te onderschijden waer denselven sijn scheyt ende sonder dat men daervan eenighe groote can benoemen.*(59) In 1785 verklaarde men *dat desen dorpe (=Vosselaar) groote questitie, moyelyckheyd is ontmoetende met de vryheydt Turnhout over de publike lasten degene de vryheydt Turnhout pretendeert te eysschen op de Vreeheyden gelegen in Het Loo ende Commerdaelen als ook over het bauwen der huyskens op hunne vroente....*(60) In 1368 betaalde men voor de Commerdale ook al cijns onder Turnhout: *Her Weyn Hebscaep, op commerdale 6 s..*(61) Toen begin 19de eeuw de gemeentegrenzen bepaald moesten worden, bleek dit voor het gebied tussen Vosselaar en Turnhout dan ook heel moeilijk. Turnhout eiste de vastlegging van de gemeentegrenzen op dezelfde lijnen als de eeuwenoude grenzen tussen haar aard en die van de Zes Dorpen. Dit zou echter betekenen dat Vosselaar bijna één vierde van zijn grondgebied verloor! Turnhout stond volgens mij nochtans sterk want in een processtuk uit het midden van de 17de eeuw, dat teruggaat tot de 16de eeuw, staat de volgende passage: *Dat geheel*

Vosseleer, op een huys ofte twee naer, lecht binnen de Heerlyckheyt, limiten ende vruntten van Turnhout, sulckx dat 't ghene van buyten eyghen beheympyt erffe leght, hoort toe den vroente van Turnhout, ende oock is 't voors. dorp van Vosseleer seer geaugmenteert metter vruntten van Turnhout dye de Vryheyt van Turnhout vuytgegeven heeft tot eygen erffve....(62) 'Op een huis of twee na' was waarschijnlijk wel overdreven maar Anthonis laat zijn *rechte linie* tussen Loo en Houtvoordeken toch ook door de kerk van Vosselaar lopen (1749). Hij situeert deze laatste plaats ten westen van *Kets hoeve* alwaar een *grauwen, steenen pael* en *eenen cuijl neffens den selven pael* aanwezig zouden zijn. In OGA Lille nr.44 spreekt men van een vonnis van 4 juli 1640 tegen *Peeter Borghmans in de heijden van de heerelijckheijt Turnhout onder Vosselaer geleghen*. Hij had illegaal *holen ende grachten... gemaect in de gemeijnte van Turnhout ontrent die Santberghen binnen Vosseleer*. Hij werd veroordeeld tot het *slichten ende te vullen* van de grachten *mitsgaeders te stellen in sulcken staet als deselve waeren voor date actie....* De heides ten noorden van de Antwerpsesteenweg tussen de huidige straten Looy en de Commerdaelseweg waren begin 19de eeuw nog altijd *gemeenteheide der stad Turnhout* en net ten westen van de Visbeek lag nog een *kleine heide aen de stad Turnhout toebehoorende*. Uiteindelijk werd de Visbeek als definitieve grens tussen de stad en Vosselaar aanvaard. Ook een deel van Beerse was gelegen *binnen de limiten ende vruntten van Turnhout, als men sien mach in de carters comende van de Houtvoerdeke tot Merxplas....*

Op de kaart uit 1826 wordt de 'Houtvoordekenspaal' gesitueerd aan een beek bij de weg van Wechelderzande naar Turnhout, waar toen het huis van Frans Smans stond. In 1762 beschreef men deze weg als *de baene loopende van de Visbeecke over de Houtforte op Halebeeck*.(63) In 1659 stond er ook *al aen paelstede genaemt de Hautvoordeken... seecker huysken... soo parthyen bekenden, waarmede scheyde de vrointe ende aerdt van de stadt van Turnhout ende Arendock ende die van de seven (sic) dorpen*.(64) Op de reeds vermelde kaart van het Institut Cartographique staat de exacte ligging aangeduid. De paal stond – volgens (latere?) aantekeningen – naast het huis Mols, op de *samenkomst van de huidige straten Breemsedijk, Vennestraat en Kievitstraat*. Deze ligging is dan wel tegenstrijdig met de situering op Anthonis' kaart. De *kaarsrechte Vennestraat* wijst trouwens pal naar de Looipaal die een drietal kilometer verderop staat. De 'grote broer' van Houtvoordeken, de Houtvoord, was de kruising tussen Rietloop en de straat Boskant. H. De Kok vermeldt een toponiem Houtvoordeken in een artikel over het Grotenhout.(65) In vogelvlucht ligt deze plek inderdaad op nog geen 300 meter van het huidige Grotenhoutbos. Het woord betekent trouwens 'kleine doorwaadbare plaats in een beek, bij het hoogstammig bos'.

(*bona Gerardi, dominus de Duffele*): Deze landgoederen die op meerdere plaatsen grenspunten van de Turnhouts-Arendonkse aard vormden, staan vermeld in hun aardbrief: ...*loco dicto Thydermeere usque ad bona domini de Duffele, et a dicto loco usque ad Houtvoordekene* (van de plaats genoemd Thydermeere tot aan de de goederen van Gerard, heer van Duffel, en vanaf de genoemde plaats tot Houtvoordekene) en ...*Gerardi de Duffele, a dictis bonis ad locum ten Winckele et ab illo loco ad primum palum dictum Thieldermeere* (van Gerard van Duffel, tot aan de genoemde goederen in de plaats Winckele genoemd et van die plek naar de eerste paal genoemd Thieldermeere). Het moet hier gaan om het allodium (eigengoed) dat Gerard van Duffel – uit de machtige familie Berthout – in 1187 aan de Tempeliers schonk. Hoewel deze plek niet in de Aardbrief vermeld staat, vormde ze misschien in de praktijk toch een grenspunt ervan omdat ze in de Turnhoutse aardbrief tussen twee grenspunten van de Aard van de Zes Dorpen gesitueerd wordt.

6. *Thieldermeer/ Ti(e)ldermeer*: Dit toponiem komt ook als *loco dicto Thydermeere* of *primum palum dictum Thieldermeere* in de aardbrief van Turnhout voor. In een officieel afschrift van de aardbrief van Turnhout en Arendonk uit 1652 heet het t'Eyndermeer.(66) Deze plek wordt daarin tussen 'Ten Winkel' en 'Houtvoirdeken' gesitueerd. 'Winkel' is nu een gehuchtje van Turnhout op de grens met Tielen-Kasterlee. In 1556 onstond over deze paal een grensconflict tussen Filips van Leefdael, heer van Tielen, en de Turnhoutse schout. De heer van Tielen had zijn galg namelijk binnen de Turnhoutse vroente opgesteld. Ondanks officieel protest van de schout wilde van Leefdael toch met een terechtstelling doorgaan. Dit werd echter met geweld door de schout en de gewapende boeren van Schorvoort, Veedijk en Leiseinde belet. Blijkbaar speelden de Zes Dorpen zelf geen rol in deze twist. Volgens J. Helsen duidt 'meer' ongetwijfeld op een waterplas.(67) Op de Ferrariskaart staan inderdaad enkele waterpartijen die in aanmerking komen. In het Tielense cijnsboek van 1440 staat *een stuc goers gheleegen aen die meere*. A. Koyen meldt in een artikel over de Slag op de Tielenheide (1597) dat 'Thielen-Meir' een waterpartij was nabij de galg van Tielen. Vanaf +/- 1844 heet (te) dat water de 'Groote Thielenvijver'.(68) Thielen-Meir is te situeren op de plaats die door Vandermaelen op zijn kaart het 'Dorp-Moer' (1846) wordt genoemd en die op het kadaster van 1815 met de naam 'Diepgoor' aangeduid wordt. Op de hedendaagse stafkaart van het Nationaal-Geografisch Instituut ligt dit punt net ten zuid-oosten van het toponiem 'De Waal' op amper enkele honderden meters van de dorpsgrens. Momenteel is daar de basis van het bataljon paracommando van Tielen. Vol-

gens J. Van Gorp was Tielermere gelegen *aan de Kuilen van Craenscot te Tielen aan de Cale*.(69)

7. *Steenberch/Steenberch*: De naam suggereert een lichte verhevenheid van de bodem (berg). Op de grens van Lille met Gierle komen volgens de oude kadasterkaarten twee 'steen'-toponiemen voor: 'Steen Regen' en 'Steen Reyen'. Waarschijnlijk zijn ze gegroeid uit 'steenrijt' (1410).(70) Verbiest brengt dit in verband met 'Rijtbeemde' (1340) en vraagt zich af of daar leem gegraven werd.(71) Dit is zeer goed mogelijk want in 1545 vergaderden de schepenen van de deeldorpen over de *steenbackers oft steenvercoopers* op de Aard.(72) Ook op de grens van Gierle met Tielen, even ten zuidoosten, komen 'steen'-toponiemen voor: 'Steenen Broec' (1440), 'Het Steen',.... Volgens A. Koyen ligt 'Het Steen' tussen de huizen van De Hoek, de Kemelbeek en de Aa, dus net bij het viergemeentenpunt van Gierle, Lille, Poederlee en Tielen en juist op de plaats waar de grens van Tielen een eigenaardige sprong over de Aa maakt.(73) Deze uitsprong heet 'Walravens'. Koyen meldt dat zowel 'wal' als 'ravens' verwant zijn met 'rafser' of 'raeiing' dat grensscheiding betekent. Op de Ferrariskaart ligt deze plaats vlakbij Pryseynt. In nr. 808 klinkt het *naer de vroonte tot aen de Cleijnen Steenberch, daer oijck eenen steen staet, die men van verre siet. Ende van daer tusschen 't scheijden van den dorpe van Poederle, Ghierle ende Thielen op den hoecke ofte bijnaer den hoecke van Stockmans Heijde, daer eenen grooten steen staet, daer de drij dorpen op scheijden oistwaerts*.(74) Dit punt vormde in het Ancien Regime de scheiding tussen het Land van Turnhout, de baronie van Poederlee en het Tielen van de Berthouts en hun erfgenamen. De watermolen van Tielen (op de Aa, 12de of 13de eeuw) staat ook vlakbij (zie Wechel Ten Rade). Dit alles toont aan dat de Steenberg uit de Aardbrief hier gelegen moet zijn.(75) Het voorvoegsel 'steen' wijst op steenhoudende grond. Zoals vermeld kan dit op een klei/leemput voor bakstenen wijzen. De regio van Lille-Poederlee-Kasterlee staat echter ook bekend om haar bijzondere ijzerhoudende steensoort 'Poederleaan'. Op hoger gelegen gronden zoals in Poederlee (Dorp) en in het zuiden van Lille is het een echt duurzaam erts.(76) Dit ijzererts ('gruis' genoemd) werd in de Aa-vallei tot in het interbellum gedolven en per spoor naar de industriegebieden van Luik en de Roer vervoerd. De Steenberch was dus misschien een opvallende vindplaats van dit gesteente tussen het overheersende zand (misschien in tegenstelling tot de *Santberch nevens de vroente (1440) op de Tielenheide*.
8. *Odevaersvoordeken/ Odevaertsvoortdeken*: Van *A loco Steenberch* trekken we verder *usque ad Odevaertsvoortdeken* (1545). Over de schrijfwijze van

dit toponiem bestaat twijfel: Van Nyen schreef 'Oeidevaersvoordeken', Geerts 'Odenaersvoordeken'. In Poederlee en Aarschot kwam de gelijkaardige naam 'odervaren neest' of 'oedenarennest' voor.(77) J. Helsen meldt nog het toponiem 'oeyevaerts eycke' en verbindt er de vogelsoort mee.(78) Ook Verbiest doet dit ('odevadersnest')(79). Dit toponiem betekent dus 'ooievaersvoordeken'. Er zou geen enkel woord zo dikwijls als grondwoord voorkomen in namen van grensplaatsen als 'voord(e)'. Deze plaats moet gesitueerd worden op een wad in een beek. Hiervoor komt enkel de Laakbeek in aanmerking. De grensschouwingen tussen Lille en de heerlijkheid en dorp Poederlee laten er geen twijfel meer over bestaan (nr. 808): *Ende van daer ten midden door de Becxstrate tot in de reviere de Laecke, daer oock eenen pael staet....* Stroomopwaarts heet ze o.a. Steenregenbeek of Holle Beek. Vanaf de grens met Poederlee heet ze Laakbeek (de Laak). Volgens Koyen en Helsen werd met het woord 'Laak' een poel of waterloop aangeduid die vaak de functie had van scheiding van eigendommen.(80) Leenders houdt het echter bij 'een waterloop in een moerassig beekdal'. In Beerse loopt ook een Laak. Ze stroomt er tussen de open akker van Beerse en de gemene Aard ten zuiden ervan en ze vormt de grens tussen Beerse en Voselaar.

9. *Tuttelberch/ Tuteelberch*: Ook hier suggereert de naam een ophoging. Voor het voorvoegsel 'Tuttel' vond ik twee mogelijke verklaringen. Het kan afgeleid zijn van het Germaanse 'theud' hetgeen 'volk, natie' betekent(81), of het kan verwijzen naar een volksnaam voor de meidoorn of een andere plant met doornen (82). Met deze naam wordt de 21 meter hoge Galgenberg van Lille bedoeld. De grens tussen Poederlee en Lille loopt hier los over: *van de voors. cruijse lijnden recht naer den Tuttelberch, alwaer het gericht van Lille plach te stane, alwaer eenen witten paelsteen lecht* (nr.808, s.d.). De dorps- en gemeentegrenzen tussen Lille en Poederlee vielen samen want de vroente te Poederlee was niet nader afgepaald. De vroentebrief (1354) vermeldt enkel *alsulcke vroenten als wij* (=Wouter, heer van Poederlee) *liggende hebben binnen onsen voorseyden dorpe waer sij aldaer gelegen sijn*. Alle vroenten van Poederlee lagen dus binnen de dorpsgrenzen van Poederlee. De inwoners van Poederlee en Sassenhout, gehucht van Vorselaar, mochten wel bij mekaar hun schapen en beesten stouwen maar dit was een recht dat ze elkaar gegund hadden en dat dus niets met de begrenzingen van hun respectievelijke gemene gronden te maken had: *dat die van Poederle ende van Sassenhout onder een selen bliven stouwende haer scapen ende beestkens, zoe zij tot hiertoe geploegen hebben te doenen, sonder argelijst*.(83) Ook met Tielen sloten die van Poederlee zo'n overeenkomst die vervat ligt in een

grensscheiding: *so selen die beesten van Tielen ende van Poederlee aen beijden sijden d' een onder den anderen mogen gaen ghelijck alsij tot heertoe gegaen hebben, sonder anders d' een den anderen enich scade te doenen.* (84) Tussen Poederlee en de Zes Dorpen bestond zo'n akkoord – bij mijn weten – niet. Deze laatste zouden er ook niet veel baat bij gehad hebben want de Aard was veel groter dan de vroenten van Poederlee. De Galgenberg is trouwens nog steeds gemeentelijke eigendom van Groot-Lille.

10. *De Reevoorden/ Reevo(o)rde(n)*: Hier gaat het weer om een voorde. 'Ree' is waarschijnlijk afkomstig van 'reen' hetgeen een synoniem is van 'linie' ofwel van 'dijk', d.i. een verhoogde zoom als grens dienend. (85) Het kan ook een diepere voor van een ploeg of een grenssteen aanduiden. In het document over de Turnhoutse aard (1659) komen *linie ofte ree* en *eenen opgegraven ree* en *reen oft gracht* voor. Alleszins is hier de grensfunctie dus te verkiezen boven de naam van het dier ree.

Voor de exacte ligging had ik reeds voor de ontdekking van het Latijnse citaat uit Maria van Brabants oorkonde (1545) enkele doorslaggevende aanwijzingen gevonden.

In het cijnsboek van het Land van Turnhout uit 1417 staan ook cijnsen onder Lille. (86) Onder de *census vetus in Lille* komt de naam eenmaal voor: *Aert die selve, op huys, 1 heybloc, op 1 beemt aen die reevoert ende op venmans bloc 6 sol. 2 ½ d..* In een ander cijnsboek voor Lille, dat van heer Gaspar Schetz, uit 1559 vond ik onder de titel 'Broeckzije' *Op dombate zuijt de reevoirt strate.* (87) In een landmeetboek van Lille uit omstreeks 1780 staat *copije van seker extract getrocken uijt sekeren rechten ende costuimen ...der heerelijckheid Lille gevonden in de comme van aldaer. Dit zijn de rechten, costuimen ende usantien van de dorpen van Ouwen, Pulle ende Pulderbosch, Lille, Wechelderzande ende Vlimmeren, daeraff Santhoven is de hooftbancke ... in welke voors. costumen onder andere articulo XX word bevonden aldus: De voors. heerlijckheid van Lille streckt hem oistwaerts naer... ende west aen de heerlijckheid van Vorsselaer ter helcht van de Reevoortsche strate ende zuijd...* (88) Omdat de Reevoorden de grens vormde, komt -logischerwijze- dit toponiem ook in Vorselaar voor: *aen die reevoert* en *aen die reevoirtstraete*. (89) Met de cijns onder *Broeckzije* bedoelt men het Lilse gehucht Broeckzijde zoals dat nu nog gekend is en dat ten noordwesten van de Lilse dorpskern gelegen is. Dus liggen ook de toponiemen *reevoert* en *reevoirt strate* in dat gehucht. *Dombate* is dan vergroeid tot het huidige toponiem *Tombaerts gewat* (= voorde!), in de zuidpunt van het Kindernouwmoeras. De *reevoirt strate* werd 'Rooversstraat', de naam van de zandweg rond het Kindernouw die nog steeds een deel van de grens met Vorselaar

vormt. De verdoffing van ‘-voort’ tot ‘-ver’ vinden we ook nog terug in Vlimmeren: *Zijlvoert*→*Sielvoort*→*Sielverynt*→*Zilverveind*.(90) Ter staving geef ik nog een cijns uit 1417 die aansluit bij de hogervermelde cijnspost uit 1559: *Jan Alen, op huijs hof, tlant opten aert, op onbate den aert*. Voor de beek waarin de voorde moet liggen, komt hier enkel de Kindernouwbeek in aanmerking. Ook diverse grensscheidingen tussen Poederlee en Vorse-laar beginnen aan de *Reevoorden strate*.

11. *Het dorp van Wechele ter plaetsen genaempt Ten Rade/ tot den doorpe van Wechle ter plaetse gheheten Ten Rade/ de hoeve van Wechele tot de plaetse genoempt Te Raede*: Deze benaming suggereert op het eerste gezicht het dorpscentrum van Wechelderzande. Hoger maakte ik reeds een opmerking over de foutieve vertaling als (pacht)hoeve. In ieder geval stamt de vroegste vermelding – bij mijn weten – van dit toponiem uit de paalbrief van Oostmalle (1302):...*de primo limite dicto Hasseninc usque ad alium dictum vulgariter Te Weghele ten Raede*.... Het moet dan gaan om een grenspunt van de grondheerlijkheid Oostmalle dat dus niet in het centrum van Wechelderzande kan liggen. Wechelderzande hing immers rechtstreeks van de hertog van Brabant af en niet van een heer van Oostmalle. *Ten rade* betekent zoveel als ‘bij de watermolen’.(91) Helsen meldt dat watermolens veel als grenspunt voorkomen en gewoonlijk liep de grens dan over het molenrad.(92) De grensbeek tussen Oostmalle en Wechelderzande heet de ‘Molenbeek’ en op oude kadasterkaarten is er ten westen van het dorp ook sprake van een ‘Molenbroek’, gelegen in de buurt van ‘Steene Brug’, dat ik niet aan een gekende molen kan linken. In het midden van de 17de eeuw bezat Johan de Proost o.a. *Den hooijwas van ’t Meulenbroeck, oost..., west de beke... en eenen bempt genoempt den Molenbempt, oost de Cartroijzen, suijs ende west de reviere, groot een bunder hondert roeden, liggende aen Steijne Brugge met sijne heggen ende kanten*.(93) In de cijnzen van 1340 leest men *Arn. de molenscoete* en *Walt. molitor* (=Walter de molenaar). In de geschiedenis van Wechelderzande is er nooit sprake geweest van een *watermolen*. Is deze naam misschien de eerste en enige aanwijzing? Of stond er op Blommerschot ooit een watermolen? Of duidde men met *ten Rade* gewoon heel de Molenbeek aan? Ook dit is goed mogelijk. De Aardbrief vermeldt *van-dijer plaetsen Ten Rade genaempt wederkerende totten iersten pael Hesseling* (nr.335). De bron van de beek is vlakbij Hesseling gelegen. De beek kon dan als een gemakkelijke grenslijn dienst doen. Hiertegen pleit dat er niet over een beek of gracht maar over *een plaetse* gesproken wordt. We houden het dus op een grenspunt tussen Oostmalle en Wechel, gelegen op de oostelijke oever van de beek maar ten zuiden van de stenen brug op de oude

weg naar Oostmalle (nu Blommerschotsebaan). Dit toponiem blijft hoe dan ook nog een raadsel want dan moet men de naam van de Molenbeek verklaren. Deze beek heeft trouwens nog andere namen: *De Bruel Beke*, *Brulsche Beeck*, *Vlimmerseloop*. Merken we nog op dat Helsen het toponiem 'Rovert *ten Raede* ende ten halven stroome' vond in een grensafbakening te Wuustwezel (1500) en in de grens van de gemeente van Hilvarenbeek (1331).(94)

Opmerking

De grenzen op papier of perkament is één ding, de grenzen in de praktijk een ander. Bepaalde grenslijnen zoals die beschreven staan in de Aardbrief zullen zich 'te velde' ongetwijfeld aangepast hebben aan de toenmalige toestand. Zo liep de werkelijke grens van de Aard natuurlijk niet dwars door de dorpsakkers van Beerse maar eerder errond aangezien er daarop geen vroenterechten van toepassing waren. De grens tussen *Wechele ten Rade* en *Hesseling* volgde meer dan waarschijnlijk de Molenbeek-Vlimmerseloop-Koeschotsebeek in plaats van een rechte lijn tussen de twee punten. Ook bij de effectiviteit van rechte lijnen van de Aardgrens tussen Vosselaar en Turnhout kunnen vraagtekens geplaatst worden. Tussen Vosselaar en Turnhout probeert men in de 17de eeuw de aardgrens te handhaven en later als gemeentegrens te doen erkennen. Uiteindelijk werd in het begin van de 19de eeuw toch voor een praktische oplossing gekozen: de Visbeek i.p.v. de oude grens tussen de aarden. En hoe effectief was de grens ten oosten van de Aa in Tielen? Waarschijnlijk diende de vrij brede Aa – naar analogie met de grens Poederlee – eerder als effectieve limiet: *naer de reviere de Aa, de welcke tusschen die van Poederle ende Thielen halff ende halff gaet* (nr.808).

Met deze opmerkingen wordt de stelling van Van Asseldonk over de relatie functionaliteit-vergetelheid van een grens bevestigd.

Besluit

Als kunstmatige grensmarkeringen van de Aard gebruikte men een combinatie van drie tekens: een kuil, een kleine stenen paal en een langere houten staak. De grenslijnen van de Aard waren soms kunstmatig maar de grenspalen stonden ook vaak op een natuurlijk herkenningspunt: een berg, een *voorde* of een riviertje. Bij de Steenberch wordt zelfs expliciet verwezen naar de opvallende zichtbaarheid van de paal.

Ondanks het gebrek aan preciese bronnen over de limieten van de Aard van de Zes Dorpen kon de grens ervan vrij nauwkeurig gereconstrueerd worden

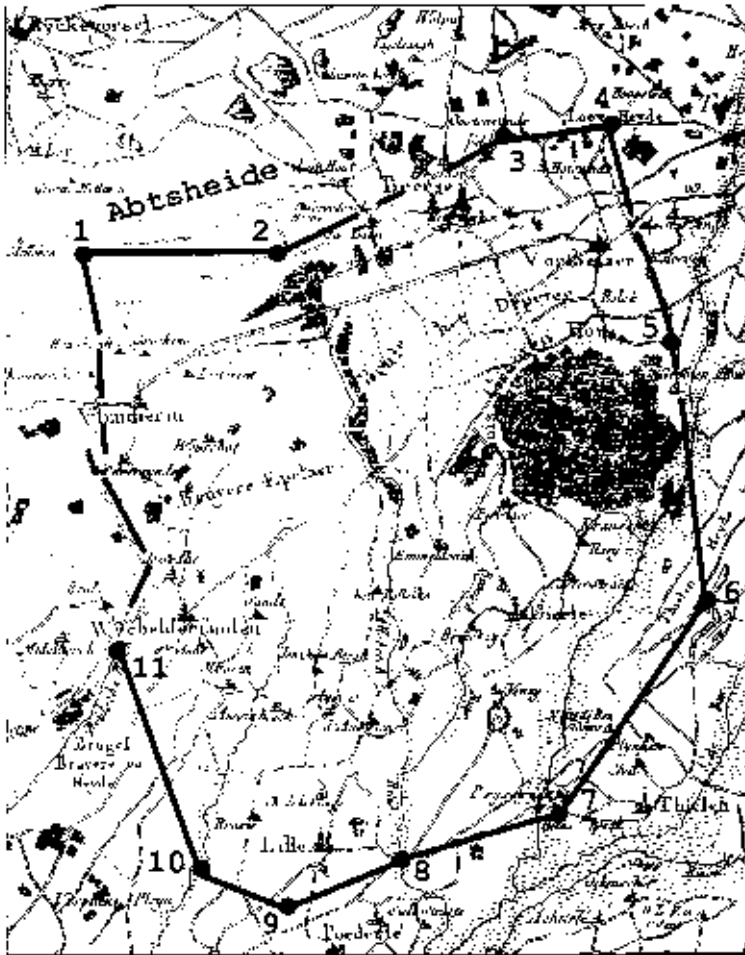
door het gebruik van bronnen over de aanpalende vroentes. Negen van de tien in de Aardbrief van de Zes Dorpen beschreven grenspalen werden precies gelocaliseerd en voor de ligging van Wechele ten Rade werden (sterke) aanwijzingen gevonden. Eén paal kon met zekerheid aan de afbakening worden toegevoegd (Den Heynst) en misschien vormden de *bona Gerardi, dominus de Duffele* ook een grensplaats.

De limieten vielen niet overal samen met de dorpsgrenzen. Heel het oostelijke deel van het grondgebied van Vosselaar behoorde niet tot de Aard van de Zes Dorpen maar wel tot de vroente van Turnhout en Arendonk. Ook langs de Aa vielen de dorps- en gemeyntegrens niet samen maar in de praktijk dan wellicht weer wel.

Vele grenspunten van de Aard bestonden reeds ten tijde van het opstellen van de Aardbrief (1332). *Wechele ten Rade* wordt al vermeld in 1302; Valveken en Loo/Duivelsheester enkele jaren later in de aardbrief van de Abtsheide en Houtvoordecken en Tieldermeer in die van Turnhout en Arendonk 1331. De volledig kunstmatige grens tussen het hertogelijke Lille en de heerlijkheid Poederlee bestond wellicht al vanaf 1209 toen er voor het eerst sprake was van een heer van Poederlee. De limieten van de Aard vielen in het westen samen met de grenzen tussen de heerlijkheden/dorpen Oostmalle/Wechelderzande (*Wechele ten Rade*) en Vorselaar/Lille (Reevoorden). Dit was ook zo op de plaats van de Steenberch waar de heerlijkheid Tielen aan de Aard grensde.

De Aard van de Zes dorpen werd ten tijde van Jan III a.h.w. als een puzzelstuk in de reeds bestaande grenzen van aarden, *gemeynten* en grondheerlijkheden ingepast. De officiële grenzen van de Aard pasten zich aan aan de vastgelegde grenzen van de omringende gemeynten. M.a.w. de Aardbrief gaf gewoon een legale basis aan de begrenzingsen die reeds (lang) in de praktijk bestonden. De – erg kunstmatige, rechte – grens met Poederlee doet vermoeden dat we mogen teruggaan tot begin 13de eeuw toen er voor het eerst sprake was van een heer van Poederlee.

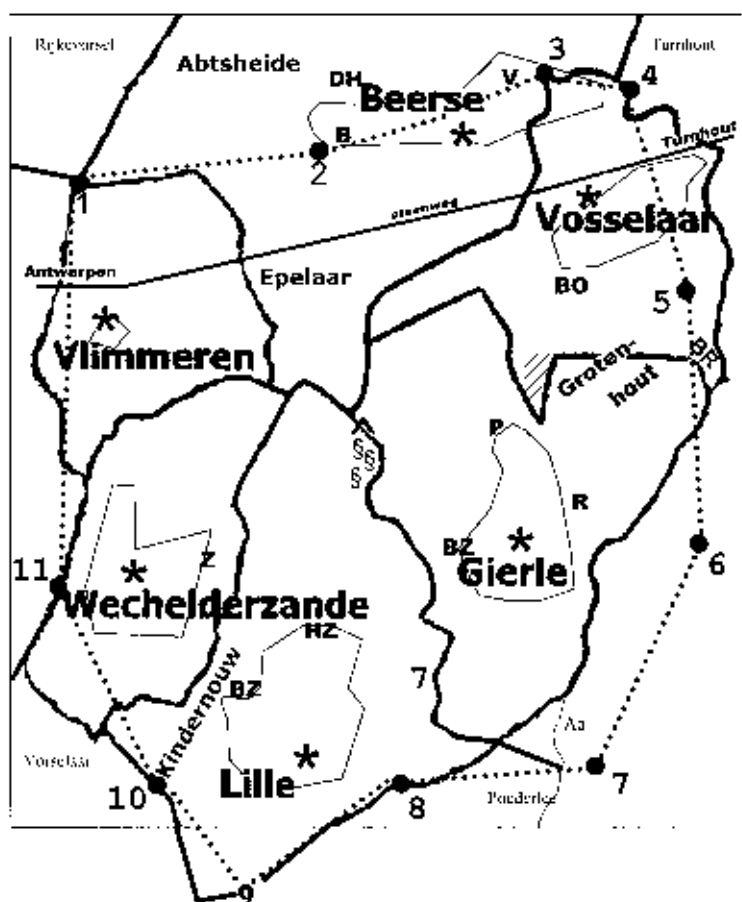
Als al deze aanwijzingen op kaart uitgezet worden, zien we dat alle vroenten in de volledige dorpen Wechelderzande(95) en Vlimmeren en het volledige grondgebied van Lille en Gierle tot de Aard gerekend werden. De ‘zaak Vosselaar’ is bekend. De Beersenaren konden in het westen en in het noorden nog beschikken over hun eigen Abtsheide. De Aard was dus veel groter dan wat er vb. op de Ferrariskaart nog als heide ingekleurd staat of dan wat er in de 19de eeuw verdeeld werd. Daar waar ik eerder verwacht had dat de gemene Aard tussen de dorpen gelegen was, is gebleken dat hij eigenlijk de Zes Dorpen volledig omringde (op Beerse na). Ook J. Geerts ging er in de tijd van uit dat de Aard *tussen* de dorpen gelegen was.

De grenzen van de Aard van de Zes Dorpen geprojecteerd op de *Charte chorographique de la Belgique, dédiée à la Convention Nationale* (kaartblad 13) van Louis Capitaine (Uitgeverij Veys, Tielt, 1981).

1. Hesseling	5. Houtvoordeken	9. Tuttelberch
2. 't Valveken	6. Thieldermeer	10. Reevoorden
3. Den Heynst	7. Steenberch	11. Wechele ten Rade
4. Duivelsheester / het Loo	8. Odevaersvoordeken	

Opmerking: De toponiemen en wegen werden destijds niet altijd even nauwkeurig op deze kaart gelegd zodat de vorm van de grensomtrek verschilt van die van de tweede kaart.

De grenzen van de Aard

Grenspunten

1. Hesseling
2. 't Valveken
3. Den Heynst
4. Duivelsheester / het Loo
5. Houtvoordeken
6. Thieldermeer
7. Steentoponiemen en Steenberch
8. Odevaersdeken
9. Tuttelberch
10. Reevoorden
11. Wechele ten Rade

Enkele gebuchten

- DH: Den Hout
 B: Baan
 V: Veld
 BO: Bolk
 BR: Breem / Grotenhout
 P: Pisselaar
 R: Rooien
 BZ: Broekzijde (2x)
 HZ: Heizijde
 Z: Zand

Dikke lijnen

dorpsgrenzen tot 1976

Dunne lijnen:

open akkers volgens de Ferrariskaart (+/- 1775)

Stippellijnen:

grenzen van de Aard

Arcering: deel van het Grotenhout, nu bij Gierle

^: Haarlebeekbrug

*: dorpskern

§: Rollekensbergen

II.3. WAT BEHELSDEN DE AARD VAN DE ZES DORPEN?

Laten we nu even kort stilstaan bij de vraag: wat moeten we nu eigenlijk onder de gemene Aard van de Zes Dorpen verstaan?

Het antwoord zit in de Aardbrief. Jan III verkocht *vroenten, gemeijnte ende heijden* (die) *alsh(i)er ghelegghen sijn binnen sekere limiten ende paelen*. Hij bepaalde wel dat *onse eerven van Grootenhout ende van Coorssendonck ende oock onse waranden gelegghen binne de limiten sullen hierinne wesen exempt*.

Deze voorbehouden terreinen waren een domaniaal (jacht)goed dat rechtstreeks afhing van de hertogen van Brabant en later van de heerlijkheid Turnhout. Ze vormden een belangrijk kroondomein, een zgn. foreest, met een speciaal statuut en bestuur. Naast jacht- en productiebossen omvatte het Grotenhout ook landbouwgronden en onontgonnen hoeken. Op stroperij in het domein stonden strenge straffen. De oudste vermelding van het Grotenhoutbos dateert van 1317, dus amper een decennium vóór de verlening van de Aardbrief.(96)

Voor de verklaring van de gebruikte termen in de Aardbrief gaan we vooral te rade bij K.A.H.W. Leenders en F.W. Smulders.(97) Laten we echter niet vergeten dat ze vooral in vertaling tot ons gekomen zijn. In de aardbrief van Turnhout en Arendonk is er sprake van *communitates et wastinas* en in de akte over de Abtsheide spreekt Jan II over *totum thimum sive wariscapium, theutonice dictum wildert seu vroente* (heel de heide of 'wariscapium', in het Diets wildert of vroente). De derde versie van de Aardbrief vermeldt wel *wariscapu* en *wastinas als Latijnse relictien*.

Vroente

Met het woord *vroente/vroonte* werd vroeger de niet door particulieren of instellingen (abdijen, hospitalen e.d.) ingenomen (zand)grond bedoeld. Het woord betekent zoveel als 's *herengrond*, de grond van de *vroon*, van de heer of letterlijk het *geheerte*.(98) De term wijst er dus op dat de heer eigenaar van de grond is. De vroonte behelsde alle niet-privéterreinen, straten, bermen, pleinen, bossen en waterpartijen buiten de intensief bewerkte, (open) akkers. Dit blijkt bijvoorbeeld ten overvloede uit de cijnsregisters die bewaard bleven. Op (delen van) de straat of de berm die iemand gebruikte of ingepalmd had, moest hij aan de heer cijns betalen: vb. *Reinerus Buelkens van der helft van der straten II d.* (Lille, 1340), *Thijs van Rijsbergen, op Swolfsstrate 6 d.* (Wechelderzande, 1417) of *Die nonnen van Bigharden, op 1 strate te Vosseleer 3 d.* (Turnhout, 1368), enz....(99) Bij de verdeling van de Aard, vijf eeuwen later, vond ik een

passage die de inhoud van het woord prachtig illustreert: *Het gemeentebestuer van Lille zou verlangen dat de heygronden die tusschen de huizen & bebouwde gronden van elke gemeente zijn gelegen, verklaert wierden toe te hooren aen die gemeente, binnen dewelke zij zijn gelegen.* (100) Men wist blijkbaar nog dat ook deze vage gronden volgens de Aardbrief tot de gemene Aard behoorden en dus eveneens verdeeld moesten worden. Ook al was de toewijzing ervan een logische zaak, toch wilden de vertegenwoordigers van Lille blijkbaar nog een uitdrukkelijke goedkeuring. Misschien toont deze passage aan dat men toen de draagwijdte van de term *vroente* nog steeds begreep.

Gemeynte

Leenders verklaart de term *gemeynte* als *een organisatie die het gebruik van een bepaald groot stuk grond regelde. Dat terrein had weliswaar de omvang van een behoorlijk dorpsgebied, maar het viel er zelden mee samen.* (cfr. het besluit van Grenzen van de Aard) In de Aardbrief wordt het woord eerder gebruikt om het grondgebied zelf aan te duiden dan dat het wijst op een organisatie. Er wordt eigenlijk een *gemeynte* gesticht. Daarom vind ik de definitie van Smulders beter: *een gebied met woeste gronden (hei- en moervelden en wild grasland) binnen een bepaalde omgrenzing, dat in gemeenschappelijk gebruik is bij de inwoners van één of meer dorpen of bij de inwoners van een deel van een dorp.*

Heijden

De term *heijden* verwijst dan meer naar het uitzicht van het verkochte terrein, al groeide er zeker niet alleen heide en moeten we ons die *heijden* zeker niet voorstellen als de uitgestrekte, kale en open heidevlakten van in het begin van de 19de eeuw. Dat eerder eentonig heidelandschap was een eindstadium in een lang degeneratieproces ten gevolge van overgebruik. *Wildert* is daarom een veel betere benaming voor de vrije woeste gronden in het algemeen. Het woord duikt volgens Leenders voor het eerst in de streek op te Zandvliet in 1154.(101) Zoals hoger vermeld, was het ook in de aardbrief voor Beerse in gebruik (1311).

Voor de naamkundige J. Molemans zijn de drie termen eigenlijk synoniemen.(102) *De gemene gronden – dat is ruimer dan heidegronden – werden in de Kempen aangeduid met verscheidene concurrerende namen zoals Vroente, Aard, Gemeente, Heide, Kamp, Veld, Woestijn e.a. Van al deze namen heeft Heide zich uiteindelijk het best kunnen handhaven ter aanduiding van onbebouwd land.*

Nu we weten waarover we spreken (waar? en wat?), kunnen we ons de vraag stellen 'Wat was dat nu allemaal waard? Wat kostte het gebruiksrecht van de Aard?'. We zullen daarom de overgeleverde cijnsbetalingen aan een nader onderzoek onderwerpen.

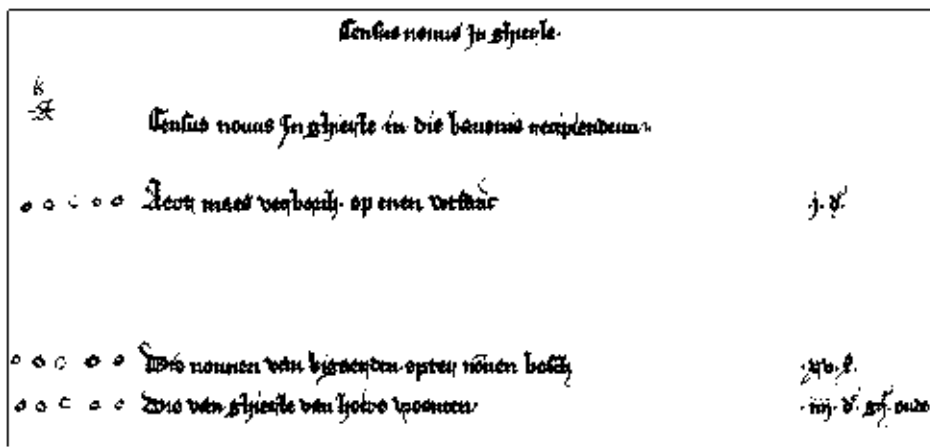
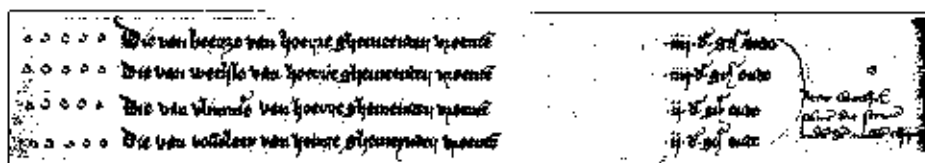
II.4. DE VROEGSTE CIJNSBETALINGEN VOOR DE AARD (14de/15de eeuw)

II.4.A KORT OVERZICHT VAN DE BESCHIKBARE CIJNSBRONNEN EN DEFINITIE

Overzicht

De oude hertogelijke cijnsrollen bleven voor een deel van het studiegebied gelukkig bewaard.(103) De rollen uit de 14de eeuw bevinden zich in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, in het archief van de Rekenkamer. Voor de eerste eeuw na de Aardbrief kunnen we zo de cijnsafdrachten volgen. Vanaf de oudst bewaarde cijnsrol uit 1340 zijn er bewijzen dat er effectief betalingen voor de gemene Aard van de Zes Dorpen en andere vormen van gemene gronden gebeurden. Voor de gegevens uit 1340 baseer ik me op de uitgave van de hand van F. Verbiest in 'Taxandria', voor de andere jaren verlaat ik mij op de publicatie van J.E. Jansen.(104) Niet alle bekende cijnsrollen werden uitgegeven: Jansen concentreerde zich op Turnhout en op de registers die hij interessant genoeg vond voor de namen en toponiemen. Toch meen ik dat de volledige uitgave van 1417, de gedeeltelijke uitgaven van andere jaren en persoonlijke raadpleging van de bronnen voldoende zijn om op verder te bouwen.

De cijnsrollen uit 1340 zijn hoofdzakelijk in het Latijn opgesteld. In elke cijnsrol treft men volgens Verbiest 27 of 28 afbetalingsjaren aan. De rollen dienden dus van 1340 af tot 1340 plus 27 of 28 jaar = 1367 of 1368. Toen werden ze overgeschreven in handigere boekvorm. De opvolgers van deze waardevolle cijnsrollen, de cijnsregisters van 1368, werden al in de volkstaal geschreven. Het cijnsboek van 1387 is dan weer een kopie van het register van 1368. Vernieuwingen van de registers waren er ook in 1410 (zie afbeelding p. 47), 1417, 1442 en verder door tot in de 16de en 17de eeuw. We beschikken voor de Zes Dorpen dus nog steeds over een prachtige ononderbroken keten van cijnsregisters. Bovendien heb ik voor Lille een extra vermelding gevonden in een aparte cijnslijst van het einde van de 16de eeuw (OGA Lille, nr.106) Deze boeiende bronnen schreeuwen gewoon om onderzocht te worden.

Cijnsposen uit het register van 1410.

Helaas werden ze enkel nog maar voor toponymisch onderzoek gebruikt. (105) Een heel interessante studie van gelijkaardige cijnsrollen uit dezelfde periode (1340-1351) werd gemaakt door M. van Asseldonk. (106) Zijn boeiende publicatie gaf mij inzicht in deze toch wel ingewikkelde materie en bracht enkele ideeën aan.

Definitie van cijns

...een jaarlijks bedrag dat betaald werd voor verkregen rechten, zoals het privé-gebruik van verkavelde delen van de gemene gronden, het vissen in vennen of rivieren, het exploiteren van een windmolen en voor vele andere rechten die de hertog pretendeerde te bezitten; zo omschrijft M. van Asseldonk een census of cijns. Hij voegt eraan toe dat ook lokale heren cijnszen inden, ofwel omdat ook zij koninklijke rechten pretendeerden, of omdat ze deze als een van de heerlijke rechten in leen of als door de hertog aflosbaar pandgoed ...van de hertog van Brabant gekregen hadden (zoals vb. de latere pandheren van het studiegebied).

Een cijns was – meestal – een (zeer) klein bedrag dat vaak meer diende als symbolisch eigendomsbewijs (recognitiecijns) dan als een echte inkomstenbron op zich. Het is de hoeveelheid cijnsen die uiteindelijk een behoorlijk bedrag vormt. De grootte van het cijnsbedrag was onveranderlijk (de zeer weinige uitzonderingen niet te na gesproken).

Sinds 1356 was de heerlijkheid Turnhout verdeeld in 4 rentmeesterschappen, namelijk Turnhout, Arendonk, Baarle-Hertog en Lille. De als superieur fungerende rentmeester van Turnhout ontving de gelden van de andere rentmeesters. De bevoegdheden van die rentmeester of ontvanger van de domeinen waren van economische, juridische en bestuurlijke aard, vooral voor zaken die grond, wegen, waterwegen en vroente betroffen.

II.4.B. DE VERMELDINGEN VAN CIJNZEN VOOR DE AARD

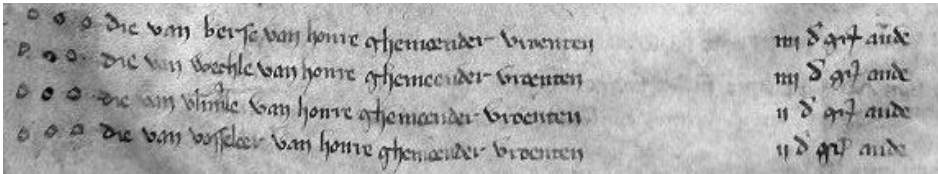
(Tussen haakjes staan het nummer van het stuk in het A.R. en de vindplaats in de respectievelijke publicatie zoals onder II.4.A. beschreven werd.)

- (rol nr.2551, Verbiest p.198) In de cijnsrol van GIERLE staat: *die van Ghierle van hoeren ghemeynner vroenten IIII d. g. oude.* (107) Volgens F. Verbiest is dit een interpolatie en werden er 9 plus 2 afbetalingen gedaan voor deze cijns-post. Voor andere posten zouden er 19 à 20 puntjes of speldenprikken plus 3 kruisjes (2 jaar) gezet zijn, wat goed is voor 26 jaarlijkse afrekeningen. In de hoofding van de cijnsrol staat de dag van collecte geschreven als *in festo Sancti Remigii, anno Domini MCCCXL* ofwel 1 oktober 1340.

- (rol nr.2553, Verbiest p.203) Bij LILLE wordt de betaling in het tweede stuk van het nummer vermeld onder de titel *census novalium ibidem*, een verwijzing naar de titel van het eerste stuk *census domini ducis in Lille*. De stukken dragen geen datum maar zijn volgens Verbiest van dezelfde tijd als de voorgaande rol. Er staan 25 afdrachten aangeduid. Ook hier gaat het om een interpolatie aan het einde van de lijst: *die van Lille van hoeren ghemeynen vroenten VIII d. g. oude.*

- (rol nr.2560, Verbiest p.239) Het nummer aangaande WECHELDERE-ZANDE bestaat uit 3 stukken waarvan het laatste het interessantste voor deze studie is. Het draagt de hoofding *census novalium ibidem* maar de hoofdtitel luidt *census domini ducis in Wechla anno domini MCCCXL in die Sancti Remigii*. Ook te Wechelderzande moest dus op 1 oktober betaald worden. Op het einde van stuk 3 werd o.a. de volgende tekst bijgeschreven: *die van Wechle van hoeren ghemeyner vroenten IIII d. , die van Vlimmerle van hoeren ghemeyner vroenten II d. g. oud., die van Beerse van hoeren ghemeyner vroenten IIII*

d. g. oud en It. die van Vorsele van huere ghemeynen vroenten II d. oude g. (zie hieronder)

Zo hebben we een vermelding voor elk van de Zes Dorpen. Als al de vermelde cijnsbedragen opgeteld worden, dan komen we uit op 24 d(enarii). oude g.

De vermelde muntsoorten

In de Middeleeuwen gebruikte men een muntsysteem dat dateert uit de tijd van Karel de Grote. Een pond (lb.) stond daarin gelijk aan 20 schellingen (s.) of 240 penningen (d.). Een schelling was dus een éénheid van 12 penningen (1 lb.=20 s.= 12 d.). Een obool (ob.) was een halve penning. 24 penningen (denarii) zijn dus gelijk aan 2 schellingen (solidi). Schellingen en ponden echter waren rekeneenheden terwijl obolen en penningen daadwerkelijk geslagen werden. (108) Het voorlijf (koopsom) van 10 pond voor de Turnhoutse aard kon dus betaald worden met 2400 muntjes (penningen). Een rekenmunt vertegenwoordigt steeds eenzelfde hoeveelheid goud of zilver. Sinds het midden van de 14de eeuw werd de *oude groot* (Tourse groot van 12 penningen) niet meer aangemaakt en verdween hij als concreet betaalmiddel. In boekhoudingen en cijnsregisters bleef hij wel in gebruik als rekengeld. Het gebruik van een rekeneenheid als de 'oude groot' was dus eigenlijk een beveiliging tegen devaluatie.

In de Aardbrief werd bepaald dat de Zes Dorpen *eenen jaerelike ende erffelijke chijs van twee schellinghen oude grooten* (nr.343 uit 1553) moesten betalen. 335 en 921 vermelden echter geen schellingen, enkel *twee oude grooten*. Dit zou dan betekenen dat er in penningen gedacht werd zodat het bedrag maar liefst 12 keer kleiner wordt! Een opzettelijke fout of kende men in de 17de eeuw het verschil niet meer? Toch moet het wel degelijk om schellingen gedraaid hebben want ook in Weelde-Poppel en Turnhout-Arendonk dienden de rechthebbenden *solidorum grossorum Turonensium*, dus schellingen, te betalen. Pech voor de Zes Dorpen!

Ook voor de boete in *zwarte tournooise* geldt dezelfde opmerking. Deze munt was een veel gebruikte rekenmunt in Brabant. Hij was 1/16 van 1 pond oude groot waard en werd soms ook 'petit tournois' genoemd.(109) Concreet betekent dit alles volgens Avonds dat: 1 d. oude gr. = 12 d. tourn. = 16 d. zw. tourn.

In de cijnsrol van 1340 werd voor de vrijheid Turnhout gerekend met 9 penningen per groot: *census domini ducis in Turnhout grossum pro IX d. computando....* Voor de Zes Dorpen is er in 1340 geen expliciete vermelding. In de registers van 1368 staan wel nadere bepalingen: *...et valet in veteri censu voir den ouden grote IX denarios; in novo vero XII denarios voir den ouden grote....* In het cijnsboek uit 1417 staat het nog duidelijker: *die maken den ouden chijs IX d. voir den ouden groten ende den nuwen chijs XII d. voir den ouden groten.*(110) In 1340 staat er onder Gierle een cijns waaruit men kan afleiden dat er toen ook al met oude en nieuwe cijnzen gewerkt werd: *Arn[oldus] de Scoere II d. novi census Idem VI d. veteris census.* Volgens van Asseldonk wijst dit op betalingen in oude dan wel nieuwe penningen. Men rekende in het studiegebied dus 9 oude penningen of 12 nieuwe penningen voor 1 oude groot. In de studie van van Asseldonk voor 's-Hertogenbosch gold dezelfde verhouding. Omdat de cijns voor de Aard pas uit 1332 stamt, werd hij beschouwd als *census novalium* en *census novus* en moest er met nieuwe penningen betaald worden. Ook de vroentecijnzen van 1417 van Turnhout-Arendonk en van Weelde (zonder vermelding van Poppel) staan onder *census novus*.(111)

We weten nu zeker dat elk van de Zes Dorpen een deel van de cijns betaalde. Toch betaalde elk dorp niet evenveel.

II. 4.C. DE VERDELING VAN HET CIJNSBEDRAG OVER DE DEEL-DORPEN

Het totaalbedrag van 2 schellingen (s.) of 24 penningen (d.) oude groot moest verdeeld worden over de Zes Dorpen. Bij gelijke verdeling zou dit dus 4 penningen per deeldorp maken. De eigenlijke spreiding van de te betalen 24 penningen ziet er echter helemaal anders uit:

1340	Deeldorp	Vermelde cijnsbetaling in penningen	Percentage van het totaalbedrag
	Beerse	4 d.	= 16,67%
	Gierle	4 d.	= 16,67%
	Lille	8 d.	= 33,33%

Vlimmeren	2 d.	= 8,33%
Vosselaar	2 d.	= 8,33%
Wechelderzande	<u>4 d.</u>	= <u>16,67%</u>
Zes Dorpen	24 d. = 2 s.	100,00%

Heeft men zich voor de omslag van het totaalbedrag over de Zes Dorpen gebaseerd op de bevolkingsgrootte per deeldorp?

Hypothese

Ik onderzoek deze hypothese door de cijfers van de oudste haardtelling van Brabant te bekijken (1374) (zie tabel op p. 49). (112) De kloof van +/- 40 jaar is hierbij geen onoverkomelijk obstakel omdat uit de verdere eeuwen blijkt dat aan de verhoudingen in de bevolking van het studiegebied slechts weinig veranderde. Ondanks demografische rampen zoals pest en oorlogen wijzigde het relatieve aandeel van een dorp in de totale bevolking van de Zes Dorpen niet echt significant tijdens het ancien régime.

Bij het zgn. denombrement mag men de absolute cijfers van de verschillende jaren niet met elkaar vergelijken omdat niet steeds hetzelfde geteld werd. Om dit te kunnen doen moet men via percentages werken. Binnen hetzelfde jaar kan men eventueel wel de absolute cijfers vergelijken maar ook dan zijn procenten gemakkelijker interpreteerbaar. Via de percentages kunnen we dan het aandeel in de cijsnbetaling vergelijken met het aandeel van een deeldorp in de totale bevolking van het studiegebied.

In 1374 telde men de belastbare personen. In de Zes Dorpen kwam men toen aan een totaal van 496 eenheden.

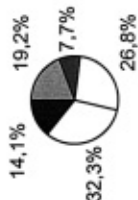
1374	<i>Deeldorp</i>	<i>Absolute cijfer</i>	<i>Bevolkingsaandeel per deeldorp</i>
	Beerse	95	= 19,15%
	Gierle	133	= 26,81%
	Lille	160	= 32,26%
	Vlimmeren (samen met Wechelderzande)		
	Vosselaar	38	= 7,66%
	Wechelderzande + Vli.	<u>70</u>	= <u>14,11%</u>
	Zes Dorpen	496	100,00%

Als we nu het aandeel van cijsnbetaling per deeldorp in het totaalbedrag ver-

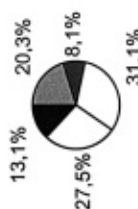
Bevolking studiegebied

jaar	Beerse		Vosselaar		Gierle		Lille		Wechelderzande	Vlimmeren	totaal
1374	95	19,2%	38	7,7%	133	26,8%	160	32,3%	70	14,1%	496
1437	147	23,0%	76	11,9%	136	21,3%	179	28,0%	101	15,8%	639
1464	122	19,5%	62	9,9%	176	28,1%	179	28,5%	88	14,0%	627
1472	85	16,2%	62	11,8%	176	33,5%	114	21,7%	88	16,8%	525
1480	112	19,9%	53	9,4%	146	25,9%	164	29,1%	88	15,6%	563
1526	113	20,3%	45	8,1%	173	31,1%	153	27,5%	73	13,1%	557
1693	619		32,2%		445	23,1%	538	27,9%	323	16,8%	1925
1709	814		37,9%		554	25,8%	504	23,5%	276	12,8%	2148
1755	551	17,2%	378	11,8%	886	27,7%	840	26,3%	543	17,0%	3198
1784	668	18,6%	459	12,8%	940	26,1%	897	24,9%	400	11,1%	3597
1800	432	15,2%	194	6,8%	895	31,6%	904	31,9%	244	8,6%	2833
1820	770	19,3%	578	14,5%	957	24,0%	1024	25,7%	420	10,5%	3987
1846	1059	21,6%	866	17,6%	969	19,7%	1128	23,0%	556	11,3%	4913
1900	2394	33,8%	1333	18,8%	1183	16,7%	1132	16,0%	574	8,1%	475
										6,7%	7091

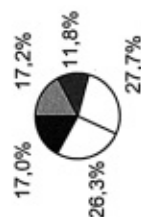
1374

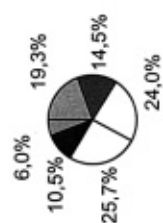
1526

1755

1820

gelijken met het aandeel inwoners per deeldorp in de totale bevolking, geeft dit het volgende resultaat:

<i>Deeldorp</i>	<i>Percentage van het totaalbedrag</i>	<i>Bevolkingsaandeel per deeldorp</i>
Beerse	16,67%	19,15%
Gierle	16,67%	26,81%
Lille	33,33%	32,26%
Vlimmeren (samen met Wechelderzande)		
Vosselaar	8,33%	7,66%
Wechelderzande + Vli.	<u>25,00%</u>	<u>14,11%</u>
Zes Dorpen	100,00%	100,00%

Hoe grof deze werkwijze qua afrondingen in de munten en percentages ook mag zijn, er blijkt mijns inziens toch een correlatie uit. We mogen voorzichtig aannemen dat men bij het bepalen van het aandeel van elk deeldorp in de jaarlijkse cijnskosten rekening hield met het bevolkingsaantal. Hieruit blijkt ook dat men zelfs de kleinste kost eerlijk probeerde te verdelen. Wel is het zo dat ieders aandeel dan voor de volgende eeuwen officieel vastlag. Cijnsbedragen zijn immers onveranderlijk. Strikt genomen betaalt een deeldorp in verhouding dan altijd wel te veel of te weinig. Een verdeling op basis van de inwoners lijkt logisch, maar men zou met vele andere zaken rekening kunnen houden vb. aantal stuks vee, rijkdom, oppervlakte van een dorp... . Helaas kan wegens gebrek aan bronnen niet nagegaan worden waarop men zich effectief baseerde. Het moet dus bij een hypothese blijven.

Vergelijking met andere meerdorpse gemeenten

Uit de cijnsboeken van Turnhout en Arendonk blijkt ook dat men daar geen verdeling van de cijns over de deeldorpen doorgevoerd had hoewel ze volgens hun aardbrief ieders de helft moesten betalen. Bij de census novus voor Turnhout (1417) staat Die van Turnhout ende van Arendonc, van hare vroenten 5 sol. 8 d. grote oude m.a.w. één cijnspost voor heel het te betalen bedrag voor hun gezamenlijke vroente.(113) Of liever... voor een hoger bedrag dan hetgeen in hun aardbrief vermeld staat! Vergeleken met de opgelegde cijns in hun vroentebrief betaalden deze dorpen 8 d. te veel! Of is dit verschil te wijten aan munt- en omrekeningsperikelen?

De cijns voor de gezamenlijke gemeente van Weelde en Poppel staat beschreven als Die van Weelde, van hoerre vroenten 3 s. grote oude en ook daar is er geen spoor van een eventuele verdeling van de verschuldigde cijns.(114)

Hier hebben we dus 2 voorbeelden van een ‘meerdorpse’ *gemeynte*, zoals de Aard van de Zes Dorpen, maar geen aanwijzingen in de cijnsboeken voor een verdeling van de cijnslast over de deeldorpen. Op basis van slechts 3 gevallen kan men nog niets besluiten maar deze oefening opent wel een interessante denkpiste. Natuurlijk sluit niets uit dat het totaalbedrag in de praktijk toch verdeeld werd en dat dit niet altijd uit de cijnzen blijkt.

II. 4. D. DE GROOTTE VAN HET CIJNSBEDRAG

Het te betalen bedrag voor de Aard was in feite belachelijk klein, zeker voor een oppervlakte die even groot is als die van een heel dorp! In dezelfde cijnsrollen komen massa's cijnzen van particulieren voor die minstens even groot of nog groter zijn dan 2 schellingen:

- vb. Hein(ricus) Laet XXXIIII d. (Gierle),
 Walt(erus) Molitor XXVII d. (Wechel),
 Walt(erus) filius curati de Beerse III st. VII d. (Wechel), (= 43 d.)
 Egidius de Vlimmerle IIII st. VI d. (Wechel) (= 54 d.)
 Henr(icus) filius Heilwigis de Rode XIII st. II d. sensus (Gierle),
 (= 158 d.)
 enz...

In de lijst van Lille vinden we een interessante interpolatie die een goede waarde-indicator geeft: *It. ars zone cum fratro XXII d. op III bonder eyde.*(115) M.a.w. voor 3 bunder heide in privéhanden moest in 1340 een bijna even hoge cijns betaald worden als voor de hele Aard van de Zes Dorpen. Nog een ‘duur’ heiblok staat in de *census vetus* van Lille uit 1417: *Jan Coppens kijnder van Gierle, op 2 boender heyden, op Lairmans bloc 2 s. 1/2 d.*(116)

Het loon van een Herentalse volder voor een zgn. ‘dikkedunne-laken’ bedroeg in 1317 6,5 oude grote Tournoise en voor een gestreept laken 5 oude grote Tournoise min 4 penningen payments.(117) Voor een driedraadslaken kreeg hij precies evenveel als het officiële jaarcijnsbedrag voor de Turnhouts-Arendonkse aard nl. 5 schellingen oude grote Tournoise. Eén volder die één stuk laken afwerkte, had dus al gauw evenveel als de cijns voor de Aard verdiend! Dit illustreert hoe miniem de Aardcijns wel was. Nog een voorbeeld: te Vosselaar moest in 1447 een rotlid, dat afwezig was bij plantwerken, een boete betalen van 18 (nieuwe?) groten Brabants.

Voor andere *gemeynten* moest (veel) meer betaald worden(118):

- vb. Veldhoven, Meerveldhoven, Zeelst, Blaarthem (1297, NL): 15 Leuvense schellingen
 Pulderbos (1299, B): 7 pond en 10 schellingen

Erp (1300, NL): 6 Leuvense ponden
 Den Bosch (1300, NL): 7 ponden
 Oisterwijk (1300, NL): 4 pond Leuvens
 Buul (Olen) (1308, B): 56 schellingen en 6 penningen
 Veghel (1310, NL): 7 ponden
 Turnhout en Arendonk (1331, B): (5 schellingen oude groote
 Tournooisen)
 Haaren (1340?, NL): 25 oude schellingen
 Poederlee (1354, B): '2 chulden hellinghen' (=Hellinck gulden?)
 enz...

Toch was een zeer kleine *gemeyntecijs* nu ook weer geen uitzondering:
 vb. Weelde en Poppel (1331, B): 3 schellingen oude groote Tournooisen
 Hees en Postel (1345, NL): 4 penningen oude groten
 enz...

Welke criteria er gebruikt werden om de hoogte van deze cijzen te bepalen is niet meteen duidelijk. Pure willekeur lijkt het meest waarschijnlijk.

II. 4. E. DE BETAALDAG

Volgens E. Van Cauwenberghe vielen in het Land van Turnhout de vervaldata van de erfelijke betalingen (zoals cijzen), voor alle gebieden binnen het ressort, onveranderlijk op Bamis, St.-Denijs, St.-Maarten en de zondag erna.(119)
 Cijzen werden normaal gezien jaarlijks geïnd op een vaste cijnsdag, die voor heel het dorp gold. In vele cijnsdorpen werd echter ook op een andere dag cijns betaald. M. van Asseldonk geeft het voorbeeld van Son. De normale cijnsdag was daar 2 oktober maar de geburen van Son betaalden er voor hun gemeynte op 11 november (St.-Maarten). Iets gelijkaardigs komt voor in mijn studiegebied.

De betaaldag voor de Aard van de Zes Dorpen werd door Jan III bepaald op de feestdag van St.-Dionisius of St.-Denijs (*Sinte Dionijs martelaer*) dus op 9 oktober.(120) Dezelfde dag werd trouwens ook aangewezen in de aardbrief van Turnhout-Arendonk.

De cijzen voor de Aard staan echter vermeld bij de andere cijzen onder 1 oktober (=Bamis). De inning van de vroentecijs samen met de individuele cijzen zou dan logisch zijn maar volgens van Asseldonk gebeurt dit dus niet noodzakelijk zo. Voor de aard van Turnhout-Arendonk geldt dezelfde opmerking.

II. 4. F. DE INTERPOLATIES

Het is opvallend dat elke vermelding van een cijns voor de Aard een interpolatie (tussenschrijving) in de cijnsrollen van 1340 is. Verbiest meldt dat er 9 plus 2 afbetalingen (van 2 jaar) achter de vroentecijs van Gierle staan. Zoals hoger vermeld, werd in 1368 een nieuw cijnsboek begonnen. 1368 of $1367 - (9 + 2 \times 2 \text{ jaar}) = 1355$ of 1354. Verraden de aflossingstekentjes het ogenblik van interpolatie, m.a.w. het moment van toevoeging van de cijns voor de Aard aan de cijnsrol? Het is ook merkwaardig dat de rentmeester slechts vier van de zes deeldorpen bij elkaar gezet heeft. Waarom liet hij de andere twee apart staan? In het cijnsboek van 1410 vinden we de cijnzen van Beerse, Wechel, Vlimmeren en Vosselaar terug onder de *census vetus* van Lille. Daarachter staat een opmerking geschreven: *tot Wechel sal men dit scriven in den den* (sic) *nieuwen chijns* (zie afbeeldingen p. 47). In de vernieuwing van 1417 is dit ook effectief gebeurd. Het was een logische aanpassing want de betalingen voor de Aard stonden nog geschreven onder de oude cijns maar behoorden, zoals gezegd, tot de *census novus*. Dit geeft aan dat de rentmeester onlogische cijnsposten wel degelijk aanpaste. Er moet dus een goede reden geweest zijn om de cijnzen voor Gierle en Lille niet bij de rest te voegen. Maar welke? Een ander rentmeesterschap?

II. 5. G. CIJNZEN VOOR ANDERE GEMENE GRONDEN IN DE ZES DORPEN

Uit cijnsregisters kunnen we ook aanwijzingen halen voor het bestaan van andere vormen van gemene gebruiksrechten.

(rol nr.2559, Verbiest p.222) In deze cijnsrollen van Turnhout treft men ook cijnzen te Beerse en Vosselaar aan. Ze staan echter niet per plaats geordend waardoor het moeilijk is uit te maken uit welk dorp een cijnspost komt. Op het derde stuk onder dit nummer vinden we: *Communis pastura de Campo XVI d.* (121) Op de Ferrariskaart ziet men bij 'Velde', een gehucht onder Beerse, nog een driesachtige zone vage grond of heide te midden van een groot akkercomplex. De huisjes van het gehucht staan mooi rond het ingesloten stukje heide. Dit is de gemene weide of opstal van Veld (*Lat. campus*). In 1417 spreekt men van *Die ghemeijn weijde van den Velde XVI d.* en in 1776 nog van *op de gemyn weyde van den opstal te Velde geleghen*. (122) Volgens Leenders waren er in Beerse drie verschillende opstallen. Naast Beerse-dorp had ook het gehucht Hout nog een (gemene) opstal. (123) Hij spreekt ook van *gebuurheike* als synoniem voor gemene weide.

In het vierde stuk van de cijnsrol van Turnhout (1340) staat nog een zeer in-

teressante post: *Pastura communis de obstaculo de Vosselaer XVIII d.*, letterlijk 'de weidegemeenschap van de opstal (of het veken) van Vosselaar'. Opmerkelijk is dat in 1417 deze cijnspost aan een persoon gekoppeld is: *Heinric Zoeten, opte ghemeijn weijde van Vosseleer XVIII d.*. Wat is hier aan de hand? Vermoedelijk was Zoeten verantwoordelijk voor de cijnsbetaling. Ook vb. bij Vispluk (Vorselaar) komt zulk een koppeling voor.

Onder de *census novus* van Lille staat ook *den opstal van Braendunc 4 d.* (1368). Zijn vroegere ligging is niet meer gekend want dit toponiem is spoorloos verdwenen. In 1340 schreef men *obstaculum de Braendonc IIII d.*. Bij de *census vetus* wordt melding gemaakt van *Lemmen die smet, op huijs hof, opt wildegoer, opte ghemein heijde, 2 s. 7 ½ d.*. Wat hiermee bedoeld wordt, is me niet meteen duidelijk.

De *Pastura de Broecside XVIII d.* in het vijfde stuk van de cijnsrol van Turnhout is de gemene weide van Broekzijde onder Turnhout en niet van het gehucht van Lille of Gierle.

Pastura de Bremele of *Die weijde van Bremele IX d.* (in oude cijns) slaat op de gemene weide van Bremel, gelegen onder Corsendonk.

Deze gemene weiden en opstallen moeten vroeger dan 1332 ontstaan zijn, anders zouden ze bij de verlening van de Aardbrief in het geheel van de schenking vervat zijn geweest. Volgens Leenders zijn deze geboorheikes ontstaan toen enkele boeren en inwoners van bepaalde gehuchten (hier: Veld, Braandonk) ze gezamenlijk uit de vroente namen uit angst dat de toenemende ontginningen en privatiseringen niets meer van de broodnodige vroente zouden overlaten. Blijkbaar gebeurde dit ook wel door een hele dorpsgemeenschap (of enkel de dorpskern?) zoals in Vosselaar. In de opgesomde cijnsrollen komen nog vele andere gemene gronden voor. Voor zover dit duidelijk is, behoren ze echter niet tot mijn studiegebied.

BESLUIT VAN II. 4.: CIJNSBETALINGEN VOOR DE AARD

Cijnslijsten kunnen heel wat leren over gemene gronden. Over het studiegebied brachten ze interessante gegevens over de betaling van de vroentecijns aan.

De Zes Dorpen poogden het kleine verschuldigde bedrag voor hun Aard onderling eerlijk te verdelen. Hierbij hakten ze het totaalbedrag niet zomaar in zes gelijke delen maar gebruikten ze vermoedelijk het bevolkingsaantal van

elk dorp als verdeelsleutel. Uit de cijnslijsten blijkt ook dat er naast de Aard nog andere en waarschijnlijk oudere vormen van gemene gronden in het studegebied bestonden: de opstallen. Daar moest wel een extra cijns voor betaald worden.

EINDNOTEN

1. PAEPEN N., *De Aard van de Zes Dorpen (1332-1822) Casusonderzoek naar een Kempense gemene Heiden (deel 1)* in: Taxandria, 2004 jg. LXXVI, p. 5-78. Dit artikel is een voor de Heemkundige Kring aangepaste versie.
2. De Lamaillardière, *Traité d'économie politique*, 1782 ; geciteerd door H. G. Somers, *De gemeente en de gemene goederen*, 1959, p. 52 (*Thesis Hoger Instituut voor Bestuurs- en Handelswetenschappen Elsene*).
3. HARDIN G., *The tragedy of the commons* (De tragedie van de gemeenschappelijke gronden.), in: Science, CLXXI, 1968, p. 1243-1258.
4. Men kan deze metafoor met hedendaagse voorbeelden vergelijken:
 - 1) Als elk individu met de auto rijdt omdat hij/zij dit gemakkelijk en snel vindt en daarbij hoopt dat iedereen, behalve hij/zij, het openbaar vervoer neemt, dan staan we allemaal collectief in de file (inclusief de bus) en is de auto helemaal niet meer comfortabel en snel!
 - 2) Elkeen wil dat iedereen zijn belastingen betaalt zodat er genoeg in de gemeenschappelijke kas zit opdat hij/zij zelf geen (of minder) belastingen zou moeten betalen. Echter, als niemand belastingen betaalt, dan is de staatskas leeg en gaan we collectief failliet.
5. VANHAUTTE E., *Van Malthus tot Ria, retoriek rond economie en ecologie*, in: G. Castryck en M. Decaluwé (red.), *De relatie tussen economie en ecologie*, (Jaarboek Ecologische Geschiedenis 1998), 1999, p. 81.
6. LEENDERS K. A. H. W., *Van Turnhoutervoorde tot Stienemonde*, 1996, p. 524.
7. GODDING Ph., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12de au 18de siècle*, 1987, p. 200-205.
8. LINDEMANS J., *De geschiedenis van de landbouw in België*, 1952, p. 360.
9. COX S. J. B., *No tragedy of the commons*, in: Environmental Etics, nr. 7, lente 1985, p. 49-61; Een vertaling van de definitie van Cox is ook te vinden bij H. Achterhuis, *Het rijk van de schaarste, van Thomas Hobbes tot Michel Foucault*, 1988, p. 205-206.
10. ACHTERHUIS H., *Het rijk van de schaarste, van Thomas Hobbes tot Michel Foucault*, 1988, p. 208.
11. DEKKERS P. J. V., *Brandend zand, Hoe de hertog van Brabant zijn heerschappij op de Kempense zandgronden verwierf ten koste van de lokale en regionale adel*, in: Noord-Brabants Historisch Jaarboek, deel 12, 1995, p. 11-40.

12. AARTS B., *Texandrië, van omstreden gowwëbegrip naar integratie in het hertogdom*, in H. Van Doremalen en R. Peeters, Geworteld in Taxandria, 1992, p. 9-42.
VAN ASSELDONK M., *Texandrië in de 11de en 12de eeuw*, in: Tax. Jg. 73, 2002, p. 5-15 en Spruner- Meuke, *Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelalters und der Neueren Zeit*, 1880.
13. Een goed overzicht van de geschiedenis van de Brabantse hertogen is te vinden in H. van der Horst, *Geschiedenis van Brabant (2 delen)*, 1983.
14. Een rijksdag was een plechtige bijeenkomst van alle grote edelen van het Heilig Roomse Rijk onder het voorzitterschap van de keizer. Op dat ogenblik was Frederik I Barbarossa keizer en was Godfried III onze hertog.
GODDING Ph., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12de au 18de siècle*, 1987, p. 199 (nr. 326) ; zie ook *Lexicon des Mittelalters*, band 7, 1994, kolommen 1021-1022.
15. DEKKERS P. J. V., *Brandend zand, Hoe de hertog van Brabant zijn heerschappij op de Kempense zandgronden verwierf ten koste van de lokale en regionale adel*, in: Noord-Brabants Historisch Jaarboek, deel 12, 1995, p. 17.
16. GOETSCHALCKX P.J., *Oorkondenboek der Witheerenabdij van St.-Michiels te Antwerpen 1909*.
17. DRIESEN W., *Het dorp en de banderije van Poederlee*, in: Jaarboek HK Norbert de Vrijter Lille, 2000, p. 6 en 7.
18. O.G.A. Poederlee, nr. 7.
DRIESEN W., *De heren des dorps en banderijen van Poederlee (deel 1)*, in Jaarboek HK Norbert de Vrijter Lille, 1999, p. 5-36.
19. Zie o.a., SMULDERS F.W., *Dorp, parochie, gemeynt, gericht*, in: *Brabants Heem*, jg. VII, 1955, p.2-7.
20. MOLEMANS J., *Kempische buurtschappen en hun benaming*, in: Limburg, jg. LII, 1973, p. 255-265.
21. De heerdgangen van Sassenhout en Strateneind moesten elk een cijns van 9 penningen Leuens betalen. Omstreeks 1430 schreef men deze interessante cijnspost: *Item den gemeynen heertganck van Strateneynde van der vroenten 9 d. lov. (Desen cheyns sal nu vertaen betalen Jan van den Brande Peterssone oft zijne nacomelingen want die Jan van der voirser, vroenten innegegraven heeft groet omtrent 70 royen metten grechten tegenaen 's heeren strate...)*. Verder leest men *Item die gemeyn ingeseten van Perlaer van der heerstraten metten vroenten van der Knoepsheyden tot Pulredyck toe 3 d. lov.*
PRIMS F., *De toponiemen van Vorselaar in de 15de-16de eeuw*, in: Bijdrage, jg. 19, nr. 4-5, aug-dec 1928, pp. 385-416.
22. ADRIAENSEN E., (uitgave van dit document) in: Oudheid en kunst, jg. 3, 1907, p. 58.
23. Verlies van zulke belangrijke aktes kwam wel meer voor. In Vorselaar hadden Vispluk en Strateneinde van hun heer, Gerard II, een oorkonde gekregen. In 1441 verklaarden ze – net als de Zes Dorpen – deze akte verloren te hebben.
MINNEN B., *Adellijke dorpsprivileges in Brabant in de late Middeleeuwen (Rotselaar, Vorselaar en Retie)*, in: Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis, nr. 3, 2000, p. 234 en 242-244.
24. Vergelijk met de aardbrief van Turnhout en Arendonk: *nota dat deze is overgegeven in eene simpele cotype sonder van iemant onderteeckent.*
25. In 1536 meldde diezelfde heer dat zijn hoff tot Poederle inden gront verbrant is daerinne alle myn brieven, privilegien ende bescheyt waeren van alle mynder haven, soe eest my nyet mogelyck enighe cotype authenticky daeraff over te gevene.
Zie, DRIESEN W., *De heren des dorps en banderijen van Poederlee (deel 1)*, in Jaarboek HK Norbert de Vrijter Lille, 1999, p. 29. De Brimeu wilde ongetwijfeld zijn collectie rechts-

- titels en eigendomsbewijzen reconstrueren en daarom vroeg hij vermoedelijk een 'visie' van de Aardbrief.
26. In OGA Beerse, nr. 146 (210r-211v) bevindt zich ook een afschrift van de hand van Jan Proost, secretaris van Turnhout: *Den Aertbrief van Turnhout ende Arrendonck utter Latijn overgeseth in 't Nederlants*, (1652).
 27. OGA Lille, nr. 44.
 28. Voor Weelde en Poppel en voor Turnhout en Arendonk bedroeg het voorlijf 10 ponden Tournoise groot (*decem librarum grossorum Turonensium*). Het is dus goed mogelijk dat de Zes Dorpen een even hoog op tafel moesten leggen.
 29. VAN GORKOM M.L., *Beschryvinge der stad en vryheyd Turnhout*, anastatische herdruk 1994, p. 263.
 30. DE KOK H., en VAN AUTENBOER E., *Turnhout, groei van een stad*, 1983, o.a. p. 82 en VAN GORP J., *Turnhout in de 14de eeuw*, in: Tax., jg. XIX, nrs. 1, 2, 3 en 4, 1953, p. 13.
 31. AVONDS P., *Ideologie en politiek: Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356)*, doctoraat RUG, academiejaar 1980-1981 of gedeeltelijk gepubliceerd in: Verhandelingen van de Kon. Acad. Voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. AVONDS P., *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356) De grote politieke krisissen*, 1984; Over Jan III: zie ook in: *Nationaal biografisch woordenboek*, 1996, deel 15, kolommen 392 t/m 403 en in: *Biographie nationale*, 1888-1889, deel 10, kolommen 237 t/m 174.
 32. De normale jaarinkomsten van de (rijke) graaf van Vlaanderen werden in 1332 geschat op 72.000 lb. Zw. Tourn. Deze herstelbetaling vertegenwoordigt dus meer dan 5 jaar van alle staatsinkomsten!
 33. LEENDERS K. A. H. W., *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 1996 en *De vorming van de gemeenten ten westen van de Donge*, in: Noord-Brabants Historisch Jaarboek, deel 17-18, 2000-2001, p. 120-153. De Aard van de Zes Dorpen ligt wel op de uiterste zuidrand van Leenders' studiegebied.
 34. HENDRIX S., *De ontginning van Nederland*, 1998, p. 20 (Hendrix gaat maar tot 1331 maar de Aardbrief van de Zes Dorpen uit 1332 of 1333 sluit hier perfect bij aan.).
 35. Besluit op deze basis van het voorlopig repertorium van de oorkonden van Jan III. AVONDS P., *Ideologie en politiek: Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312-1356)*, doctoraat RUG, 1981, *Band III bijlagen* (o.a. Eindhoven, Stratum, gebied rond Vessem, Bakel en Aarle, Deurne, gebied rond Eersel, Tilburg en Goirle, Zeelst en Strijp, Turnhout en Arendonk, Weelde en Poppel, Hogeloon en Casteren, Mierde, Hilvarenbeek, Bergeyk en Westerhoven, Beers, gebied rond Aarle, Oirschot).
 36. PRIMIS F., *Kempische Oudheden*, in: *Bijdragen*, jg. 19, juni-juli 1928, nr. 3, p. 377-379.
 37. JANS P., *Walter Bac, abt van Tongerlo, en de Brabantse politiek in het midden van de 14de eeuw*, in: *jaarboek van de Vrijheid en het Land van Geel*, nr. 36, 2000-2001, p. 137.
 38. VAN ASSELDONK M., *De ontwikkeling van bestuur en dorpsgrenzen in de meierij van 's-Hertogenbosch (ca. 1200-1832)*, in: Tax., jg. LXXIV, 2002, p. 234.
 39. OGA Beerse nr. 339.
 40. GEERTS J., *De Abtsbeide*, in: *De Vlierbes*, jg. VI, 1984, Aanhangel III p. 72.
 41. Gemeentehuis Lille, doos nr. 501.14, Schrift: Proces-verbal de délimitation du territoire avec le croquisvisuel, le tableau de la ... (1812).
 42. GOETSCHALCKX P. J., *Beersse en Vosselaar*, in: *Bijdragen*, VII, 1908, p. 551-552.
 43. JANSEN J. E. *Twee aardbrieven van Turnhout*, in: Tax, jg. 2, nr. 3-4, 1905, p. 109-119. Uit de rugnotitie blijkt dat het document uit 1659 nog gebruikt werd bij de grenstwist tussen Vosselaar en Beerse met Turnhout.

44. DE MOLDER TH., *Heeren van Oostmalle in de XIVde eeuw*, in: *Bijdragen*, nov-dec, 1929, p. 313-314.
45. Rijksarchief Bergen, familiearchief d'Olmen de Poederlee, nr. 808 (met oprechte dank aan Walter Driesen).
46. Kopieën van de laatste twee kaarten werden mij welwillend ter beschikking gesteld door Dhr. L. van Eyck, gemeentesecretaris van Vosselaar.
47. DE VRIES J., *Nederlands Etymologisch Woordenboek*, 1971, p. 254.
48. DE KOK H., en VAN AUTENBOER E., *Turnhout, groei van een stad*, 1983, p. 55, *Toponymische bijdrage*.
49. *Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevi* (vol. V), 1994, p. 3260; ... *obstacula nuncupata theutonice vekene*
50. GEERTS J., *De Abtsheide*, in: *De Vlierbes*, jg. VI, 1984, Aanhangsel I, p. 71.
51. JANSEN L., *Bijdrage tot de toponymie van Beerse en Vosselaar (deel 1)*, Thesis KUL, 1998, p. 176.
52. LINDEMANS J., *De afsluitingen in de gebeinde percelen*, in: *Naamkunde*, jg. 29, 1953, p. 28 en 29.
53. OGA Beerse, nr. 143 fol. 138r (ook op computer bij HK Beerse).
54. JANSEN L., *Bijdrage tot de toponymie van Beerse en Vosselaar (deel 1)*, Thesis KUL, 1988, p. 70.
55. STROOBANT L., *La Nécropole par incinération du Looi à Turnhout*, in: *Tax.*, jg. III, 1906, nr. 2, p. 111-124 ; *le Looi a toujours eu la réputation d'être un endroit hanté*. (Looi heeft altijd de reputatie gehad een behekste plek te zijn).
56. JANSEN L., *Bijdrage tot de toponymie van Beerse en Vosselaar (deel 1)*, Thesis KUL, 1988, p. 230-231.
57. JANSEN J. E., *De cijsboeken van het Land van Turnhout*, in: *Tax.*, jg. VII, 1935, nr. 1, p. 60.
58. GOETSCHALCKX P. J., *Beersse*, in: *Bijdragen*, jg. VIII, 1909, p. 45.
59. OGA Beerse, nr. 352 varia 'Overgeven Vosselaar hunder hyden ende vroenten de dato 9 maart 1769(sic)'. Het jaartal 1769 werd verkeerd opgetekend.
60. OGA Beerse, nr. 2, p. 26 omgekeerd (2 september 1785).
61. JANSEN J. E., *De cijsboeken van het Land van Turnhout*, in: *Tax.*, jg. VII, 1935, nr. 1, p. 28.
62. VAN NYEN K., *Heerlijkheid, bestuur en rechtsmacht te Beerse in vroegeren tijd*, in: *Tax.*, jg. VIII, nr. 1, 1937, p. 93. (Uitgave van het document: *Declaratie van de heerelyckheden ende dorpen van Arendonck, Weelde, Poppel, Ravels, Baerl, Mercplas, Bersse, Vorseleere, Gierle, Lille, Wechel der sande ende Vlimmeren in wat manieren deselve connex syn ende ressorteren onder de Vryheit ende poort van Turnhout*).
63. JANSEN L., *Bijdrage tot de toponymie van Beerse en Vosselaar (deel 1)*, Thesis KUL, 1988, p. 261.
64. JANSEN J. F., *Twee aardbrieven van Turnhout*, in: *Tax.*, jg. II, nr. 3-4, 1905, p. 113-114.
65. DE KOK H., *Het Grotenhout- of Gielsbos. Een historisch bos in de Kempen*, in: *Prov. Comm. voor Ges. En Volkskunde*, jg. VI, jaarboek 1993-1994, p. 229.
66. OGA Beerse, nr. 146, 210r.
67. HELSEN J., *Toponymica in Kempische grensafbakening*, in: *Naamkunde*, jg. 31, 1955, p. 32.
68. KOYEN A., *Tielen, mijne vriend*, 1980, p. 237 en *De slag op Tielenheide (1597) in het kader van de 80-jarige Oorlog*, in: *Tax.*, LV, 1983, p. 110-111 en 116-117.
69. VAN GORP J., *Turnhout in de 14de eeuw*, in: *Tax.*, jg. XIX, nrs. 1, 2, 3 en 4, 1953, p. 4.

70. VAN GORP J., *Hertogelijke cijnsen te Gierle in de XVde eeuw*, in: Bijdragen, jg. 21, maart-mei 1930, p. 77.
71. VERBIEST F., *Vergelijkende verklaring van de straatnamen van Westerlo* (2. Oevel), 1984, p. 53.
72. OGA Gierle nr. 350, fol. 98v en 99r en J. Van Gorp, *Tighelrie of steenbakkerij*, in: Bijdragen, RII, jg. XXXII, 1949, p. 150-152 (transcriptie van deze schepenakte) (17 juni 1545).
73. KOYEN A., *Tielen, mijne vriend*, 1980, p. 234. Op sectie C, 3de blad van het kadaster van Kasterlee-Tielen staat nog steeds het toponiem 'Het steen'.
74. *Cleynen Steenberch* suggereert meteen het bestaan van een 'Grote Steenberg' (in casu de gezochte plaats).
75. Voor interessante duiding bij 'steen'-toponiemen in de Kempen, zie:
VERBIEST F., *Vergelijkende verklaring van de straatnamen van Westerlo* (2. Oevel), 1984, p. 19-88.
Nog in 1781 vermeldt men in Gierle *ontrent den Steenberg*. Er lag trouwens ook een *Steenvoort* in de beek aldaar.
76. HELSEN S., *Gravend zoeken naar het Lilse verleden of algemene geologie van Lille*, in: *Contactblad van de Natuurwerkgroep Groot-Lille*, nr. 50, nov. 1981, p. 8-13 (*themanummer*, pp. 24).
77. CAMERLINCKX F., en HOLEMANS F., *Het cijnsboek van de heren van Aarschot* (1368-1375), 1993, p. 229.
78. HELSEN J., *Toponymica in Kempische grensafbakeningen*, in: *Naamkunde*, jg. 31, 1955, p. 36.
79. VERBIEST F., *Vergelijkende verklaring van de straatnamen van Westerlo* (4. Tongerlo), 1987, p. 9.
80. KOYEN A., *Tielen, mijne vriend*, 1980, p. 218.
81. VROONEN E., *Dict. Etymologique des noms de famille en Belgique*, II, s. d., Brussel, p. 365 e. v.
82. CARNOY A., *Origines des noms de famille en Belgique*, 1953, Leuven, p. 165 : *L'aubépine* formait des haies et se plantait aux carrefours (... Tittelboom, Turtelboom, Turkelboom, Tuitelboom = *arbre à pointes*).
83. Rijksarchief Bergen, familiearchief d'Olmen de Poederlee, nr. 808 (3 oktober 1490).
84. Rijksarchief Bergen, familiearchief d'Olmen de Poederlee, nr. 808 (6 augustus 1456).
85. HELSEN J., *Toponymica in Kempische grensafbakeningen*, in: *Naamkunde*, jg. 31, 1955, p. 28.
86. JANSSEN J. E., *De cijnsboeken van het Land van Turnhout*, in: *Tax.*, jg. VII, nr. 1, p. 21-69.
87. OGA Lille, Reeks I, nr. 8.
88. OGA Lille, Reeks III, nr. 67 (Ouwen: nu deel van Grobbendonk).
89. PRIMIS F., *De toponiemen van Vorsselaar in de 15de-16de eeuw*, in: Bijdragen, jg. 19, nr. 4-5, aug-dec 1928, pp. 385-416.
90. LEENDERS K. A. H. W., *Nederzettingsnamen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad*, 1993, p. 739-740.
91. *Glossarium Iuris Brabantici*, s. d. p. 2459; 'raade' betekent molenrad p. 2042.
92. HELSEN J., *Toponymica in Kempische grensafbakeningen*, in: *Naamkunde*, jg. 31, 1955, p. 48.
93. Schepenregister 1676-1722, bewaard op de pastorie van Wechelderzande, nummers 13 en 64 van de *gerechtelijke verkoop van de goederen van Johan de Proost, anno 1654*.
94. HELSEN J., *Toponymica in Kempische grensafbakeningen*, in: *Naamkunde*, jg. 31, 1955, p. 27.

95. Het uiterste zuiden van het Wechelse grondgebied en de Lilse uitsprong ten noordwesten van het Kindernouw zijn afkomstig van de verdeling met Vorselaar van de Vorselaarse en Breugelheide, zie: VERBIEST F., *De limieten tussen Wechelderzande en Vlimmeren, Lille, Vorselaar en Oostmalle in 1812-1815*, in: De Vlierbes, jg. VI, 1984, p. 120-132.
96. Zie o.a. DEMETS J., *De oude Spetsers*, 1999, p. 143.
DE KOK H., *Het Grotenhout- of Gielsbos. Een historisch bos in de Kempen*, in: *Jaarboek van de Prov. Comm. voor Ges. en Volkskunde*, nr. VI, 1993-1994, 1996, p. 225-235.
97. LEENDERS K. A. H. W., *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied (400-1350)*, 1996, vooral p. 45-48. En *De vorming van de gemeenten ten westen van de Donge*, in: *Noord-Brabants Historisch Jaarboek*, deel 17-18, 2000-2001, p. 136-140;
SMULDERS F. W., *Dorp, parochie, gemeynt, gericht*, in: *Brabants Heem*, jg. VII, 1955, p. 2-7.
98. Het woord 'vroente' kan ook gevangenis of cel betekenen.
99. JANSSEN J. E., *De cijnsboeken van het Land van Turnhout*, in: *Tax.*, jg. VII, 1935, nr. 1, p. 21-69.
100. HGA Beerse nr. 7 en ook in de map met ingebonden documenten over de verdeling van de Aard in het archief van de Heemkundige Kring 'Norbert de Vrijter'.
101. LEENDERS K. A. H. W., 's-Heeren wildert. Het uitzicht van het landschap in 1287, in: *De Oranjeboom*, jg. XLII, 1989, p. 45.
102. MOLEMANS J., *De Kempische toponomie, eenheid in verscheidenheid*, in: *Tax.*, jg. LI-LIII, 1979-1981, p. 175-182.
103. VERBIEST F., *De oudste Turnhoutse cijnsen? De cijnsrollen van het Land van Turnhout (1340)*, in: *Tax.*, jg. XVI, nr. 3-4, 1950, p. 187-239.
JANSSEN J. E., *De cijnsboeken van het Land van Turnhout*, in: *Tax.*, jg. VII, 1935, nr. 1, p. 21-69, nr. 2, p. 88-121, nr. 3-4, p. 139-174.
VAN GORP J., *Hertogelijke cijnsen te Gierle in de Xvde eeuw*, in: *Bijdragen*, jg. 21, maart-mei 1930, p. 73-77.
SAS B., en PAEPEN N., *De hertogelijke cijnsrollen van Lille en omliggende dorpen (1340 tot 1387) gedigitaliseerd*, Contactblad HK 'Norbert de Vrijter' Lille, nr.86, november 2004, p. 3-6.
104. Leenders schrijft in zijn doctoraat verkeerdelijk dat de Brabantse cijnsregisters pas in 1368 zouden beginnen (inmiddels rechtgezet). Hij maakt helaas geen gebruik van de uitgave van Verbiest. (*Van Turnhoutervoorde tot ...p. 10 en bibliografie*).
105. o.a. PRIMIS F., *Historische toelichtingen bij den taalschat der Kempische cijnsboeken*, in: *Verslagen en mededelingen der Kon. Vla. Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1940, p. 543-635.
106. VAN ASSELDONK M., *Census domini ducis, De Cijnzen van de hertog van Brabant in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1340-1351*, in: *Noord-Brabants Historisch Jaarboek*, deel 16, 1999, p. 33-95.
107. Verbiest transcribeerde 'broecen'. Ik lees hier – en bij Wechelderzande – echter 'vroenten'.
108. BOONE M., *Muntgeschiedenis middeleeuwen*, in: J. Art, *Hoe schrijf ik de geschiedenis van de gemeente?*; deel IIIa, *Hulpwetenschappen*, 1995, p. 149-165.
CAMERLINCKX F., en HOLEMANS F., *Het cijnsboek van de heren van Aarschot (1368-1375)*, 1993, p. 38-43.
109. AVONDS P., *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356) Land en instellingen*, in: *AWLSK*, jg. 59, nr. 136, 1991, p. 158-164.

110. JANSSEN J. E., *De cijnsboeken van het Land van Turnhout*, in: Tax., jg. VII, 1935, nr. 1, p. 34.
111. JANSSEN J. E., *De cijnsboeken van het Land van Turnhout*, in: Tax., jg. VII, 1935, nr. 3-4, p. 145.
112. Op basis van Cuveliers J., *Les dénombremments de foyers en Brabant (XIV-XVIe)*, 2 delen, 1912-1913.
113. JANSSEN J. E., *De cijnsboeken van het Land van Turnhout*, in: Tax., jg. VII, 1935, nr. 2, p. 110.
114. JANSSEN J. E., *De cijnsboeken van het Land van Turnhout*, in: Tax., jg. VII, 1935, nr. 2, nr. 3-4, p. 145.
115. VERBIEST F., *De oudste Turnhoutse cijnsen?*, in: Tax., jg. XVI, nr. 3-4, 1950, p. 200.
116. JANSSEN J. E., *De cijnsboeken van het Land van Turnhout*, in: Tax., jg. VII, 1935, nr. 1, p. 43.
117. VERELLEN J. R., *Lakennijverheid en lakenhandel van Herentals in de 14de, 15de en 16de eeuw*, in: Tax., jg. XXVII, 1955, nr. 3-4, p. 121-122.
118. *Voor de plaatsen in Nederland: zie:*
VAN ASSELDONK M., *Census domini ducis. De cijnzen van de hertog van Brabant in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1340-1351*, in: Noord-Brabants Historisch Jaarboek, deel 16, 1999, p. 33-95 of ENKLAAR, Th., *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen*, 1941. Voor de plaatsen in België: zie verwijzingen elders in dit artikel.
119. VAN CAUWENBERGHE E., *Het vorstelijke domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15de en 16de eeuw). Een kwantitatieve analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen*, 1982, p. 61.
120. GROTEFEND H., *Handbuch der historischen Chronologie*, 1872, p. 86.
121. VERBIEST F., *De oudste Turnhoutse cijnsen?*, in: Tax., jg. XVI, nr. 3-4, 1950, p. 227.
122. JANSSEN L., *Bijdrage tot de toponymie van Beerse en Vosselaar (deel 1)*, Thesis KUL, 1988, p. 50.
123. LEENDERS K. A. H. W., *Nederzettingsnamen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad*, 1993, p. 53.

BIJLAGE

Rijksarchief Antwerpen, OGA Beerse nr. 343 'varia'

Kopij van de Aardbrief van de Zes Dorpen (1553)

Losse bladen in een bundel varia;

Vermelde data: 1393, *op den feestdach van Ste Dionijs (1), den derden dach der maent september in't iare ons heeren duysent drij hondeert drij ende tnegentich, Anno XV° drijenvijntich den XVIIst. Der maent november.*

Copij van 1393 (2)

*Translatie uijt een simpel
Copije in 't latijn*

Maria Van Brabant, bij der gratien Goodts, hertoginne van Gelre ende graefvinne van Sutphen, eeniegelijc die dese letteren sullen sien, horen, vercont woorden, in de Heere saluijt, Sij kennelijc dat want voor ons ende onsen ghetrouwen raetsluijden soo gheconstitueerde, als meer andere personen oft mannen legael, van onsen werlijcken rictor, rechtelijcken ende strictelijcken geexamineert sijnde tsamender hant ende eendrachtelijcken hebben geswooren dat onsen voorvaderre(3) ende heere, heer Johan, bij der selver gratien eertijden hertoghe van Lothrijck, van Brabant ende van Limborch, wiens ziele Godt ghenadich sij oft ghe-lucksaliger memorie, des gheleden over den tijt van eenensestich jaeren, als nu ghepassert, vercocht heeft aen de inghesetenen van de dorpen als doen hem toe-behoorende van Beersse, van Vosselaer, van Giele, van Lille, van Wechle ende van Vlimmeren voor sekere (xripta(?)NP) (4)...(?)...hem ten volle betaelt, ende voor eenen jaerelijcke ende erfelijcke chijs van twee schellinghen oude grooten aen onsen voorseijden heere vadere sijne eerfgenamen ende naercomelinghen tot allen jaeren te betaelene, vroenten, gemeijnte ende heijden alsh(i)er ghelegghen sijn binnen sekere limiten ende paelen hierinne benoempt, gelegghen ende die voor-noemde inghesetenen aenghewesen ofte gedesigneert, omme // allen deselve ghe-meijnten ender haerder vroenten van der plaetsen aff genaempt Hesselinghe gelegen totter plaetsen ghenaempt het Valveeken bij Beersse ende van dier plaetsen van Falveken aff loopende buijten Beersse teghenover quatier aquilenaren tot op de pale gheheeten Duijvelsheester ende van de paele Duijvelsheester voorn tot aen de plaets gheheten Houdtvoordeceken ende van 't Houdtvoordecken tot aen de

plaetse genoempt Tildermeer ende van Thildermeer tot aen de plaetse gheheten Steenberch ende vandaer aen de voorn. plaetse gheheten Steenberch tot aen Odenaersvoordeken ende van Odenaersvoordeken tot aen de plaetse gheenoempt Tuteelberch ende van Tuteelberch tot aen Reevoorden ende van Revoorden tot den doorpe van Wechle ter plaetse gheheten Ten Rade ende van dier plaetse Ten Rade genoempt kerende weederom tot aen den eersten pael genompt Hesselinghe van welke voorseijde paelen tot aen de voornoempde paelen met alles sijne toebehoorten tot behoef van hunlieden ende eeniegelijc wonnende binnen de voors. limieten die in den voorschreven coop als doen participanten ende consorten hebben willen sijn, van hem oft erfgenamen ende successeuren oft nacomelinghen tot de voornoemde ghemeijnten behoorende, bij recht van erfelykhijt over den voorn. jaerlijken chijs tot // aenverden, possideren ende hebben ende tot gemeijnen gebruijck van hunlieden geprofitert te worden ende waeraff dat den voorn. onsen lieven vader ende heere van dese vercoopinge de voorn. sijne inghesetenen verlent heeft behoorelijke brieven van patente diewelke brieven bij quade toesiecht oft door andere maelfortuijnen veronnachtsampt sijn gedenevveert oft verbaelmont maer dat wij gelijk wij verhoopen haerop wel geconsulteert sijnde – Godt voor ooghen hebbende – opdat bij avonturen deselve voorn. inghesetenen oft menschen voor dese heuren letteren oft briven verloren gaen niet en souden woorden gedefraudeert ende in groote oncoste ende in totale ofte geheele afneminge der voorn. gemeijnten soude moeghen dweelck in der siele soo van onsen heere vadere, als oock van onse ziele, naermaels soude moghen redimeren tot grootjammer ende beswaernisse dat verre van ons moet wesen, de ingesetenen van den voorschreven dorpen tegenwoordich ons toebehoorende, de Beersse, de Vosselaer, de Gierle, de Wechele, et de Vlimmerle (5) de voorn. ghemeijnten ende vroenten van pale tot pale gelijk als boven in dese tegenwoordighe letteren worden genomineert deweelke van onsen vadere ende heere sij hebben gecocht ende ghepossideert door onse autoriteijt vrouwe temporeel van de voorn. dorpen onder den selven jaerlijcken ende eerffelijcken chijs // silicet twee schellingen oude grooten ons ende onse eerfgenaemen ofte successeurs alle jare op den feestdach van Ste Dionijs van nu voortaan weettelijc betaelende op een nieuwe confirmeren, oft hebben gheconfirmeert bij dese onse teghenwoordighe letteren behoudelijc ende gereserveert onse eerven van Grootenhoudt ende van Coorssendonck ende oock onse waranden geleghen binne de limieten sullen hierinne wesen exempt. Wij willen oock dat indijen eenighe buijtenman oft vremdelinck die geen recht in de voorn. gemeijnte sal hebben vuijte voorn. coopinghe ende bevonden weerde deselve te gebruijcken met sijne beesten oft bij andere manieren tegens de voorn. ingesetene wille oft consent, dat als dan onsen schoutich van Turnhout present (6) ende toecoomende van de inghesetenen voorschreven daertoe versoecht sijnde, deselve stelle ende van onsentweghen statuere aldaer eenen goeden voster die de beesten ende vee van

vremdelinghen op oft in deselve gemeijnte behoorelyke arresteren soodat behorelyk ende schuldich is te gheschieden soo dickwils dat toecomen oft gheschieden sal op de verbeurte van pene van twintich schellinghen sweertte tuonijse tot onsen behoef te ontfanghen ende excuteren. Darenboven gheloeven, permitteren // wij ons, onse eeffghenamen ende successeuren dat wij alle ende eenieghelijken dese voorseyde premisse ofte confirmatien onse voonoemde inghesetenene menschen ongevioleert oft onverbrekelyk sullen observeren ende onderhouden ende doen observeeren tegen alle diegene ende dat wij hiertegens ende tegens haerlieden iet in toecomende tijden van onsentweeghen oft door iemanden anders in egender manieren comen en sullen noch eenige exceptien... (?)... oft occasien daertegen opsoeken waerdoor oft waermede dese premissien oft heurlieden toebehorten soude worden gerenonseert oft geinfringeert (7) oft ~~veraeger~~ veraergeert (8) in eeniger manieren. In getuygenisse van alle dese hebben wij dese tegenwoordighe letteren onsen segele aengehangen.

Geeven den derden dach der maent september in 't iare ons heeren duijssent drij hondeert drij ende tnegentich.

onder stont

*Gecollationeert dese tegenwordige copije
met de originale
letteren van patente ter
presentie van de voorn. legale mannen der
voor. doorpen, Anno XV^c drienvijftich
den XVIJst. der maent november bij mij
grannaeten (?) griffier, Gierli senatus
ondertekent Sijlu*

Salvo meliori translatio

VOETNOTEN (bij de bijlage)

1. 9 oktober. (H. Grotefend, *Handbuch der historischen Chronologie*, 1872, p. 86).
2. toevoeging in potlood.
3. Jan III, Maria was diens derde en jongste dochter. Moeder was Maria, dochter van de graaf van Evreux.
4. Bovengescreven: J. Geerts leest hier 'prijs'. Xripta = scripta? = brieven?
5. Lille werd hier vergeten. Zie ook aardbrief in O.G.A. Beerse nr. 335 waar Lille bovengescreven staat.
6. interpretatie van een afkorting.
7. Glossarium Iuris Brabantici, s.d.p. 1352; inbreuk maken op.
8. Glossarium Iuris Brabantici, s.d.p. 2638, tenietdoen; slijten.

Het Kempische boerenleven op het einde van de 17de eeuw.

**Aan de hand van een boedelbeschrijving
van de familie Sas-Janssen.**

Dr. Benedikt Sas

De familie Sas te Gierle.

De schepenregisters vormen niet alleen een zeer interessante geschiedkundige bron om de lokale politiek van een leefgemeenschap te schetsen, maar ook om een beter beeld te vormen over de dagelijkse levensgewoonten van onze voorouders. Het samenleggen van deze gegevens met de informatie uit andere belangrijke bronnen zoals parochieregisters, cijsboeken, weeskamerboeken of zetboeken, helpt dit beeld nog te verduidelijken.

In de schepenregisters van Gierle van 1670 tot 1698, vinden we een boedelbeschrijving van een klein boerderijtje van Magdalena Janssen, de weduwe van Peter Sas. (1) Peter Sas was de zoon van een rijkere boer uit Gierle, namelijk Leonardus Sas. Hij is een van de nakomelingen van Jan of Walterus Sas(se) die reeds voor 1340 in onze streek woonachtig waren. (2) Het is interessant om te melden dat de naam Sas niets te maken heeft met een sas of sluis zoals gekend in de scheepvaartterminologie; de naam Sas werd in de Middeleeuwen door de Brabanders gegeven aan een persoon die afkomstig was van (Neder)Saksen. Leonardus Sas huwde op 1 februari 1599 met Anna Wouters en het koppel werd gezegend met 7 kinderen: Frans, Walter, Maria, Johannes, Peter, Michael en Maria. De meeste personen met de naam Sas die heden ten dage te Gierle leven en wonen, zijn afkomstig van deze familie. Deze boerenfamilie woonde op het gehucht Rooien en had er vele gronden in bewinning zoals de Putakker, de Hazenakker, de Quasperijt, de Kalverdries en de Neerakker die ofwel noordelijk ofwel oostelijk van de Rooienkapel gelegen zijn (Fig. 1).

Peter Sas werd geboren op 5 maart 1613 en huwde Magdalena Janssen op 5 maart 1641. Volgens de parochieregisters kreeg het koppel kinderen, namelijk Lenaert, Elisabet, Peter, Anna, Johan en Frans. De exacte sterfdatum van

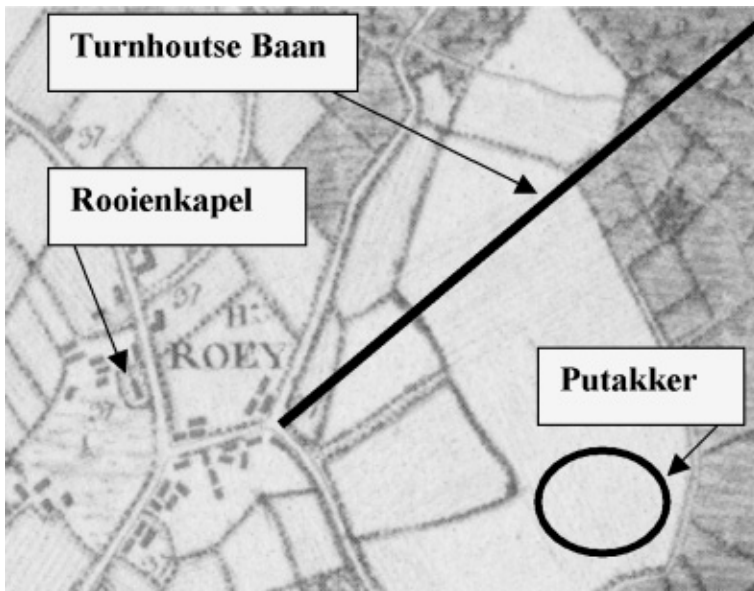

Fig. 1: extract uit de Ferrariskaart dd 1775 (met aanduiding huidige Turnhoutsebaan). Uit archief heemkundige kring Norbert de Vrijter.

Peter Sas hebben we niet in de parochieregisters van Gierle kunnen terugvinden (was hij misschien met de noorderzon vertrokken en niet te Gierle gestorven?), wel weten we dat Peter Sas reeds gestorven was voor 1668, het jaar waarin ook zijn broer Michael en echtgenote Adriana Verhoeven stierven ten gevolge van de pest. Magdalena Janssen is volgens de parochieregisters overleden op 16 januari 1694.

Vóór zijn overlijden heeft Michael Sas de Putakker, de Hoeffel en een hoeve verhuurd aan Magdalena Janssen, weduwe van wijlen Peter Sas, voor 10 *veertelen* (3) koren per jaar. Dit boerderijtje was ook gelegen op het gehucht Rooien. Dit weten we via de weeskamerboeken (4) betreffende de kinderen van Michael en Adriana, met name Frans, Jan en Lenaert. Het is interessant te melden dat het deze Frans Sas is, die zich als eerste Sas in Vosselaar vestigde, en van wie nu de meeste personen met de naam Sas in Vosselaar en Beerse afstammen. (5)

DE LANDBOUW IN DE KEMPEN

Het was hard werken als landbouwer om op de arme Kempische grond toch enige vruchten voort te brengen. Tot ver in de negentiende eeuw stond de Kempen bekend als een typische heidestreek. Je had er vooral 2 soorten woeste grond: de heide en de broekgronden. De broekgronden liggen laag, meestal bij

een beek of een rivier. Ze staan vaak in de winter of in de zomer tijdens zware regenval, grotendeels onder water. Meestal zijn de broekgronden niet meer dan wildernissen begroeid met grassen, biezen en dergelijke meer. De heidevelden liggen meestal op vrij hoge gronden en zijn overwegend begroeid met dop- of struikheide. De heide deed voor de boer dienst als weidegebied voor schapen en koeien of voor het laten azen van de bijen. Op de tweede plaats leverde de heide plaggen die als strooisel dienden voor de potstal. De potstal was een uitvinding van de Kempische boer die hem toeliet de magere grond toch wat te bemesten. De potstal was *de facto* een stal met een kuil waarin de koeien zich letterlijk 'omhoog scheten'. Om de uitwerpselen enigszins te absorberen werden heideplaggen en strooisel aangevoerd. Het uitmesten van een potstal was een zeer zwaar en ongezond werk. Deze mest, aangevuld met mest uit de schaapstal, weidemest, strooisel uit houtkanten en heggen, huisvuil en strophaksel, werd op een *eerdtkar* geladen en afgevoerd naar de akkers om er ingewerkt te worden. De akkers hadden immers ongeveer 90 karren mest per *bunder* (6) nodig. Deze akkers lagen als eilandjes temidden van de woeste gronden en lagen meestal niet ver van een rivier. Om erosie en begrazing te voorkomen, werden deze akkers omgeven door aarden wallen, greppels of meestal hekken, hagen en omheiningen. Een dergelijk afgesloten stuk akkerland werd ook wel eens een *block* genoemd. Tussen de akkers lagen ook weiden, de zogenaamde *driesen*, daardoor moesten ze ook omheind zijn. Zo niet dan mocht het vee daar slechts grazen als het werd gehoed of *getuierd*. Andere soorten weiden waren de *beempdt* wat een lange strook weiland was naast een rivier of beek en de *eusel*; een kunstmatige weide die was aangelegd op pas ontgonnen heide. Vaak was de *eusel* het eerste stadium in de ontginning van hei tot akkerland.

Het leven van de Kempische boeren was zeer hard. Een op zes oogsten mislukte en bovendien was de boerenbevolking vaak het slachtoffer van de constante oorlogstoestand. De lichamelijke conditie was erbarmelijk. Velen werkten zich vanaf de kinderjaren krom en door de eenzijdige voedselsamenstelling met vooral zetmeel als hoofdbestanddeel, bleven vele Kempenaars onvolgroeid. Als het voedsel schaars of zelfs helemaal niet te verkrijgen was, at de bevolking veevoer. Niet verwonderlijk dat men dan door verzwakking vaak het slachtoffer werd van besmettelijke ziektes zoals dysenterie, tyfus, cholera, de *croaten sieckte* (een besmettelijke ziekte meegebracht naar onze streken door de Kroaten; mogelijks een virulente vorm van pokken) of de *contagieuse* of *haestige sieckte* (de pest). (7)

Omdat de boeren van 's morgens tot 's avonds laat de grond moesten bewerken, lagen de boerderijen tussen de akkers en weiden. Een groepje boerderijen vormde dan een gehucht of *herdgang* vanwaar de herders met hun kudden

schapen de hei in trokken en de koejongens de *hoornbeesten* naar de graslanden stouwden.

Om de gronden zo economisch mogelijk te benutten en zo lang mogelijk tegen uitputting te beschermen, hanteerden de Kempische boeren verschillende vormen van vruchtwisseling waarin de winter- en zomerteelt werden gevolgd door een braakjaar. In de 15de eeuw werd het groene braakjaar ingevoerd; tussen de roggestoppels werd spurrie gezaaid dat door het vee werd afgegraasd. Een andere vorm van groene braak was het verbouwen van vlas (*lijnzaad*) of koolzaad na het oogsten van de rogge. Het belangrijkste was het wintergraan, de rogge, die vanaf september werd gezaaid en na juli werd geoogst. Als navrucht werden vaak rapen en wortelen geteeld. Van de rogge werden de broden gebakken. De zomergranen, haver en gerst, werden na april gezaaid. De haver diende veelal als veevoer en de gerst, ook wel *brouwkoren* genoemd, werd gebruikt voor het brouwen van het bier. Boekweit, dat uitstekend gedijde op de arme grond, werd pas vanaf de Middeleeuwen verbouwd. Het deed dienst als voedsel voor zowel mens als dier: als boekweitpap, in de koeketel, als kippenvoer of soms ook als toevoegsel aan de mout bij het brouwen van bier.

De boerderijen waren gemiddeld 4 of 5 bunder groot. Omdat er weinig weidegronden waren, had een boerderij gemiddeld 3 koeien. Deze bleven veelal in de potstal en dienden vooral voor de mestproductie. Voor vele keuters waren deze koeien, die onontbeerlijk waren voor de mest, onbetaalbaar. Daardoor waren ze genoodzaakt om zongenaamde *houwcoeyen* te huren. Arme boeren hadden soms alleen maar geiten of schapen. De zuivelproducten waren meestal niet voor eigen gebruik maar wel voor de verkoop op de markt. De Kempische boter was zeer gegeerd bij de stedelingen. De landbouwers zelf gebruikten vooral raapzaadolie in de keuken en smeerden varkensvet op hun boterhammen.

Voor het zware werk en het ploegen werd een os gebruikt, hoewel arme boeren nog vaak de grond bewerkten met een hark. Een paard was enkel weggelegd voor de rijkere boeren. Vaak werd jaarlijks een varken vetgemest. Een van de hespen werd meestal verkocht of aan de pastoor geschonken.

Ieder lid van het gezin had zijn taak op de boerderij. De boer ploegde en oogstte, de boerin zorgde voor het vee en de aanmaak van zuivelproducten, en de kinderen hoedden de schepen en koeien, of hielpen mee op het land.

In tegenstelling tot wat vaak wordt aangenomen, bestonden de gezinnen in de Kempen uit 4 tot 5 personen. Gezien de constante schaarste, werd de altijd dreigende overbevolking sterk in de hand gehouden door vooral het probate middel van de absolute onthouding. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de hoge huwelijksleeftijd; eerst diende namelijk de mogelijkheid om te voorzien in eigen levensonderhoud te worden gegarandeerd. Men trouwde pas op een

leeftijd van 28 à 33 jaar en in tijden van crisis was dit nog later. Ook leefden er in de Kempische dorpen veel ongehuwden; de *bejaerde jongedochters* en de *eenlopige jongmans*. Kinderen werden vaak uitbesteed van zodra ze konden werken. Alzo ontstond een roulatie van kinderen die als *knechten* en *maerten* inwoonden met als belangrijke verdiensten kost en inwoon waardoor de ouders in ieder geval al uit de kosten waren. De huishoudens bestonden veelal uit slechts 2 generaties. Voor hulpbehoevende grootouders, geestes- gestoorde of invalide familieleden was er niet zomaar een plaats onder het dak. Zij werden vooral verwezen naar de Tafel van de Heilige Geest die hen plaatste bij de laagste bieder. Soms kochten grootouders, om te voorzien in hun oude dag, een plaats bij de schouw bij een van hun kinderen. In het beste geval vonden ze onderdak in een weeshuis, gasthuis, manhuis of vrouwhuis, maar in het ergste geval leefden ze in erbarmelijke omstandigheden in een hutje op de *vroente* of gemene (gemeenschappelijke) grond.

HET BOERENLEVEN VAN DE FAMILIE SAS-JANSSEN

Terug nu naar Peter Sas en zijn familie, en de boedelbeschrijving van hun boerderij zoals beschreven in de schepenregisters van Gierle. De aanhef van dit document is ter illustratie weergegeven (Fig. 2).

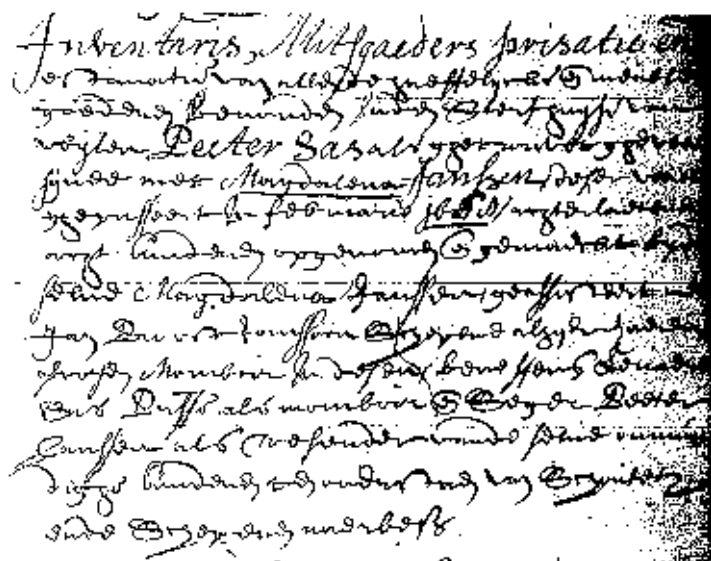

Fig. 2: aanhef van de boedelbeschrijving betreffende de familie Sas-Janssen. Uit R.A.A.

Na transcriptie lezen we de volgende tekst:

Inventaris, Mitsgaeders(8) Pristatie(9) ende Estimatie(10) van alle de haeffelijcken ende meuble goederen(11) bevonden Inde sterfhuyse van wijlen Peeter Sas als ghetrouwt geweest sijnde met Magdalena Janssen, deser welcke ghepasseert in februarie 1685 achterlaetende acht kinderen opgenomen ende geraeckt(12) bijden selven Magdalene Janssen, geassisteert met Jan Proost Janssoon schepene alhier haeren Vercosen momboir(13) in desen, beneffens Lenaert Sas Peeters(soon) als momboir ende Seger Peeter Janssen als toesiender(14) vande selve onmondighe(15) kinderen ten overstaen van Schouteh(16) ende Schepenennaer besc(hreven)

Inden Iersten bevonden Inde keuken

<i>Ienen koeyketel gheschat op</i>	<i>12 gulden</i>	<i>0 stuyvers(17)</i>
<i>Ien rondt taeffelcken gheestimeert op</i>	<i>1 gulden</i>	<i>13 stuyvers</i>
<i>Vijf manden met vijf kueckencorfvane(18) ghepriseert op</i>	<i>1 gulden</i>	<i>5 stuyvers</i>
<i>Twee melckeemers een botervaetken, een (boter)stande, een boterstijl, een pontschotel gheschath op</i>	<i>3 gulden</i>	<i>10 stuyvers</i>
<i>Een half tonne eenen watereemer ende een ijseren ketel gheestimeert op</i>	<i>2 gulden</i>	<i>5 stuyvers</i>
<i>Eenen coperen Aecker, een coperen sijghschotel ende eenen coperen lepel tsaemen gheschat op</i>	<i>2 gulden</i>	<i>0 stuyvers</i>
<i>Twee bijlen, een houweel, een V(er)seelmesch(19) tsaemen gepriseert op</i>	<i>1 gulden</i>	<i>5 stuyvers</i>
<i>Een saenvath, een cruycke, twee melckteylen tsaemen gheestimeert op</i>	<i>0 gulden</i>	<i>15 stuyvers</i>
<i>Eenen hoop ijserwerck gheschath op</i>	<i>1 gulden</i>	<i>2 stuyvers</i>
<i>Eene boore, drij eggers, een snijmesch, twee ijzere beijtels, een handt saeghsken, een haergetouw(20), een veter etcha tsaemen</i>	<i>1 gulden</i>	<i>8 stuyvers</i>
<i>Twee langhe seyssen, een picke met een corfken, een haemerken ende een elsen tsaemen op</i>	<i>1 gulden</i>	<i>16 stuyvers</i>
<i>Een waschcuijp gheestimeert op</i>	<i>1 gulden</i>	<i>0 stuyvers</i>
<i>Een schappaerijken geschath op</i>	<i>1 gulden</i>	<i>0 stuyvers</i>

Inde camer bevonden

<i>Een maelgie ende kiste tsaemen ghepriseert op</i>	<i>9 gulden</i>	<i>0 stuyvers</i>
<i>Twee werckblocken, een werckbank, 4 stroye</i>		
<i>corfkens tsaemen geschath op</i>	<i>1 gulden</i>	<i>5 stuyvers</i>
<i>Een bedde met den hoofteulcnk, surgie (21)</i>		
<i>ende slaeplaeckens tsaemen</i>	<i>4 gulden</i>	<i>0 stuyvers</i>

Inde stalle daer bevonden

<i>Vijf coeycuijpen, een slachcuijp (22) tsaemen</i>		
<i>geschath op</i>	<i>1 gulden</i>	<i>5 stuyvers</i>
<i>Twee spaeyen, twee schuppen, twee riecken, een</i>		
<i>schoep, een heijseijsie eenen mesthaeck</i>		
<i>tsaemen gepriseert op</i>	<i>3 gulden</i>	<i>0 stuyvers</i>
<i>Alle het peertsgetuijgh gheestimeert op</i>	<i>5 gulden</i>	<i>10 stuyvers</i>
<i>Twee leerckens gheschath op</i>	<i>0 gulden</i>	<i>12 stuyvers</i>
<i>Drij coeijen tsaemen gheerstimeert op</i>	<i>78 gulden</i>	<i>0 stuyvers</i>
<i>Twee veerssen tsaemen ghepriseert op</i>	<i>24 gulden</i>	<i>0 stuyvers</i>
<i>Een peert met de cribbe ende reepen tsaemen</i>		
<i>gheschath op</i>	<i>60 gulden</i>	<i>0 stuyvers</i>

Rontomme het huijs bevonden

<i>Een peckvath, eenen cruijwaghen, een echt</i>		
<i>ende een ploeghe tsaemen gheschath op</i>	<i>1 gulden</i>	<i>16 stuyvers</i>
<i>Een eerdtkarre gheestimeert op</i>	<i>3 gulden</i>	<i>0 stuyvers</i>
<i>Een hooghkarre gheschath op</i>	<i>8 gulden</i>	<i>0 stuyvers</i>
<i>Eenen stroysselhoop ghepriseert op</i>	<i>2 gulden</i>	<i>10 stuyvers</i>

Inde schuere bevonden

<i>Drij wannen, vlegels ende gritsels ende coren-</i>		
<i>gaffel tsaemen gheschath op</i>	<i>1 gulden</i>	<i>15 stuyvers</i>
<i>Eenen snijback met de seijsie tsaemen</i>		
<i>gheestimeert op</i>	<i>1 gulden</i>	<i>5 stuyvers</i>
<i>Alle het caf tsaemen ghepriseert op</i>	<i>1 gulden</i>	<i>10 stuyvers</i>

Op den solder bevonden

De sack van het boekweyt caf geschath op 6 st (uyvers)
tot sacken

Vijf tuijersmet de voetwissen met een carstouwe(23)
ende een seve tsaemen gheestimeert op 1 gulden 0 stuyvers

Alnoch inde schuere bevonden

1 Hondert pont vande hoyspurie 17 stuyvers tot (pont)

1Hondert (pont) vanden hoije 17 stuyvers tot (pont)

De mandel vande haever, gersten ende roggen stroij

door malcanderen gereekent ieder mandel op 12

stuyvers tot x mandelen

Het loopen vande spuriesaet tot loopen

*Aldus gedaen ghepriseert, geschath ende gheestimeert bij ende ten overstaen van
 fredericus de Vrijter Schouteth, Cornelis Proost Janssoon emee Jan Proost Jans-
 soon schepenen des dorps ende heerlijkheyt van Gierle den 15° february 1685.*

We lezen inderdaad dat Peter Sas gestorven was en dat Magdalena Janssen achterbleef met 8 kinderen. Dit is in tegenstelling tot de 6 kinderen die we tellen in de parochieregisters. Het kan zijn dat er 2 wezen geplaatst waren bij Magdalena Janssen. Peter Sas was namelijk vanaf 1656 *momboir* over de 2 wezen *Maeyken* en *Peeter*, kinderen van *Franchois* Sas en zijn echtgenote *Cathalijne* Bruels die beiden overleden waren. (24) Van zodra 1 van de ouders overleed, werden de kinderen wezen genoemd en dienden er een voogd (*momboir*) en een opzichter te worden aangesteld. Ook voor een weduwe werd een *memboir* aangesteld. De oudste zoon Lenaert Sas was aangesteld als voogd over de kinderen. Seger Janssen was hun toezienner. We lezen ook dat Jan en Cornelis Proost schepenen waren te Gierle in 1685, en Frederik de Vrijter was schout. Jan Proost was tevens door Magdalena aangeduid als haar *momboir* in deze zaak. Voor sommigen die vertrouwd zijn met openbare kooldagen, zal het opgevallen zijn dat slechts een beperkt aantal goederen werd opgelijst en dat bijna al deze goederen betrekking hebben op de landbouw. Men zou inderdaad in een boedelbeschrijving van een meer begoede boerenfamilie verwachten dat er veel meer voorwerpen en ook luxeartikelen werden beschreven en geschat. Het gaat hier enkel over een *Inventaris, Mitsgaeders, Prisatie ende Estimatie*, d.w.z. een schatting, en niet over een openbare verkoop als dusdanig. Deze schatting had te maken met het feit dat dit landbouwbedrijf gepacht werd van Michael Sas. Identiek dezelfde tekst, maar doorgehaald, werd namelijk teruggevonden in de sterfhuishoeven van Gierle met als uitzondering de volgende belangrijke vermelding in de mare: *desen aengetrocken posten geliquideert tegens de gelijcken erffg(enaemen) bij Frans Sas als desen posten aengetrocken aengenomen bij*

schattinghe Totalis van desen schattagie bedraegt 248 g(ulden) 8 s(tuyvers) (25). Hieruit kunnen we dus afleiden dat dit landbouwbedrijf werd *overgenomen* door de familie Sas-Janssen, waarvoor de totale geschatte som van 248 gulden en 8 stuivers werd betaald aan de erfgenamen van Michael Sas.

Uit deze tekst kunnen we afleiden dat de woning van de familie Sas een typische Kempische hallenboerderij was. Deze boerderijen behoorden tot het langgeveltype, waarbij de woon- en bedrijfsruimten achter elkaar onder 1 dak gegroepeerd waren. Doorgaans lagen buiten dit gebouw nog enkele andere bouwwerken zoals de schuur, het bakhuis, een varkenskooi, een schaapskooi of soms ook een oogstschuur. Het gebruik van baksteen was doorgaans weggelegd voor de meer welgestelden, in steden, en beperkte zich vooral tot het woongedeelte. De Kempische boerderij was geconstrueerd in skeletbouw. Het dak werd gedragen door een zwaar dragend houten binnenwerk bestaande uit gebinten, moederbalken, korbelen, kinderbalken, hanenbalken en schoren. Nadat alle stukken op maat waren gezaagd en van inkepingen waren voorzien, werden die met behulp van pen- en gatverbindingen in elkaar gezet bij zogenaamde *richten* van het huis. Als feestelijk slot van het *richten* van een nieuwe boerderij, waarbij vele burens hadden meegeholpen, werd de richtmei op de dakconstructie gestoken. Het houten geraamte of *stoel* verdeelde het gebouw in *gebonten*. De wanden bestonden uit vlechtwerk of *vitselwerk* (26), dat wind- en waterdicht gemaakt werd met een mengsel van leem, kalk, stro, koemest en paardenurine. Met 1 kubieke meter specie kon men ongeveer 6 m² bestrijken met 15 cm dikte. De wanden hadden dus geen dragend karakter, maar dienden louter als afdichting. In onze streek haalde men meestal de leem met paard en kar op het *epeleer* in Beerse(4). Het *epeleer* behoorde oorspronkelijk tot de *vroente*, of gemene gronden, en dus tot de zes dorpen. (27) Bij de verdeling van de *vroente* en dus bij het trekken van de gemeentegrenzen in de 19de eeuw werd het *Epeleer* – juist omwille van het enorme belang van de aldaar ontgonnen leem – verdeeld onder enkele dorpen, waarvan Lille het grootste deel kreeg. Zodoende bezat de gemeente Lille als het ware een echte enclave te Beerse. (28)

Het dak bestond uit riet of stro. Stro was ruim beschikbaar, maar vergde meer onderhoud. Riet was duurzamer, maar ook veel duurder. Een strooien dak kon 15 tot maximaal 30 jaar meegaan, maar een rieten dak vaak het dubbele. De oudste methode om de nok te versterken was het aanbrengen van graszoden die op het dak werden vastgepind met spieën.

Via de deur in de langgevel, kwam men binnen in de woonkeuken of *den herd*. Het belangrijkste element was de schouw met het open haardvuur. Het vuur diende ter bereiding van het voedsel voor mens en dier, ter verwarmingen tevens als verlichting van het huis. Verwarming is misschien een *overstatement*;

men heeft in de jaren '80 experimenten gedaan in een dergelijke hoeve in het openluchtmuseum van Cloppenburg(29), waarbij men trachtte de temperatuur binnenin zo hoog mogelijk te laten oplopen door alle dieren op stal te houden, door de deuren en ramen gesloten te houden, en door flink vuur te stoken in de haard. Wat men ook deed, de temperatuur geraakte niet hoger dan 4° C bovenop de buitentemperatuur. Blijkbaar diende het menselijk lichaam zich enigszins aan te passen aan de winterkoude.

Het vuur werd gestookt op een vuurijzer dat onder de schouw op de lemen vloer werd geplaatst. Met een *hael* kon de hoogte van de kookpot ingesteld worden. De koeketel hing gans de dag boven het vuur waarin de boerin een pap brouwde van water, granen en kaf wat daarna in de koekuipen in de stal werd gegoten om de koeien op stal te voederen. Nog 2 andere ketels ontbraken niet op de boerderij, namelijk de pappot (Fig. 3) en de moespot. In de pappot werd de boekweitpap gekookt met raapolie die samen met roggebrood werd gegeten. De andere hoofdmaaltijd bestond uit een stevig doorgekookte groentemoes, stampot of dikke soep van kool, bonen, erwten, rapen en wortelen. Deze potten werden ook in de keuken van de familie Sas-Janssen teruggevonden. Het keukengerei beperkte zich tot enkele koperen of ijzeren ketels, aardewerk en soms wat tinnen of koperen schotels.

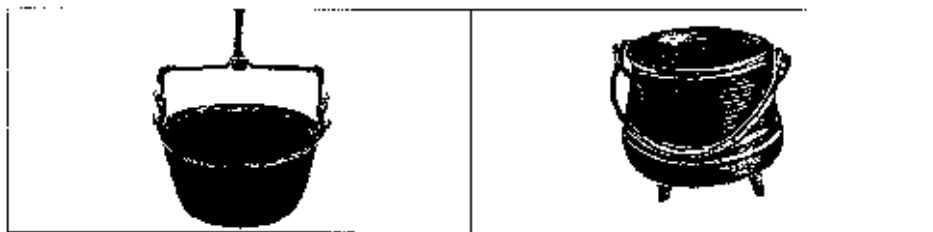

Fig. 3: een koeketel en een pappot. Uit de verzameling van Benedikt Sas.

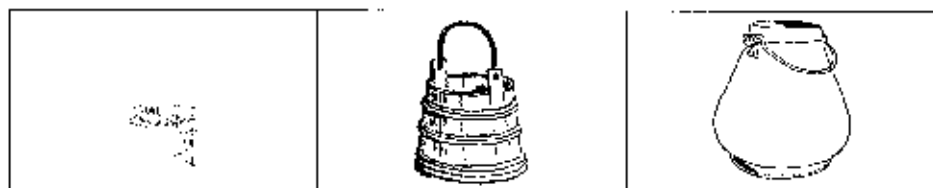

Fig. 4: een waterremmer – een melkemmer – een aker. Uit de verzameling van Benedikt Sas.

Voor het melken van de koeien gebruikte men de *melckeemers* die werden uitgegoten in een koperen melkketel die in de Antwerpse Kempen ook wel (*melck*)*cruycke* werd genoemd (Fig. 4). Ook de koperen *aecker* werd gebruikt om te melken. Met akker werd voornamelijk een koperen melkammer bedoeld. Bij de melkketel hoorde ook nog een melkzeef of *zigg* of *sijghschotel* die op de melkketel of kruik paste en die gebruikt werd om de melk te reinigen van eventueel vuil. De *sijghschotel* had veel fijnere gaatjes dan bijvoorbeeld een vergiet.

De Kempen bewaarde het langst de oude manier om boter te vervaardigen, namelijk uit volle melk. De verse melk werd eerst gefilterd door de zeef en afgekoeld om vervolgens in een rechtstaand open vat te worden gegoten waarin reeds de melk van vorige maal stond te verzuren en te verdikken. Dit verzuren en verdikken duurde enkele dagen. De room werd dus niet eerst afgeschept, maar de gehele *geronnen* massa werd gebruikt voor het *boteren* in de *boterstande*. De Kempische *boterstande* of stampkarn bestond uit een buikvormig vat dat voorzien was van een deksel met een opening waar de boterstaaf of *treil* doorstak. Deze werd door de boerin of de meid enkele uren op en neer bewogen tot er boter werd gevormd. Vervolgens werd de boter in een *boterteil* in water gekneet, gezouten en tot klompen samengedrukt. Na enkele dagen rust werd de boter nogmaals gekneet, met de hand of met de *boterlepel*, om ze te ontdoen van de laatste restanten water en pekkel. Nadat de boter was bereid, werd de boter op gewichtsbasis verdeeld door middel van een houten botervorm zoals de *pontschotel*, wat een cilindrische vorm was met een inhoud gelijk aan 1 pond (Fig. 5). De boter werd verpakt in koolbladeren of in een boterdoek en ten slotte verkocht. Na het *boteren* bleef er naast de boter nog *botermelk* of karnemelk over die werd opgesloten in *boter(melck)vaetken* en die nog kon gebruikt worden voor het maken van kaas, pap of als verfrissende drank.

Op grotere hoeves in Vlaanderen, in Brabant en in het Land van Waas, boterde men de room of *saen*. *Saen* of zaan is geronnen en gerijpte room. De verse melk werd in ondiepe melkteilen gegoten, om als de room gescheiden was, de ondermelk *af te laten*. De room zette men in zaanpotten of een *saenvath*.

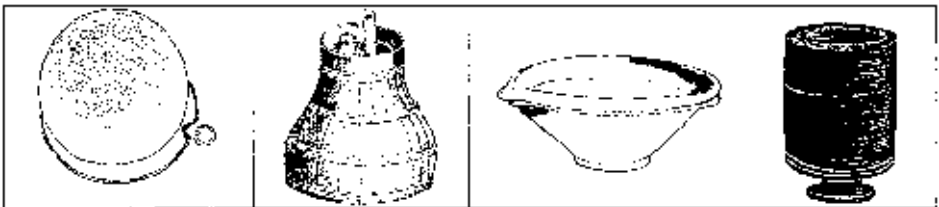

Fig. 5: een *sijghschotel* – een *boterstande* – een *melkteil* – een *pontschotel*. Uit de verzameling van Benedikt Sas.

Het maken van boter was blijkbaar ook voor de familie Sas-Janssen een belangrijke bezigheid. De boedellijst laat vermoeden dat deze familie de twee manieren gebruikte om boter te maken. Misschien om verschillende producten te kunnen aanbieden?

In plaats van echte kasten had men veelal manden. Een *schappraeyken* was een kast waarin het voedsel werd bewaard (Fig. 6).

In de inboedel staat ook nog een *haergetouw* vermeld. Een *haergetouw* is een gebruiksvoorwerp om een zeis te scherpen of te *haren*. Het bestaat meestal uit een ijzeren pen die dienst doet als aambeeld, de zogenaamde *haarspit*, en *haarhamers* (28). Ook werd in de keuken van de boerderij een *veter* gevonden. Een *veter* is in het algemeen een ketting, maar in het bijzonder een keten waaraan iemand geboeid wordt of een voetboei. Waarschijnlijk gaat het hier over een ketting waaraan de (waak)hond lag geketend voor de boerderij.

Een ander voorwerp was de *picke*, dit was een handtuigwerk met een mes of ijzeren pin die gebruikt werd om het graan af te kappen zoals men met een zeis het gras of andere lagere opgaande gewassen zoals boekweit, afsnijdt (Fig. 7).

Meestal had een boerderij twee leefruimtes, de ene was de keuken of *herd*, de andere ruimte was de *camer*. Meestal sliep men op een leger van stro, maar deze familie had toch een bed met *surgie*, *hoofteulinck* en *slaeplaeckens*. We vermoeden dat de *surgie* een deken was dat op het bed lag bovenop de slaaplakens. Waarschijnlijk sliepen hierin de boer en de boerin, en de kinderen misschien op een leger van stro? Wie vertrouwd is met oude hoeves zal zich terecht afvragen of men in de beschrijving geen twee ruimtes is vergeten, namelijk de kelder en de kamer boven de kelder, de zogenaamde kelderkamer of *opkamer* (Fig. 8).

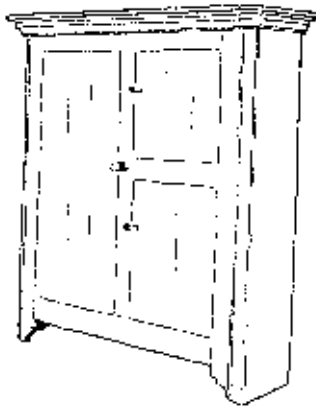

Fig. 6: de schappraai. Uit de verzameling van Benedikt Sas.

In de Kempen kwamen namelijk driebeukige hoeves, met kelder en kelderkamer, het meest voor. Tevens werd slechts een bed opgesomd en vragen we ons af of er niet meer bedden aanwezig waren, gezien de acht kinderen in het gezin. Misschien behoorde enkel dit bed tot de gepachte boerderij en waren de andere bedden eigendom van de familie. In kleinere huizen, een- of tweebeukige hallenboerderijtjes van arme keuterboeren, ontbrak meestal een dergelijke kelder en kelderkamer, en sloep men inderdaad soms op een leger van stro. Eénbeukige of tweebeukige boerderijtjes waren echter zeldzaam in de

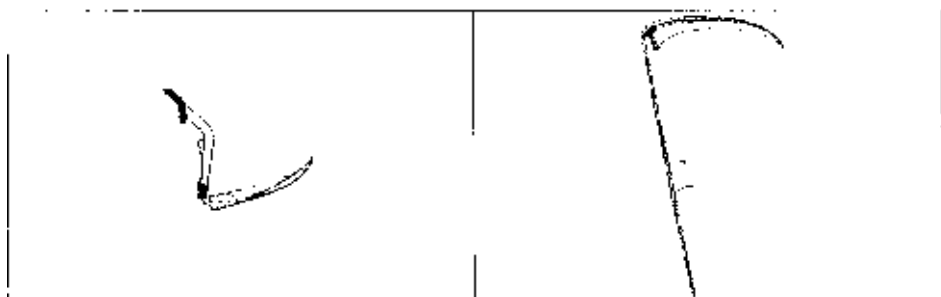
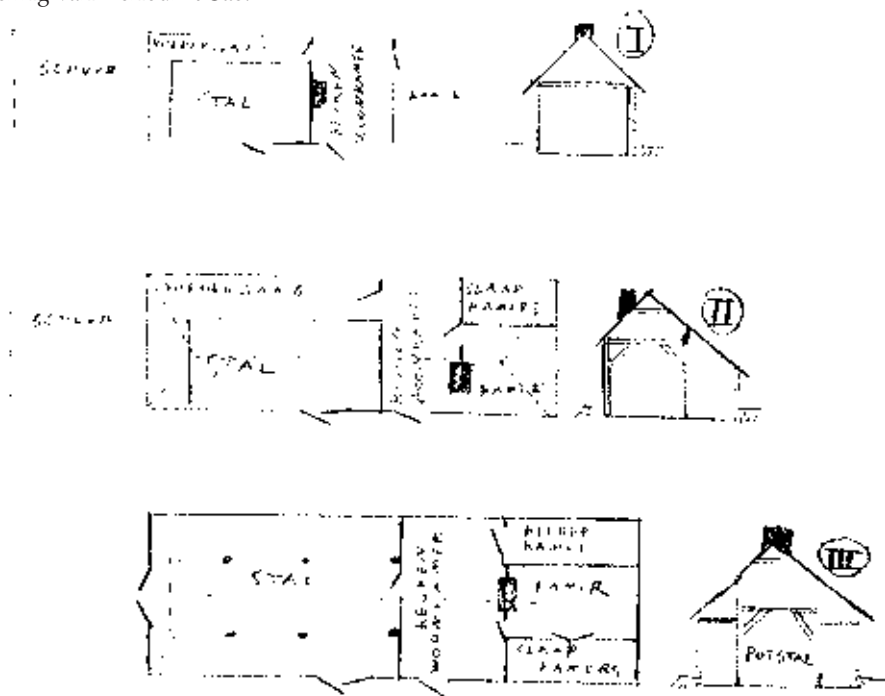

Fig. 7: een pik en een zeis. Uit de verzameling van Benedikt Sas.

Fig. 8: hoevetypes: I) eenbeukig – II) tweebeukig – III) driebeukig. Uit de verzameling van Benedikt Sas.

Kempen. (30) Desalniettemin, kwamen ver tot in de 18de eeuw in de Kempen nog vele huizen voor met een centrale stookplaats, waarbij de rook vrij een uitweg zocht, soms via een rookgat in het dak. (29) Een voordeel was dat de rook op zijn weg naar buiten, de opgeslagen oogst conserveerde! De mogelijkheid dat het inderdaad om een dergelijke kleine hoeve gaat, staat in contrast met het feit dat het hier om een toch meer begoede familie ging. Dit wordt trouwens nog bevestigd door de telling van schouwen en haarden van 1671 in Gierle. Bij een- en tweebeukige boerderijen maakte de schuur meestal deel uit van het gebouw, daar waar deze bij driebeukige hoeves los van het gebouw stond. Uit de beschrijving van de opeenvolging van de plaatsen in de boedelbeschrijving (1 keuken – 2 kamer – 3 stal – 4 rondom het huis – 5 schuur – 6 zolder (in de schuur?)), zou men kunnen afleiden dat de schuur van de familie Sas-Janssen ook los van het woongedeelte stond.

Verder vinden we in de kamer een *maelgie* terug wat mogelijk een klein metaalen voorwerp is om iets vast te maken of een sieraad, of wat ook een pantsering kan zijn (*maelgeren* betekent van maliën voorzien). Daar de *maelgie* samen wordt vermeld met een kist, vermoeden we dat men hier in onze streken met een *maelgie* eigenlijk een slot bedoelde. Tevens werden er ook 4 korven van stro, 2 werkblokken en een werkbank teruggevonden. Een *werckblock* was niet meer dan een dik stuk rond hout waaronder 3 of 4 poten werden bevestigd. De derde ruimte in deze langevelwoning was de *stalle*. In de stal van de familie Sas waren 5 koekuijen (ook drenkkuip genaamd) voorhanden voor het voederen van de 3 koeien en 2 *veersen*. Het paard met zijn kribbe stond ook in de stal. Naast een slachtkuip vinden we er verder de typische handwerktuigen zoals spaden, schoppen, ricken en een mesthaak. Met de paardenhaak of *mesthaeck* werd de potstal leeggemaakt (Fig. 9).

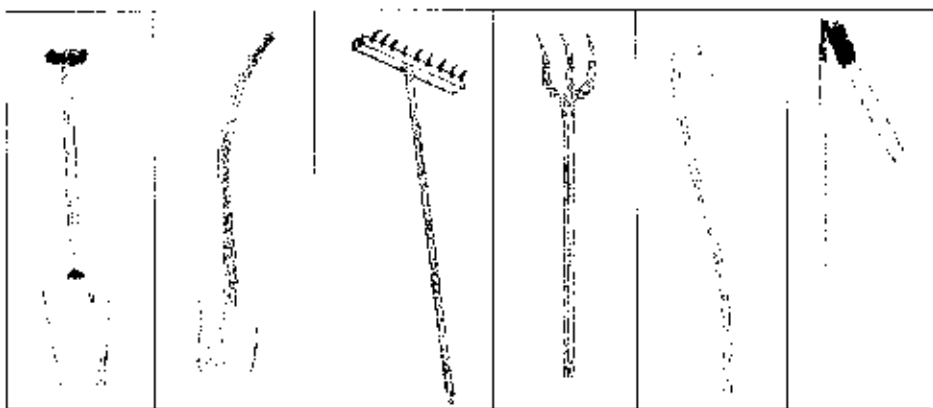

Fig. 9: spade – schop – *gritsel* (hark) – riek – paardenhaak (mesthaak) – dorsvlegel. Uit de verzameling van Benedikt Sas.

In de schuur en op de zolder werden ook verschillende handwerktuigen teruggevonden. De pakken koren of hooi werden met de *korengaffel*, een tweetandige gaffel met lange steel van 7 voet, op de hoge hooiwagen of *hoogbwagen* geladen, of op de hooizolder. We vinden er ook de *vlegels* en *wannen* terug die respectievelijk gebruikt werden om het koren te dorsen en van het kaf te zuiveren (het *wannen*). Voor de intrede van maai- en dosmachines, beschikte elke boer over een afzonderlijke ruimte waar het stro met de vlegel gedorst werd: de dorsvloer. De dorsvloer lag gewoonlijk in de schuur naast de berg-ruimte voor het stro (*den tas*). Het was zeer belangrijk dat deze lemen vloer niet te hard was (anders werd het graan geplet en brak heel vaak de vlegel), maar ook niet te zacht (anders kreeg men het koren onvoldoende gedorst) en bovendien moest hij enigszins veerkrachtig zijn.

Ook staan er op de inboedellijst harken of *gritsels* vermeld, en een snijbak met mes om het stro op gelijke lengte te snijden of *te rechten* (Fig. 10). Verder lag er in de schuur nog honderd pond spurrie en honderd pond hooi die ook verkocht werden.

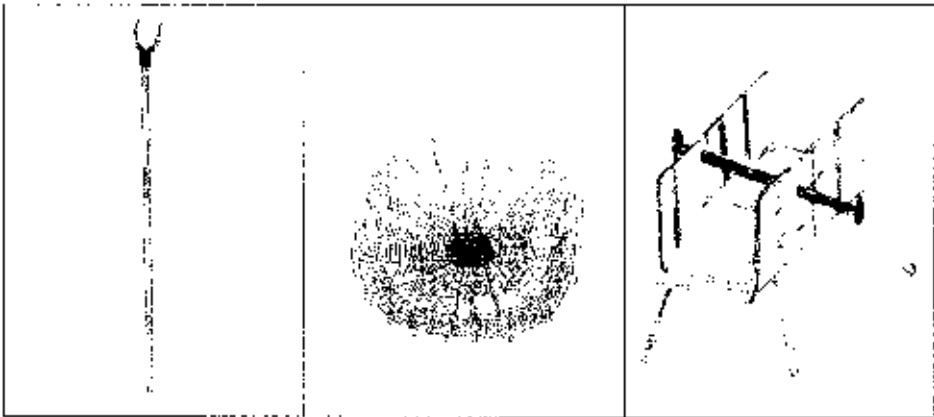

Fig. 10: een (koren)gaffel – een wan – snijbak. Uit de verzameling van Benedikt Sas.

Fig. 11: een mandel (graanmaat). Uit de verzameling van Benedikt Sas.

We vinden er ook de *mandel* van de *haever*, *gersten* en *roggen* terug. Een mandel is een ronde kuip die als korenmaat en gewichtsmaat werd gebruikt (Fig. 11). De grootte van de mandel varieerde van streek tot streek en volgens het verschil in soortelijk gewicht van de verschillende soorten granen.

Op de zolder lagen de *tuijders* en *voetwissen* die gebruikt werden om de koeien te laten weiden. Met een tuijer bedoelde men waarschijnlijk een staaf die in de grond werd geduwd of geslagen om de koe aan te bevestigen wanneer men ze liet weiden. Wat *voetwissen* zijn hebben we niet kunnen achterhalen, we vermoeden dat dit een gebruiksvoorwerp is om de koeien aan de tuiers te bevestigen of een soort lange zweep om ze onder controle te houden. Zo weten we ook niet exact wat een *carstouwe* is. We vermoeden dat dit een naam is die men in onze streek gaf aan een *carst* of houweel.

Rondom het huis werden de *eerdkarre* en een *hooghkarre* gevonden (Fig. 12). Dit zijn dus de lage kar voor het vervoeren van mest naar het land en een hoge kar die gebruikt werd om het gebonden koren en ook hooi van het land naar de hoeve te transporteren. Gezien het belang van bemesting van de schamele gronden, had ook de *stroysselhoop* of mesthoop nog een aanzienlijke waarde (2 gulden en 10 stuivers).

Verder vinden we rond het huis nog de ploeg, de eg en een *crujwaghen* (Fig. 13). Tevens vinden we er een *peckvath*. Het was de gewoonte om de gevels van de hoeves te witten en onderaan de muren te teren of te pekken tegen het vocht. Het witten en pekken werd zelfs vaak in het pachtcontract bij het verpachten van een hoeve opgenomen als een van de verplichtingen van de *pachger*.

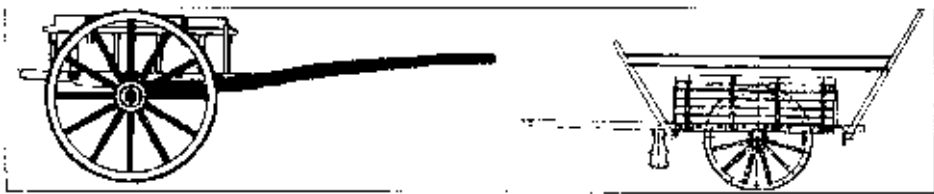

Fig. 12: een aardkar en een hoogkar. Uit de verzameling van Benedikt Sas.

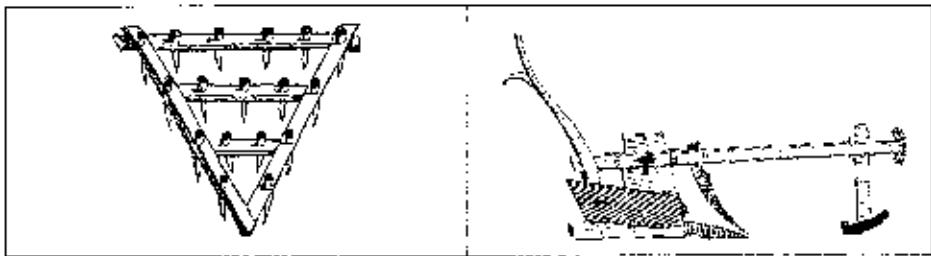

Fig. 13: een eg (*echt*) en een ploeg. Uit de verzameling van Benedikt Sas.

CONCLUSIE

Het dagelijkse leven van deze boerenfamilie Sas-Janssen op het einde van de 17de eeuw stond volledig in het teken van de landbouw. De meeste beschreven goederen waren hoofdzakelijk essentiële gebruiksvoorwerpen voor de landbouwactiviteiten. Er staan geen luxeartikelen vermeld op de inboedel lijst. Het betreft hier een schatting van al de goederen van het landbouwbedrijf dat door de familie gepacht werd van Michael Sas en had als doel dit bedrijf over te nemen door betaling van de geschatte waarde aan de erfgenamen en nakomelingen van Michael Sas.

De beschrijving laat enigszins toe om een beeld te vormen van het ware Kempsche boerenleven in de 17de eeuw. Enkele namen van gebruiksvoorwerpen konden we niet exact thuisbrengen zoals *voetwissen*, *maelgie* of *carstouwe*. We vermoeden dat het hier om typisch streekgebonden namen van gebruiksvoorwerpen gaat. Mochten er mensen zijn die dergelijke namen en voorwerpen kennen, dan zouden we het waarderen als ze contact opnemen met de heemkundige kring.

In het archief van de heemkundige kring hebben we nog een foto uit 1960 teruggevonden met daarop de hoeve op de Kauwenberg nabij de Houtzijde van

Fig. 14: de hoeve van Bruur Bogaerts op het gehucht Kauwenberg nabij de Houtzijde te Lille. (foto dd 1960). Uit de verzameling van Benedikt Sas.

Bruur Bogaerts, strodekker (Fig. 14) (28). Het is waarschijnlijk dat in dergelijke hoeve ook de familie Sas-Jansen heeft geleefd. We zien vooraan rechts het woongedeelte met links daarvan de stal. Achteraan links vinden we de schuur terug.

Tenslotte wil ik nog Nico Paepen danken voor zijn controle van de transcriptie en advies, alsook Walter Van den Branden en Annick Boesmans voor hun bijdrage en advies.

BIBLIOGRAFIE

1. R.A.A., Gierle, Schepenregister 1668-1699, folio 116v en 167r.
2. R.A.A., Gierle, Sterfhuizen, 1577-1795.
3. R.A.A., Gierle, Weeskamerboeken, kinderen Michael Sas en Adriana Verhoeven.
4. 'Het landgereedschap op de hoeve'. Johan David, Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, 1975, nummer 41.
5. 'De geschiedenis van de landbouw'. Paul Lindemans, Genootschap voor geschiedenis en Volkskunde, 1952 (1994).
6. 'Volkshuisraad in Vlaanderen'. Jozef Weyns, in eigen beheer, 1974.
7. 'Middelnederlandsch handwoordenboek'. J. Verdam, Martinus Nijhoff, 1994.
8. 'De geschiedenis van de familie Trompenaars'. L.F.W. Adriaenssen, S.S.N. Nijmegen, 1989.
9. 'De geschiedenis van de Familie Sas'. Benedikt Sas, eigen uitgave, 2002.
10. 'De Kempen'. Hona, 1981, nummer 2.
11. 'Vitsen en Lemen'. Het Domein Bokrijk vzw, 2002.
12. 'Stro- en Rietdekken'. Het Domein Bokrijk vzw, 2003.

EINDNOTEN

1. R.A.A. - Gierle, Schepenregister 1668-1699, folio 116v en 167r.
2. Rijksarchief Brussel, Rekenkamer, rollen 2551 tem 2560, Cijns in het Land van Turnhout in 1340.
3. *Veertel*: een vierde van een *mud*, wat een korenmaat is die 88,475 liter bedroeg in de streek rond Turnhout. 10 *Veertel* rogge was voldoende, aangevuld natuurlijk met andere voedingsmiddelen, om een gezin van 5 personen gedurende 5 maanden te voeden.
4. R.A.A. - Gierle, Weeskamerboeken, kinderen Michael Sas en Adriana Verhoeven.
5. 'De Geschiedenis van de Familie Sas'. Dr. Benedikt Sas, 2002, eigen uitgave.
6. *Bunder*: een oppervlaktemaat, deze verschilde van streek tot streek. Rond Turnhout was 1 *bunder* ongeveer 132,16 aren of 13.216 m². Na de inval van de Fransen en de invoering van het decimaal stelsel werd een *bunder* gelijkgesteld aan exact 1 hectare. Een *daechmael* was een stuk grond dat in 1 dag kon worden geploegd en was gelijk aan ¼ *bunder*. Een *bunder* is gelijk aan 400 *roeden*.
7. Voor meer informatie omtrent de pest in onze streek is het aangeraden om het artikel te lezen van dr. Janssen en van Walter Van den Branden, conservator Provinciaal Molencentrum te Wachtebeke, in het jaarboek van 1995 van de Heemkundige Kring Norbert de Vrijter.
8. *Mitsgaders: met gader*: te zamen met; alsook; alsmede; beneffens.
9. *Prisatie: prisie*: schatting; taxatie; aanprijzing.
10. *Estimatie*: schatting.
11. *Haeffelijcken ende meubel goederen*: roerende goederen. Ook een huis in houtskeletbouw werd vroeger als roerend goed beschouwd.
12. *Geraeckt: raecken*: goed aangeland zijn; het geluk hebben ergens te komen.
13. *Momboir*: voogd.
14. *Toesiender*: opzichter.
15. *Onmondighe*: minderjarige.

16. Schouteth: de schout, de meier. Een gezagsdrager van de landsheerlijkheid; rechterlijk ambtenaar die in civiele zaken rechtsprak.
17. 1 gulden = 20stuivers = 80 oort = 0,7 g goud. Voor 1 dag zeer zwaar werk (ploegen) werden 18 stuivers betaald. Gemiddeld ging van een persoon zijn inkomsten 70 % naar voeding en drank.
18. *Kueckenconffvene*: kleinere manden met hogere zijwanden.
19. *V(er)seelmesch*: *fasceelmesch*: een snoeimes.
20. *Haergetouw*: haargerei: gebruiksvoorwerp om een zeis te *baren* of te scherpen.
21. *Surgie*: vermoedelijk is dit dialect voor een deken.
22. *Slachcuijp*: vleeskuip: een grote kuip die werd gebruikt om grote stukken vlees in te pekelen.
23. *Carst*: een hak, houweel.
24. R.A.A. - Gierle, Weeskamerboeken, De kinderen van Frans Sas en Cathalijn Bruels.
25. R.A.A. - Gierle, Sterfhuizen, 1577-1795.
26. *Vitselwerk*: in een vak werden verticaal beuken of eiken stijvere stikstokken aangebracht van ongeveer 2,5 cm diameter, waartussen de buigzame vitsroeden (twee- à driejarig wilgenhout) werden gevlochten.
27. Licentiaatsthesis van Nico Paepen betreffende de *vroente* van de zes dorpen.
28. Uit de nota's en opmerkingen van Dhr. Walter Van den Branden, conservator Provinciaal Molencentrum te Wachtebeke.
29. Uit nota's van Mevr. Annick Boesmans, conservator Openluchtmuseum Bokrijk, betreffende de hallenhoeve uit Vorselaar.
30. De Kempen, Hona, 1981, nummer 2.

Landbouw te Lille, Gierle, Poederlee en Wechel in de 19de eeuw

Jules Van Olmen

1. De Kempen in de 19de eeuw

Als we 150 jaar teruggaan in de geschiedenis van onze Kempense dorpen dan kunnen we gerust stellen dat Lille, Gierle, Poederlee en Wechel uitgesproken agrarische gemeentes waren. Onze overgrootouders waren voor het overgrote deel boeren of hadden een beroep dat betrekking had met de boerenbevolking. We denken vooral aan smeden, wagenmakers, molenaars, zeeldraaiers, mandenmakers, klompenmakers en strodekkers.

Mandenmaker, schilderij van Fr. Van Giel. Uit de verzameling van Jules Van Olmen.

Op de gehuchten stonden enkel boerderijen. Zo stonden er op het Wechelse gehucht Zand slechts negen woningen, negen boerderijen. Bekende cafébazen, in 't midden van het dorp, waren eveneens boeren. We noemen Jan Baptist Sysmans uit 'De Swaen', thans 'bakkerij Gert' op de hoek van de Vlimmerse- en Oostmallebaan; Kesken Grielens uit 'De Prins', thans 'De Toerist'; Jan Verhoeven uit 'De Kroon'; evenals de uitbaters van 'Den Hert' en 'Den Keyser'.⁽¹⁾

De grote boerderijen waren meestal uit steen vervaardigd, bedekt met stro, de kleinere deels uit steen en deels uit leem. Het 'Dalenhutje' op het Zand was niet het enige lemen huisje van het dorp maar het meest bekend door de plaatselijke schilders. De schuren waren meestal uit leem.

De boerenwoning bestond over 't algemeen uit één grote gemeenschappelijke woonplaats, een slaapkamer voor boer en boerin die rechtstreeks door een venstertje met de koeistal verbonden was, een wasplaats (de moos), een kelderkamer boven de kelder. De kinderen sliepen meestal in slaapkamers, op de zolder opgetrokken. Bij een niet-alledaagse boer vonden we wel eens 'een beste kamer' waarvan de familie, bij speciale gelegenheden zoals kermis, huwelijksfeest of uitvaart, gebruik maakte. De vloer was bedekt met rode tegels. Op zaterdag werd die grondig geschuurd en zondags strooide de boerin er wit zand over waarin zij met een borstel fraaie figuren tekende.

In de woonplaats bevond zich een open haard waarin hout, turf of schadden gestookt werden. Turf vonden de boeren in 'de kwachten' en in lage beemden en de schadden kwamen meestal uit de lage heiden. Turf en schadden werden in klompen gestoken met een speciale kleine spade (schaddeschup) met een lange steel. Deze klompen werden in hoopjes gestapeld ongeveer zoals men thans bouwstenen stapelt om ze te laten drogen. In 1855 is er sprake van turfverkoop uit een beemd op 't Zand die toebehoorde aan 'den armen', thans OCMW. Hierdoor zou die beemd die te hoog gelegen was verbeterd kunnen worden.

Het was de tijd van de grote kindersterfte. Het onderwijspeil lag bijzonder laag. Volgens de officiële telling van 1890 was het aantal bewoners die konden lezen en schrijven voor het ganse land 62%. Fons Verhoeven, cafébaas in de Kroon, Karel Proost, vele jaren voorzitter COO, en August Boeckx zegden me rond 1950 dat dit gemiddelde voor onze gemeente rond 55% schommelde op het einde van de 19de eeuw.

Meestal was de koestal naast de woning aangebouwd, het langgevel type. In die potstallen, uitgegraven tot op één meter diepte, stonden de koeien aanvankelijk in een kuil. In het strooisel, dat bestond uit heide, dennennaalden en roggestro, hoopten de vaste en vloeibare uitwerpselen zich op. De mest bleef onder de dieren liggen totdat hij naar de akker kon vervoerd worden.

Het Dalenhutje op het Zand te Wechel aan de Dalenberg. Uit de verzameling van Jules Van Olmen.

Uit de verzameling van Jules Van Olmen

Dat gebeurde eenmaal in het jaar, in de lente. De Kempische boer had best de vruchtbaarmakende kracht van de stalmest leren kennen en waarderen en wist dat de mest de voornaamste factor was voor zijn gans bedrijf en voor zijn bestaan op die schrale gronden. Soms waren er ook potstallen die geen schelft hadden, die bezaten het voordeel dat de dieren onder het strodak luchtig en koel stonden in de zomer. De dieren stonden verspreid en gebonden aan houten palen, ver genoeg van de lemen wanden om deze niet te kunnen beschadigen met hun horens. In zulke stallen werden de dieren met behulp van kleine kuipjes gevoederd, dus niet in kribben.

Boven het vuur pruttelde gewoonlijk de koeiketel. Deze ketel werd naar de stal gebracht door een draaiboom, deze maakte een draai in de woonkamer om terecht te komen door een deur in de stal. Soms verving een 'vapeur' de draaiboom. Bij een vapeur hing de ketel aan twee ijzeren staven, aan rails, waardoor de ketel naar de stal gerold kon worden, daarin kookte men vooral wortelen en rapen. In de winter werd daar ook zemelen, roggemeel of oliekoek aan toegevoegd. Deze warme 'bras' werd door het vee erg gelust.

De zoldering in de woonplaats was van hout en zag zwart van de rook. In de koeststal vormden houten mutsaarden, stevig op balken gelegd, de scheiding

De moos bij Jef Boons uit Lille. Uit het archief van H.K.-Lille.

tussen stal en schelft waarop het hooi getast werd. Dit was een uitverkoren plaats van ratten en muizen die zich te goed deden aan meel en graan. De muren van de stal werden 'regelmatig' gewit met kalk. Jaarlijks kwamen strodekkers op de boerderijen om het strooien dak van woning, stal of schuur te herstellen. Die strodekkers kwamen hier vooral uit Lille en Vorselaar en ze werden in hun werk bijgestaan door een zoon van de boer die voor het nodige stro en wissen moest zorgen als de strokker bovenop het dak riep: 'Stro, wissen en bier...het laatste eerst hier!'

Het bed van de boer en de boerin stond meestal in een alkoof, afgesloten door een gordijn, die plaats werd 'bedstee' genoemd. In de beddenbak lag een strozak gevuld met kaf van haver omdat haverkaf het zachtst aanvoelde.

Henry Van de Velde, de schilder-architect, die van 1886 tot 1890 met zijn zieke moeder op een kamer van De Keizer woonde, beschreef die tijd: *Een ruige streek, enkele lage boerderijtjes onder een strodak, aan elkaar gehecht door berkenrijen langs diep door de sporen uitgesneden zandwegen; een mateloze zandvlakte bedekt met okerkleurig heidekruid en hier en daar een kudde schapen, verloren in de eindeloosheid.*(2) Zo zag de kunstenaar Wechel in de lente van 1885, en zo bleef het nog jaren lang: een stuk verleden waar de vooruitgangsdrijf aan was voorbijgegaan.

Het was de tijd van de grote kindersterfte. Het onderwijspeil lag bijzonder laag. Volgens de officiële telling van 1890 was het aantal bewoners dat kon lezen en schrijven voor het ganse land 62%. Fons Verhoeven, cafébaas in de Kroon, Karel Proost, vele jaren voorzitter COO, en August Boeckx zegden me rond 1950 dat dit gemiddelde voor onze gemeente rond 55% schommelde op het einde van de 19de eeuw.

Meestal was de koestal naast de woning aangebouwd, het langgeveltype. In die potstallen, uitgegraven tot op één meter diepte, stonden de koeien aanvankelijk in een kuil. In het strooisel, dat bestond uit heide, dennennaalden en roggestro, hoopten de vaste en vloeibare uitwerpselen zich op. De mest bleef onder de dieren liggen totdat hij naar de akker kon vervoerd worden. Dat gebeurde eenmaal in het jaar, in de lente. De Kempische boer had best de vruchtbaar makende kracht van de stalmest leren kennen en waarderen en wist dat de mest de voornaamste factor was voor zijn gans bedrijf en voor zijn bestaan op die schrale gronden. Soms waren er ook potstallen die geen schelft hadden, die bezaten het voordeel dat de dieren onder het strodak luchtig en koel stonden in de zomer. De dieren stonden verspreid en gebonden aan houten palen, ver genoeg van de lemen wanden om deze niet te kunnen beschadigen met hun horens. In zulke stallen werden de dieren met behulp van kleine kuipjes gevoerd, dus niet in kribben.

De potstal van kunstschilder A. J. Heymans. In 't midden zie je de koeketel hangend aan de rails, rechts de melkemma voor de boerin. Uit de verzameling van Jules Van Olmen.

Afzonderlijke aalputten waren er omzeggens niet. De aal verspreidde zich in de aldaar door ophogende mest, of liep in een hoek van de stal bijeen. Met de tijd verbeterde men die potstallen. Men zette de dieren naast mekaar op een rij, aan stalrepels gebonden. Op die wijze kwam er voor de dieren een plaats vrij; 'de ben of voorstal', langswaar de dieren gevoederd werden.

De 'ben' was met bakstenen gevloerd en stond langs een deur in verbinding met de moos of de woonkamer. De achterstal gaf uit op een dubbele deur waarin de mestkar kon gestoten worden om de mest op te laden. Die stallen waren broedplaatsen van allerlei ziektes. In die stallen heerste een broeierige hitte, een vochtige atmosfeer van warme bedorven lucht. Daarbij diende die veestal meestal ook als slaapplek voor de hennen.

In 1847 publiceerde de Herentalse dokter, Jan Baptist Heylen, een boek over de 13 dorpen van het kanton Herentals en zijn bewoners. Als geneesheer had hij natuurlijk veel aandacht voor de gezondheidstoestand van de inwoners.

Wat schreef hij over volgende drie gemeenten?

Lille. Lille is een meer aanmerkelijke gemeente. Het dorp heeft frisse en gezonde lucht in een uitgestrekt, hooggelegen en vruchtbaar akkerland en wordt in het zuiden begrensd door hoge beplante duinen. Het gebucht Broecksestraat, het belangrijkste van de gemeente, heeft veel te lijden van epidemieën door de nabijheid van moeras, het Kindernauw.

Poederlee. De belangrijkste gehuchten liggen aan de Aa. Het dorp ligt tamelijk hoog. De invloed van de rivier op de gezondheid laat zich vooral gevoelen in de gebuchten Zielestraat en Poederleehoeven. De drie hoeven met die naam zijn een groot deel van het jaar omringd door stilstaand water. De meest oostelijke hoeve heeft het meest last van de moerassige omgeving.

Wechelderzande. Dit is een kleine gemeente van ongeveer 527 inwoners, heeft een gezonde ligging op een zandige verhevenheid. Toch kan de nabijheid van het moeras het Kindernauw een ongunstige invloed hebben en de woningen in de omgeving ondervinden er dikwijls de gevolgen van. Tussen deze drie gemeenten Poederlee, Lille en Wechel is er een overeenkomst van taal, levenswijze en landbouwmethodes zoals we die ook hebben vastgesteld tussen Kasterlee, Lichtaart en Tielen. (3)

Poederlee, maar vooral Wechel, was in het verleden dikwijls het mikpunt van spot. Spotnamen die hun oorsprong vonden in de geardheid van de bodem. Zo vertelde Louis Verstappen boeiend meestal het volgende verhaal. 'De grond van Poederlee was zo onvruchtbaar dat er zelfs geen pier of mol kon blijven leven. Op een uitzonderlijk goed plekje grond had toch eens een mol gewroet op zoek naar een pier. Het boerke had dat schadelijk zwart diertje gevangen maar hij kende er zelfs de naam niet van. Hij trok ermee naar de burgemeester die van mening was dat dit raar diertje, zwart als een duivel, zwaar gestraft moest worden. Het oordeel van de vroede Puielse raadsleden luidde dat die misdadiger voor straf levend moest begraven worden'.

Een ander verhaal gelijkt op de 'Pier van mager Halle'. 'Een reiger had elders een pier gevangen en vloog ermee over het luchtruim van Poederlee waarvan de grond dor en schraal was, dodelijk zelfs voor een pier. De reiger had een voorstel voor de pier. 'Wat heb je het liefst dat ik doe, je opeten of je laten vallen op de Puielse zandgrond?' 'Neem dan maar het eerste voorstel, ik verkies een korte pijn boven een langdurende doodstrijd!'

Heinde en ver is Wechel gekend om zijn 'Wechelderzande, hoge Landen, grote schuren...maar weinig om binnen te vuren (voeren)'. Een ander verhaal spreekt ook weinig lof over de vruchtbaarheid van de Wechelse grond. 'Een boer uit Rijkevorsel verhuisde naar Wechel omdat hij beweerde dat het in Rijkevorsel

te weinig regende. Twee jaar nadien kwam hij ontgoocheld terug naar zijn geboortedorp wonen omdat er te Wechel nog minder water viel en dat het daar nog droger was’.

Een merkwaardig en minder bekend verschijnsel in de 19de eeuw was dat een pas getrouwd koppel reeds een testament maakte bij het sluiten van het huwelijk. Aan de basis daarvan lag het groot aantal overlijdens van jonge moeders bij de geboorte van een kind. Vooral welhebbende boeren maakten daarvan gebruik om er zich bij voorbaat van te verzekeren dat hun eigendom in de familie zou blijven.

We nemen als voorbeeld het testament van Adriaen STEVENS, geboren te Wechel op 29 april 1747 en er overleden op 28 oktober 1823, en van zijn vrouw Catharina JANSEN, geboren te Lille op 30 augustus 1766 en overleden te Wechel op 27 februari 1818. Catharina was de dochter van de Lilse boer Adriaen Jansen, die op de Watervoort onder Herentals het levenslicht zag en van de Wechelse Elisabeth Mercelis. Adriaen Stevens werd een fameuze boer op het Zand onder Wechel van een boerderij ‘het pannenhuis’ van bijna 40 hectaren waar later Stan Oostvogels ook nog boerde.

Het testament werd gemaakt door de Lilse notaris Christiaan Bouwen op 9 september 1790. Catharina was toen 24 maar haar man reeds 43 jaar. We nemen het testament deels letterlijk over.

Adriaen Stevens en Catharina Jansen, gebuyschen en inwoonderen van Wechelderzande aen de naertoe getuygen seer wel bekend. De tweede comparante (Catharina) een wijnigh siek ende de eerste comparant gezond. Bijde hunnen memorien, verstand ende vijf zinnen wel machtig en die volkomentlyk gebruykende hetwelk my notaris ende getuygen claerelyck kwampt te blycken. Welke comparanten overdenkende des menschelyke nature broosheyd, de sekerheyd des doods ende d'onsekere ure der selve, daeromme niet willende van des wereld schijden sonder alvorens geseponeert (opzij leggen) te hebben van hunne tijdelijke goederen aen hen bij God almachtig op dese wereld verleent hebbende, alleen naer hunne dood ende aflijvigheid sal staet grijpen. Voor eerst soo recommandeerden sy testateuren hunne sielen in de bermhartige handen Gods, Maria syne gebenedijde moeder ende alle Gods lieve heyligen, ende hunne doode lichaemen ter geweyde aerde willende begraeven worden met eene eerelycke uytvaert naer hunnen staet ende conditie ende datter voor iders sielelaeffnisse zullen gecelebreerd worden vijftig missen.

Nu beloven man en vrouw alle onroerende en roerende goederen aan de langstlevende te schenken. Indien zij geen kinderen zouden krijgen staat het de man vrij de goederen te verkopen of na zijn dood aan de naaste familie of vrienden te schenken.

Sonder van desen houwelijk verwekt te hebben kind of kinderen, ende de selve verwekt soo sal de langstlevende gehouden sijn de selve op te voeden ende alimenteren soo in dranck, linde ende wolle (voeden en kleden), sieck of gezond tottertijd en ouderdom van achtiën jaeren ende als dan aen ider uytkeeren eene somme van een en dertig guldens thien stuyvers.

Aldus gedaen ende gepasseert binnen Wechelderzande ten huysse der testateuren ter presentie van Joannes Govaerts ende Michel Eelen als getuygen hiertoe aensogt. Desen sesden september seventhienhondert negentig... (4)

Een ander verschijnsel in de negentiende eeuw is de grote onderlinge hulpvaardigheid. De interne solidariteit strekt zich uit over het brede veld van materiële en maatschappelijke diensten. De geburen helpen elkaar bij de oogst, bij geboorte of sterfgeval, bij verhuizing, ziekte of tegenslag. Zo komt de armoede er nooit schril tot uiting, omdat ze altijd in eenklank blijft met de omgeving. Bij nacht en ontij staat men voor elkaar gereed. Wanneer de aardappeloogst mislukt, het varken of de koe ziek wordt en afgemaakt moet worden, hebben de boeren het moeilijk, maar dan worden zij gesteund. Die hulpvaardigheid doet de buitenstaander veel van het lelijke in deze samenleving over het hoofd zien. Wat hij hulpvaardig noemt is in de ogen van de bevolking heel gewoon.

Lemen schuur van Jef Boons op de Klophamer te Lille, Uit het archief van H.K.-Lille.

2. Wat statistieken ons brengen

In het Nationaal Instituut voor Statistiek (NIS) te Brussel noteerden we volgende gegevens: (5)

Aantal en grootte van boerderijen in 1846 van onze 4 deelgemeentes

	<i>Lille</i>		<i>Gierle</i>		<i>Poederlee</i>		<i>Wechel</i>	
	<i>Eig.</i>	<i>Hu.</i>	<i>Eig.</i>	<i>Hu.</i>	<i>Eig.</i>	<i>Hu.</i>	<i>Eig.</i>	<i>Hu.</i>
min 1 ha	24	72	11	28	13	48	8	20
1 tot 3 ha	20	11	12	19	14	8	17	7
3 tot 5 ha	18	7	5	9	8	3	3	2
5 tot 7 ha	6	11	8	8	3	7	1	1
7 tot 10 ha	11	10	20	14	5	10	3	3
10 tot 15 ha	11	15	12	12	10	5	10	4
15 tot 20 ha	4	9	5	2	2	5	9	4
20 tot 25 ha	4	4	2	1	0	0	1	3
25 tot 30 ha	0	1	1	0	0	0	1	1
30 tot 35 ha	0	0	0	0	0	1	0	0
35 tot 40 ha	0	0	0	0	0	2	0	0
40 tot 45 ha	1	0	0	0	0	0	1	0
45 tot 50 ha	0	0	1	0	0	0	0	0
	99	140	77	93	55	89	54	47

(Eig. = eigenaar, Hu. = huurder)

Lille telt dus 239, Gierle 170, Poederlee 144 en Wechel 101 boerderijen in 1846.

In Lille heeft 41% een eigen boerderij, in Gierle 45%, in Poederlee 38% en in Wechel 53%.

Zoals je ziet heeft het begrip 'boerderij', in de loop der tijden, een andere invulling gekregen. In bovenstaande tabel zien we dat de meeste boerderijen (?) minder dan 1 hectare grond bezaten. Dagloners, die een geit op stal staan hadden en een lapje grond bezaten, werden als landbouwers aanzien.

Verkoop- en pacht prijzen van landbouwgrond per ha. (NIS)

	<i>in 1830</i>		<i>1840</i>		<i>1846</i>	
	verkoop	- pacht	verkoop	- pacht	verkoop	- pacht
Lille	900 BEF	36 BEF	1200 BEF	36 BEF	1300 BEF	36 BEF
Gierle	1200 BEF	40 BEF	1600 BEF	40 BEF	1800 BEF	40 BEF

Poederlee	800 BEF	29 BEF	1100 BEF	29 BEF	1300 BEF	30 BEF
Wechel	700 BEF	20 BEF	900 BEF	20 BEF	1200 BEF	25 BEF

We zien dat de verkoopprijzen vooral op die korte tijdspanne van 16 jaar, tussen 1830 en 1846, flink gestegen zijn, maar de huurprijzen praktisch dezelfde blijven.

In Poederlee, maar vooral in Wechel, liggen de gemiddelde verkoop- en pacht-prijzen lager dan in onze huidige deelgemeentes. In Gierle zijn beide prijzen merkkelijk het hoogst. Zo is de verkoopprijs er in 1846 1800 BEF, tegenover 1200 BEF in Wechel.

Zouden de slechte zandgronden van Wechel – ‘Wechelderzande, hoge landen’ – niet de oorzaak zijn van die goedkopere verkoopprijzen en de minder dure huurprijzen?

Is dit de reden waarom er in Wechel meer eigenaars dan huurders van boerderijen waren? 53% zoals we in een voorgaande statistiek zien. Zij moesten dus niet zo diep in hun zak tasten om iets aan te kopen. In Poederlee ligt de oorzaak van het groot aantal huurders tegenover eigenaars aan het feit dat hier meer grootgrondbezitters, zoals baron d’Olmen, de gronden innamen.

Eric Vanhaute (6) schrijft in zijn boek dat *tussen het begin en het einde van de 19de eeuw de verkoopprijzen verdubbelen in de Turnhoutse regio’s zowel in nominale als in reële termen. Dit betekent dat, gerekend op een maximum inzet van 300 arbeidsdagen per jaar, voor het verwerven van een hectare landbouwgrond in 1800 het loon van minimum twee jaar ongeschoolde arbeid nodig is. Een eeuw later, in 1900, is de theoretische benodigde arbeidstijd opgelopen tot ongeveer vijf jaar.*

Elders in zijn boek schrijft hij het volgende: *Om het groot aandeel eigenbezit in de Kempen te verklaren wordt in de literatuur vaak verwezen naar eenzelfde verklaringsmodel. In gebieden met arme zandgronden overweegt het boerenbezit. Door de lage bevolkingsdruk, de minderwaardige kwaliteit van de bodem, de grote afstand van steden, de afwezigheid van speculanten, blijven de pacht- en verkoopprijzen laag.*

Geteelde oppervlakte van veldvruchten volgens NIS in 1846 in onze vier deelgemeentes

(tussen haakjes staat de opbrengst per ha, uitgedrukt in hectoliter of kg)

	<i>Lille</i>	<i>Gierle</i>	<i>Poederlee</i>	<i>Wechel</i>
tarwe	25 ha (15 hl)	12 ha (15 hl)	18 ha (13 hl)	6 ha (12 hl)
rogge	346 ha (15 hl)	290 ha (17 hl)	234 ha (12 hl)	172 ha (13 hl)
haver	73 ha (33 hl)	75 ha (28 hl)	48 ha (28)	38 ha (20 hl)
boekweit	48 ha (21 hl)	49 ha (24 hl)	41 ha (22 hl)	19 ha (18 hl)

aardappelen	56 ha (200 hl)	40 ha (300 hl)	35 ha (150 hl)	25 ha (150 hl)
spurrie(hooi)	48 ha (2100kg)	28 ha (2500 kg)	25 ha (1200 kg)	32 ha(1200kg)
spurrie (nateelt)	202 ha (3000kg)	176 ha (2500 kg)	96 ha (2500 kg)	138 ha (1200kg)
rapen	55 ha (5000kg)	60 ha (7000 kg)	47 ha (7000 kg)	15 ha (2000kg)
klaver	65 ha (16000kg)	68 ha (12000 kg)	43 ha (15000 kg)	29 ha (14000kg)
weiland (hooi)	159 ha(3000kg)	216 ha (3000 kg)	126 ha (2500 kg)	127 ha (2000kg)
heiden	410 ha	452 ha	138 ha	296 ha

De opbrengst van graan wordt in hectoliter uitgedrukt: 1 hl tarwe weegt 79 kg; 1 hl rogge 79 kg; 1 hl haver 35 kg. Zo bedraagt de opbrengst van 1 ha rogge voor Lille 15 maal 79 kg of 1185 kg.

Als we de opbrengsten van de veldvruchten vergelijken uit 1846 met de huidige zijn ze natuurlijk bedroevend laag. Vergelijken we voor de aardigheid de opbrengst per ha van enkele teelten van de gemeente Lille uit 1846 met de huidige opbrengst van het jaar 2000 die we langs het secretariaat van de Hooibeekhoeve uit Geel ontvingen.(7)

	1846		2000
wintertarwe	15 hl of 1185 kg	tegenover	gemiddeld 8.500 kg
rogge	15 hl of 1185 kg	tegenover	gemiddeld 8.500 kg
haver	33 hl of 1155 kg	tegenover	gemiddeld 8.000 kg
aardappelen	200 hl	tegenover	gemiddeld 40.000 kg

Vergelijken we de toenmalige opbrengsten tussen onze vier deelgemeentes, dan zien we toch grote verschillen.

Zo heeft Gierle de grootste opbrengst per hectare voor tarwe, rogge, boekweit, aardappelen, spurrie (hooi) en weiland. Poederlee heeft dat jaar de beste rapen, 7000 kg per ha. Wechel met de slechtste zandgrond bengelt bij elke teelt achteraan. Gierle heeft de beste opbrengst op de vruchtbaarste gronden. Daarom zijn hier de pacht- en verkoopprijzen van de landbouwgronden, zoals we boven reeds aanhaalden, duurder dan in de andere deelgemeentes.

Was de opbrengst goed? In Wechel zeker niet goed volgens het gezegde: 'Wechelderzande... Hoge Landen... Hoge schuren... Weinig om binnen te vuren!' In Gierle was in 1846 de gemiddelde opbrengst van rogge 17 hectoliter per ha, (één hl woog 79 kg) of 1343 kg graan. Tegenwoordig is een opbrengst van 5.000 kg per ha in de Kempen een doodgewone opbrengst. Hooibeekhoeve spreekt zelfs van een gemiddelde voor rogge van 8.500 kg.

Roggemeel was toen het hoofdbestanddeel van het broodbakken. Bijna elke woning had een stenen broodoven in bezit. Zelfs in het schoolhuis van Wechel, tegen de Vlimmersebaan, waarvan ik de laatste bewoner was en dat in 1975 werd afgebroken, was een broodoven aangebracht in een bijgebouw dat

tegen 'den bak' aangebouwd was. Een van mijn verslaggevers vertelde me vijftig jaar geleden de volgende anekdote, of het waarheidsgetrouw is heb ik niet kunnen achterhalen. 'Het broodkneden gebeurde op een zeer speciale doch effectieve manier... van netheid niet gesproken! Wanneer het deeg klaar was stroopte een jonge kerel zijn broekspijpen omhoog, de kousen uit, en dan maar stampen en trappen op het deeg dat het een aard had. Meestal kwam die jongeman netter, met proper voeten uit, dan in het deeg'. De boer, de voornaamste in het gezin, was de man die het brood sneed. Het grote mes diende eerst geslepen te worden op de eiken zoldertrap waarop men wat zand had gestrooid, want het mes moest zeer scherp zijn voor 'die slijpsteen', zo hard was dat roggebrood. Natuurlijk had de devote man eerst met het grote mes een kruis op het brood getekend voor hij begon te snijden. Op dat brood werd meestal geen boter maar plattekaas of siroop gesmeerd. De winkeliers kochten siroop van de siroopboeren in vaten van wel 10 liter. Men betaalde 15 centen voor één kg siroop.

Aantal dieren in 1910 (NIS)

	<i>paarden</i>	<i>dekstieren</i>	<i>melkkoeien</i>	<i>schapen</i>	<i>geiten</i>	<i>trekossen</i>
Lille	112	5	497	42	193	3
Gierle	100	3	603	61	85	7
Poederlee	67	5	317	51	119	7
Wechel	46	2	278	onbekend	56	6

Jos De Bie uit Lille beploegde zijn akker met een os. Uit het archief van H.K.-Lille.

Het aantal trekossen in 1846 was veel groter dan in 1910. Dit aantal was voor Lille in 1846 50, voor Gierle 53, voor Poederlee 28 en voor Wechel 21.

De verbeterde landbouw in het begin van de 20ste eeuw was niet gebaat met die trage ossen, die zich vooral op de kasseistenen niet wel voelden. Het gezegde: *een os is maar een gepros... een peerd is goud weerd!* zal voor de fiere boer ook wel meegespeeld hebben.

Het aantal geiten, geen honderd jaar geleden, was hoog. Vooral de dagloners waren geitenbezitters. Niet te verwonderen dat nu nog de Pulsebaan in Wechel door de ouderen de 'Geitenstraat' wordt genoemd. Gust Jessen, die zelf in de Keizer geboren is, terwijl daar zijn grootouders, Cesar Smans en Philomena Verlooy, het logementshuis uitbaatten, vertelde me dat er steeds 3 tot 4 geiten in een stalleken achteraan de afspanning te vinden waren. De stadse bevolking was verzot op die geitenmelk.

De koe van de arme mensen is *in het verleden veel oneer aangedaan. Nooit of nergens vernoemen we de geit in de heemkundige annalen. Nochtans kunnen we geen enkele huisdier opnoemen dat de Kempenaar zoveel diensten heeft bewezen, zo nuttig is geweest dan de Kempische geit. Ze is altijd miskend geweest. De geitenboer werd door de boeren-landbouwers zeer minachtend bekeken en iemand die een geit tussen zijn veestapel had was geen volwaardige boer.*(8)

De familie Verhoeven uit Wechel spande de koe voor de kar in Wereldoorlog I. Uit de verzameling van Jules Van Olmen.

Schaapstal op't Moereind in 1911. Uit de verzameling van Jules Van Olmen.

Aantal hoornvee in 1910 (NIS)

		<i>Vaarzen van 1 tot 2 jaar – Runderen van ½ tot 1 jaar – Kalveren onder het ½ jaar</i>	
		<i>Mann.</i>	<i>Vrouw.</i>
Lille	156	90	28 80
Gierle	145	71	17 94
Poederlee	58	50	onbekend 33
Wechel	44	33	26 35

<i>Aantal:</i>	<i>ploegen</i>	<i>wellen</i>	<i>boterstanden in 1895 (NIS)</i>
Lille	132	202	151
Gierle	116	166	154
Poederlee	91	127	90
Wechel	69	94	85

Hier zien we dat Gierle met de meeste melkkoeien natuurlijk ook de meesten boterstanden heeft.

De ploeger (circa 1890) van A.J. Heymans. Uit het boek A. J. Heymans samengesteld door Gilberte Geysen.

Bevolking in de landbouw, ouder dan 12 jaar, in 1846 (NIS)

	<i>Mannen</i>	<i>vrouwen</i>	<i>knechten</i>	<i>meiden</i>	<i>totaal</i>
Lille	256	229	48	46	579
Gierle	208	229	34	51	522
Poederlee	180	145	30	34	389
Wechel	137	144	27	23	331

Statistieken hebben bewezen dat men 1/3 van de landbouwbevolking mag bijtellen voor de kinderen onder de 12 jaar.

Lille heeft dan een landbouwbevolking van 579 plus 1/3 (193) is 772 inwoners.

Voor Gierle is dit: $522 + 174 = 696$.

Voor Poederlee is dit: $389 + 129 = 518$.

Voor Wechel is dit: $331 + 110 = 441$.

Zo is de verhouding van de landbouwbevolking tot de totale bevolking in 1846 aldus:

Voor Lille: 772 tegenover een totale bevolking van 1128 inwoners is 68% landbouwbevolking.

Voor Gierle: 696 tegenover een totale bevolking van 969 inwoners is 71% landbouwbevolking.

Voor Poederlee: 518 tegenover een totale bevolking van 693 inwoners is 74% landbouwbevolking.

Voor Wechel: 441 tegenover een totale bevolking van 556 inwoners is 79% landbouwbevolking.

Evolutie van de landbouwbevolking in Wechelderzande

<i>Totale bevolking in</i>	<i>1846</i>	<i>1895</i>	<i>1929</i>	<i>1947</i>	<i>1957</i>
	556	565	822	1228	1386
landbouwbevolking	441	452	305	157	107
% landbouwers	79%	80%	37%	12%	7%

Terwijl het aantal inwoners in 1947 ruim 2,2 maal groter was dan in 1846 is het procent landbouwers gedaald van 79% tot 12%. Het hoogtepunt van de landbouwbevolking lag op het einde van de 19de eeuw. De industriële ontwikkeling heeft de agrarische bevolking na Wereldoorlog I, maar vooral na Wereldoorlog II erg doen slinken.

Ging deze vermindering van de landbouwbevolking gepaard met een vermindering van de beteelde oppervlakte? In 't geheel niet! De sterke ontbossingen, de inpalming van heide en woeste gronden, de drooglegging van vennen, de regulatie van de waterlopen, de scheikundige bemesting en de mechanisatie in de landbouw hebben de vergroting van de hoeven in de hand gewerkt.

Marc Reynebeau schrijft in zijn 'Een geschiedenis van België', *dat in 1846 de landbouw nog goed was voor een aandeel van zowat driekwart in de werkgelegenheid in ons land. Het zou nog een halve eeuw duren vooraleer de industrie de landbouw zou overvleugelen als de belangrijkste economische sector.* (9)

Ook is de industrialisering in België vroeger begonnen dan in de aanpalende landen. De schrijver zegt daarover dit: *In 1810 kende België al de hoogste graad van industrialisering van het continent, als het tweede geïndustrialiseerde land ter wereld na Engeland. Het zwaartepunt lag duidelijk in de zuidelijke helft van België, bij de steenkoolmijnen en de metaalfabrieken rond Luik en in Henegouwen, in de Borinage en in het Centrum.*

3. Voornaamste landbouwgewassen in de 19de eeuw

ROGGE

Bij aanvang van de 19de eeuw bekleedde de graanteelt in de Kempen en voornamelijk de rogge de eerste plaats. Stilaan kwam daar verandering in. De graanteelt ruimde geleidelijk de plaats voor een meer intensieve rundveehouderij. De betere bemestingstechnieken lieten toe steeds meer melkvee te houden. De

weerslag van de grote graancrisis uit 1885-1895 werd hier dan ook minder hard gevoeld dan bij de uitgesproken graanboeren in de polderstreken. Dit wil niet zeggen dat die crisis in die periode voor onze boeren op gemengde bedrijven geen zeer heeft gedaan, vermits ook de prijzen van de aardappelen daalden.

Prijzen per 100 kg:	van rogge	en	aardappelen (10)
1880	22,24 BEF		10,34 BEF
1885	15,79 BEF		6,07 BEF
1890	14,80 BEF		6,35 BEF
1895	10,81 BEF		7,05 BEF

De diepe ondergrond van de crisis vormden de hoge prijzen die de voorbije jaren (1850-1880) hadden gegolden. De laatste dertig jaar waren de prijzen met ongeveer 50% de hoogte ingegaan, en dat was voor die tijd een geweldige evolutie. Het zijn goede boerenjaren geweest. Verwonderen doet het dan ook niet, dat we omstreeks 1880 in België de grootste bewoonde oppervlakte aller tijden bereiken. Het ontginningswerk had succes, en ging gepaard met een vrij grote toename van de bevolking. Het eigenaardige van die crisis zat niet in een tekort, maar wel in een groot overschot van graan, afkomstig uit Amerika. Deze eerste landbouwcrisis was er een op wereldvlak.

Toch bleef de teelt van rogge nog vele jaren een van de belangrijkste voor onze Lilse boeren. Rogge heeft hier altijd de voorkeur gehad boven tarwe. De grond leende zich daarvoor, maar ook en vooral was rogge zekerder, want het mislukken van de teelt was een echte ramp. Het spook van de hongersnood maakte de boeren wantrouwig tegenover tarwe. Zoals de statistieken hierboven bewijzen was een zeer groot procent van de Lilse grond bezaaid met rogge. Zo zaaide Kesken Grielens, boer en cafébaas uit 'De Prins' (tegenwoordig 'De Toerist'), jaarlijks zeker 5 ha rogge.

Men zaaide rogge in september: want 'Als Maria is geboren, boerkens zaai dan vlijtig uw koren!' (8 september) Oude ervaring wilde dat rogge bij droog, tarwe bij vochtig weer moesten gezaaid worden.

Zaait de rogge als het stuift,
 Ze zal dragen dat ze buigt,
 Zaait de tarwe dat ze plakt,
 Ze zal dragen dat ze zakt!

Voor het oogsten gold het gezegde: 'Met Sinte Margriet (20 juli)... pikken, rijp of niet!' Alles moest met de pik afgedaan worden. Dat was zeer zwaar werk en dat verklaart gedeeltelijk waarom vroeger zoveel volk op de boerderij nodig was.

Veel werk, niet alleen in de zomer, maar ook in de winter, wanneer al dat graan

moest gedorst worden. Van 's morgens vroeg, voor het hanengekraai, stonden de kloppers in de schuur, dorsten een brij af en legden er een gereed en dan stond de koffie klaar. De eerste dorsmolen (pinmolen) in Wechel werd gekocht door Kesken Grielens, juist in 1900.

In die tijd at het volk naast boekweitpap roggebrood. Rond 1880 schakelde men geleidelijk van roggebrood over naar masteluinbrood – $\frac{3}{4}$ rogge en $\frac{1}{4}$ tarwe – en nog later naar grof tarwebrood. Deze omschakeling was het gevolg van de grote daling van de prijs van de inlandse granen en van het toenemend belang van de veeteelt in de landbouw. De boer voederde rogge aan zijn vee en gebruikte zelf meer tarwe. Nochtans op kermisdagen, feestdagen en op de vele teerfeesten gebruikte men fijner brood, zelfs wit brood en kramik. Men bakte 'wittebrood' voor familieleden ter ere van de pasgehuwde paartjes, die op ronde waren om met de familie kennis te maken. Vroeger deed men dit na het voltrokken huwelijk en het jonge paar maakte dan 'de wittebroodswenken' door.

Terwijl wij nu, in de 21ste eeuw, de luxe genieten om vegetariër te kunnen zijn uit vrije wil waren onze voorouders het willens nillens uit noodzaak. Veel meer dan een karig broodrantsoen liet hun budget inderdaad niet toe. Vandaar dan ook de zakelijke bevestiging van deze realiteit in bepaalde gebruiken zoals bijvoorbeeld het maken van een kruisteken op de rugzijde van een brood dat tot voor enkele decennia in alle gezinnen als een klassiek ritueel gold. 'Geef ons heden ons dagelijks brood' was namelijk oneindig veel meer dan een doodsimpel gebed, maar één uit bittere noodzaak. Roggemeel was vele jaren het hoofdbestanddeel in het graanverbruik in het voedsel van mens en dier.

Aandeel van roggemeel (%) in het graanverbruik

In 1800	70%	In 1880	28%
In 1820	64%	In 1900	24%
In 1840	48%	In 1920	20%
In 1860	42%	In 1940	12%

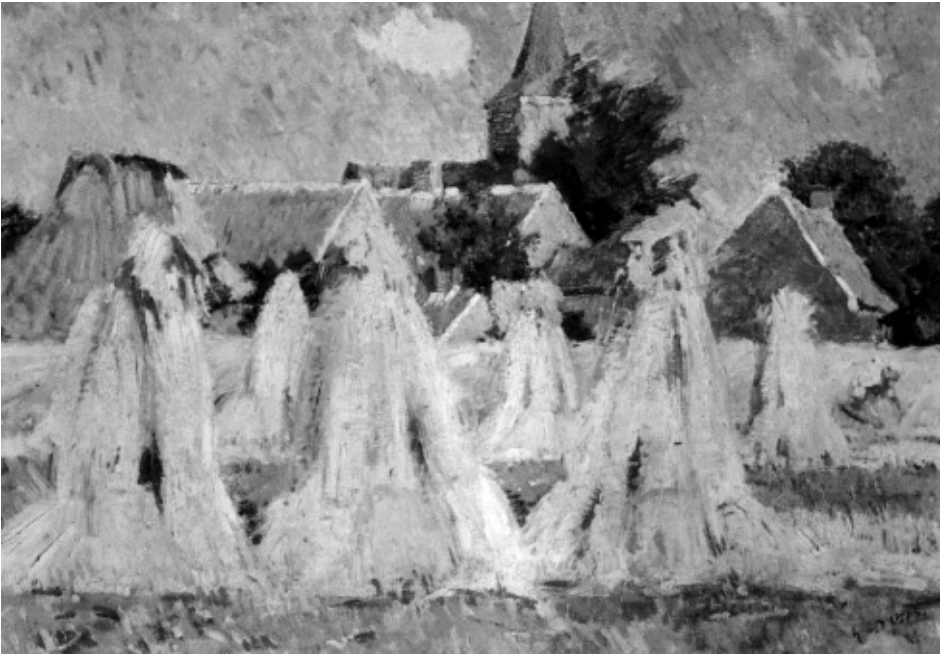
De schamele lieden, die weinig of geen grond in gebruik hadden, vergaarden hun broodgraan door de verloren aren te lezen op de roggevelden. Men brouwde ook graanjenever, die wel niet zo goed van smaak was, maar toch veel gedronken werd.

Onze typische lemen schuren, met stro bedekt, en met grote dorsvloer, zijn uit het dorpsbeeld verdwenen. De inrij van de schuur was verhoogd, men sprak van schuren met een 'wolfsbakkes of wolfsmuil'. Dit was wel nodig om de hoge korenkarren door te laten. Veel van die schuren waren werkelijk mooi,

vergroeid met ons landschap, het timmerwerk was sterk en soms zeer oud. In veel van onze moderne villa's sieren thans die balken de woonkamers. De wanmolen verscheen in de 18de eeuw, verving de gewone wan, en diende om het graan van het kaf te scheiden. Het is opvallend dat de oogst op de velden werd bewaakt, daarvan heeft de 'veldwachter' zijn naam gekregen. Voor deze dienst aan de boer kreeg de veldwachter in de oogsttijd één of een paar schoven rogge. Meer mensen, die onontbeerlijk waren in het maatschappelijk leven, zoals de kosten-onderwijzer, de smid – die tevens veearts – was en de barbier, kregen van de boer hetzelfde.

De pikker, van de Wechelse schilder, Fr. Van Giel. Uit de verzameling van Jules Van Olmen.

Korenschoven voor de kerk van Wechel, in 1887, van H. Van de Velde. Uit de verzameling van Jules Van Olmen.

BOEKWEIT

Boekweit werd reeds in de Middeleeuwen ingevoerd vanuit Klein-Azië. Deze teelt verbreidde zich vooral over de schrale Kempische gronden. Het was een broodgraan en een zomervrucht, groeiend op zandige gronden, drie factoren die onze boeren zeer op prijs stelden. Zodoende kon hij rogge uitsparen, brood werd er zelden van gebakken, doch des te meer pannenkoeken. De huisvrouw kookte 's avonds pap met boekweitbloem, een stevige zoeterige pap, waar de lepel kon in rechtstaan. Heel smakelijk scheen die toch niet te zijn volgens de vrouw van Karel Proost, Netteken Smans, die ze zelfs niet kon rieken. Een voordeel was dat die teelt geen bemesting nodig had. Zij volgde gewoonlijk op de teelt van rapen of spurrie, en de grond werd diep bewerkt. 'Rijd mij diep... en mest mij niet!' Daar de plant zeer gevoelig was voor vorst werd ze laat gezaaid, in de maand mei, terwijl de oogst geschiedde in augustus-september. Zij werd niet in schoven gebonden maar in 'leggen' tegen elkaar gezet om te drogen. De opbrengst schommelde rond 800 tot 900 kg per ha. 'Boekkerd' is nu nog enkel door ouderen gekend, want men teelde destijds zowel boekweit als aardappelen.

VOEDERBIET

De voederbiet, die na 1900 zoveel geteeld werd, komt in de tabel van 1846 zelfs niet voor. In 1866 verbouwde men in Wechel slechts een tweetal ha voor de ganse gemeente. Later kreeg deze teelt een sterke uitbreiding. Voederbieten waren destijds één van de basisproducten voor de veevoeding in de winter. In 't begin van de 20ste eeuw kende de teelt nog uitbreiding, maar na de Tweede Wereldoorlog ging ze sterk achteruit, de maïsteelt was reeds in volle opgang. Suikerbiet werd sinds Napoleon geteeld in de vruchtbare streken van de polders en in de leem- en kleistreken. Niet altijd met volle overtuiging zoals in dit straatliedje luidt:

'Veel landslieden moesten zo men weet,
Door ordonnantie dan zaaïen rooibeet,
En men wilde daarvan maken suiker en siroop,
Maar 't en was niet dan ijdele hoop,
't Deugt niet, zei Pierlala, sasa!'

KOOLZAAD (sloren)

Volgens de statistieken van het Ministerie van Landbouw werden in ons land aan deze teelt volgende oppervlakten besteed: in 1846 (26.098 ha), in 1866 (26.412 ha), in 1880 (6.473 ha), 1895 (1.807 ha), in 1910 (608 ha), in 1944 (29.288 ha).

In onze vier dorpen uit Groot Lille zaaide men in de 19de eeuw en ook in 't begin van de 20ste eeuw geen te grote oppervlakte sloren. Zo zaaide Kesken Grielens jaarlijks ongeveer 100 roeden en Louis Jacobs een 30-tal roeden. De sloren werden niet ter plaatse gezaaid doch wel op een wachtbed, om daarna in het veld uitgeplant te worden. In april-mei stond het gewas in volle bloei, het bloempje verspreidde een aangename frisse geur en de talrijke bijtjes deden zich te goed aan de overvloedige lekkere honing. Het koolzaad werd destijds hier met de sikkkel geoogst, in busseltjes gebonden, en zo in hoopjes gezet om te drogen. Het was moeilijk de vogels van die zoetigheid af te houden. Het dorsen geschiedde meestal in de schuur direct als het van het veld kwam. De Wechelse pastoor De Schutter, nochtans een polderse boerenzoon, scheen dit gewas niet goed te kennen, want hij liet Karel Bosch met zijn kar stoppen en vroeg of dat dit het nieuw koren was. Van dit olierijk zaad werd smout gemaakt in de plaatselijke slagmolens, zoals bij 'Jefke van de slagmolen' uit Lille. De grootste slagmolen uit de omtrek was de watermolen uit Grobbendonk. Die molen draaide op volle toeren en van heinde en ver kwam men eropaf. Een zekere Sus Van Looy, (°Herenthout 1829 + Poederlee 1909 en gehuwd met Marie Theys) 'Molen Sus', heeft daar lang gewerkt en is daarna naar Poederlee verhuisd waar er nog afstammelingen van wonen, zoals men mij ver-

teld heeft. Als het zaad gemalen was diende het nog verwarmd te worden, in zakjes gedaan, en dan onder een zware persblok gebracht. Zo liep dan de olie uit de zakjes en wat overbleef, de raapkoek, diende als veevoeder. De smout diende om het vet te vervangen, zoals we jaarlijks kunnen meemaken bij het openstellen van de Lilse slagmolen.

Thans staat het koolzaad weer in de belangstelling, wegens de hoge benzineprijzen denkt men eraan de lijnbussen te laten rijden op koolzaadolie. Enkel in de Tweede Wereldoorlog werd in mijn geboortedorp veel koolzaad gezaaid, ook door mijn vader.

SPURRIE

Men teelde wat klaver op de vruchtbare gronden, maar op de schrale zandgronden had spurrie heel wat voordelen. Er moest niet of weinig gemest worden. Het gewas was zeer rap, meestal op een week of vijf klaar. Spurrie kon op elk ogenblik gezaaid worden, alleen was het gevoelig voor vorst. Het was een uitstekend voeder voor de melkproductie, spurrieboter was erg gegeerd. Het kon vers gevoederd worden en ook gehooïd. Het kwam het meest voor als stoppelvrucht na rogge. Landbouwkundigen prezen deze vrucht aan ‘zonder spurrie geen vee in de Kempen, zonder vee geen mest, en zonder mest geen graan’.(11)

AARDAPPELEN

Zoals je weet is vanuit Amerika de aardappel naar ons land gebracht door de Spanjaarden. Het is pas na de hongersnood van 1740 dat de uitbreiding hier op gang kwam. Maar de grootste uitbreiding zien we in het midden van de 19de eeuw met de opkomst van een groot aantal geselecteerde rassen. Die hongersnood was het gevolg van de heel strenge winter van 1739-1740. Toen vroor het 65 dagen aan een stuk, en al de broodgranen waren bevroren. Honderd jaar nadien (1845-1847) maakte men kennis met een nieuwe plaag. De aardappelplaag – *phytophthora infestans* – deed de oogst totaal mislukken, met als gevolg een scherpe voedselschaarste. Men had gehoopt dat de aardappel het broodgraan voor een groot deel zou vervangen. Een arbeider moest een ganse dag werken om 10 kg aardappelen te kunnen betalen. Juist die jaren, zoals je hierboven kunt lezen, plantte Groot-Lille in totaal een 150 ha aardappelen. De opbrengsten waren toen geen 100 kg de roei of 300 kg de are. Met de helft ervan waren ze toen al erg tevreden.

In het midden van de 20ste eeuw nam het areaal in België en ook in onze streken gestaag af. Die ontwikkeling heeft volgende oorzaken: de forse daling van het menselijk verbruik, het niet meer aanwenden in de dierenvoeding en de beperking van bewaarverliezen.

Volgens inlichtingen bij 'Hooibeekhoeve, departement economie, plattelandsbeleid in de provincie Antwerpen' bedroeg de totale oppervlakte in België, in 2000, 66.000 ha (waarvan in Vlaanderen 44.000 ha en in Wallonië 22.000 ha). De gemiddelde opbrengst was 40.000 kg per ha. (12)

GRASLAND

We mogen gerust stellen dat tegenwoordig, dankzij de nieuwe soorten graszaden en de scheikundige bemesting, de opbrengst van het grasland het drietotviervoud is van dat uit het midden van de 19de eeuw. Vroeger werd er onderscheid gemaakt tussen de beemden waar het gras gehooïd werd en de weiden waarvan het gras gemaaid werd om als stalvoeder te dienen, want het vee bleef meestal op stal.

De toemaat (toemmerd) werd afgegrazen terwijl een 'koeipeer' op het vee paste.

De grootste Wechelse boeren, zoals de familie Wagemans op de Steynhoeve en de familie Jacobs op de Heihoef, hadden heel wat hectaren af te maaien met de zeis. Van 's morgens vroeg trokken de maaiers de beemden in, de zeis goed gescherpt, en dan maar maaien. In de voormiddag bracht de boerin of de meid de koffiepote met roggebrood naar het veld en de vermoeide maaiers vleiden zich een poos in de lommer aan de grachtkant. Maaien was zwaar werk, dit gebeurde meestal door mannen, al was hier en daar wel een vrouw te vinden die dit mannenwerk aankon. Dat duurde meestal tot de zon goed aan de hemel stond, en tegen de avond werd het maaien hervat. De boerendochters en meiden wierpen het *gezwad* uiteen, het lag klaar om te drogen. Het gras keren met de houten rijf was het werk in volle dag en 's avonds moest het droge gras op hopen gebracht en de dag nadien weer uitgespreid worden, en weer een paar keren gedraaid met de rijf. Als het voldoende droog was kwam de voerman met paard en kar om het hooi op te laden. De verzamelplaats van het hooi was meestal de schelf boven de koestal, als het niet op een grote mijt getast werd op het erf dichtbij de boerderij.

Het hooi laden op de hooikar, evenals het goed kunnen maaien en een rechte voor kunnen ploegen, werd aanzien als een brevet van een goede boer. De boerenmeiden zagen met ontzag op naar zo'n flinke boerenzoon die dit werk aankon. Van Camp, schoonvader van Pol Van Looy, vele jaren voerman bij de baron van Vorselaar, werd als de beste ploeger van de streek aanzien. Een goede maaier, een flinke ploeger, of een 'kei' in het hooiladen waren gekend in het hele dorp en zelfs daarbuiten. Tegenwoordig weet ook iedereen dat de beste korendorsers met de vlegel op de plaatselijke oogstfeesten van de boerengilden, in Gierle of Lichtaart wonen.

Het hooi werd op de karren geladen zonder *botteriken*, een flinke lader wist

die wallen zo op elkaar te leggen dat die botteriken gemist konden worden. De voerman reed fier als een pauw met zijn goed geladen hooikar door het dorp. De botteriken zijn pas in voege gekomen toen de stielmannen in het hooiladen raar werden, de lomperiken hadden de botteriken vandoen. Je moet weten dat het hooi toen nog niet geperst werd zoals tegenwoordig.

De maaiers en pikkers kregen in het drukke seizoen een hoger loon. Wanneer de oogst binnen was werd er op de hoeve gefeest, zoals de rooiers na de aardappeloogst in de polderstreken deden. Ten teken dat de aardappeloogst gedaan was sloegen ze de rieken tegen elkaar.

Hier in Wechel was het J. Van Hooghten die als eerste een maaimachine kocht voor Wereldoorlog I, kort daarop gevolgd door Peer Geentjens met zijn nieuwe Magis Harris, die hij via smid Van Echelpoel had aangekocht. Wanneer Peer voor de eerste keer ging pikken op de Sept had hij heel wat bekijks en pionier Van Hooghten sloeg 'de leggen'.

Nu twee Wechelse boeren een maaimachine hadden in 1930 volgden er jaarlijks anderen, maar sommigen bleven pikken en maaien met pik en zeis tot aan Wereldoorlog II.

Boer scherpt zijn pik (1885) van Henry Van de Velde. Uit de verzameling van Jules Van Olmen.

Hooien met de rijf elders in Wechel door kunstschilder Crabeels. Uit de verzameling van Jules Van Olmen.

Het koren wordt binnengehaald, de koe wordt ingespannen, door Fl. Crabeels. Uit de verzameling van Jules Van Olmen.

HEIDEN

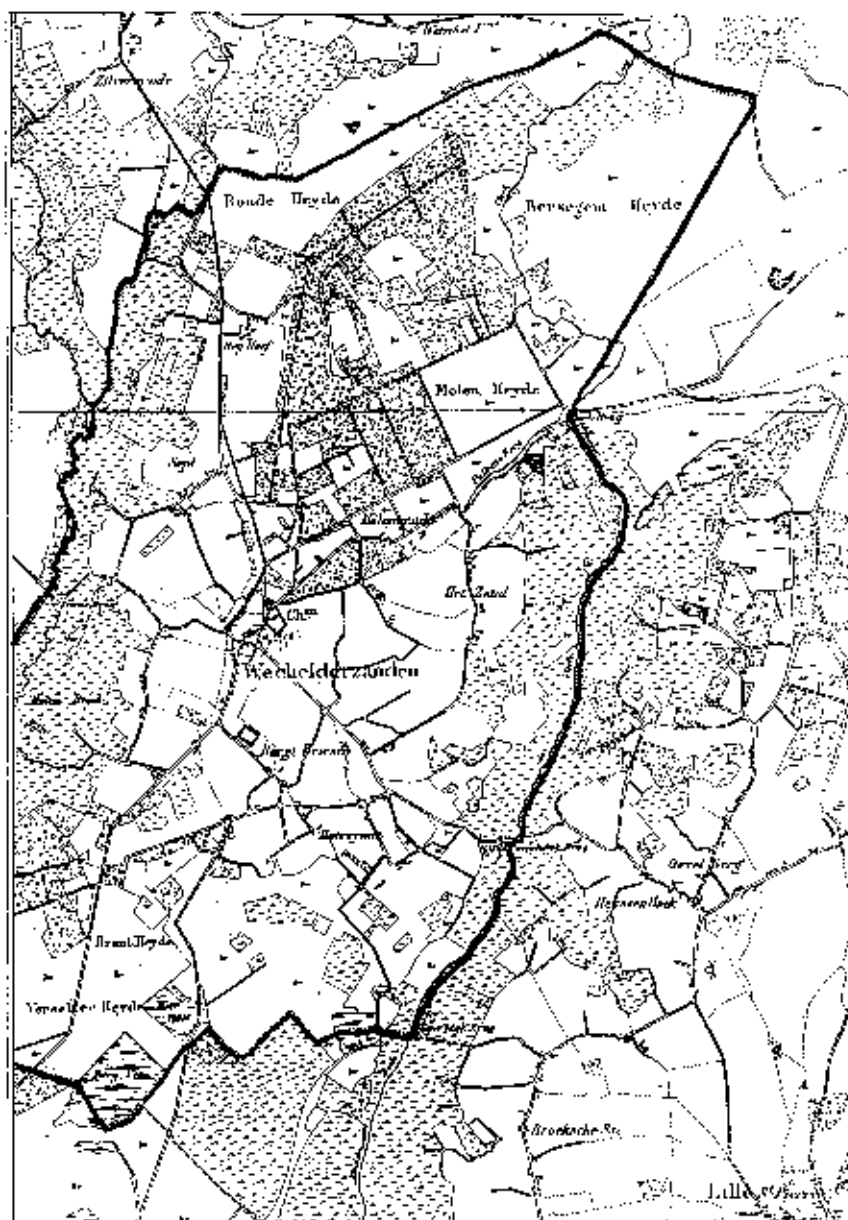
<i>Gemeente</i>	<i>oppervl. heiden in 1846</i>	<i>opp. gemeente</i>	<i>% heiden</i>
Lille	410 ha	1846 ha	22 %
Gierle	452 ha	1775 ha	25 %
Poederlee	138 ha	1146 ha	12 %
Wechel	296 ha	1092 ha	27 %

Wechel bezat procentueel de meeste heiden.

Dat een groot deel van Wechel bedekt was met heide kunnen we opmaken bij het ontstaan van het kadaster in het begin van de 19de eeuw. Toponymische en kadastralen bewijzen dat. Bersegemheide, Molenheide, Ronde heide, Moereyndheide, Kerkehei, Vorselaarsheide, Polderhei en Brandhei zijn bekende namen. Daarbij hebben we de Heihoeve op de Vlimmersebaan.

Wanneer in 1846 27% van het ganse Wechelse grondgebied heide was, was dat in 1816 nog 38%. Dus er was ondertussen aan ontginning gedaan, en deze ging verder. Als we de statistieken mogen geloven is de heide in onze gemeente van 1880 tot 1895 met 130 ha verminderd. In 't begin stond de gemeenteverheerlijking weigerachtig om te ontginnen *omdat men geen heygronden te vercoopen heeft die van waarde zyn, men bezit wel een groot aental bunderen heyde maer meest van slegten aerd om tot cultuer gebragt te worden.* (13) In 1851 spreekt men reeds anders. De overheid zet de gemeentebesturen aan om heigrond te ontginnen en er bos op te planten. De kosten die daaruit voortvloeien worden door de staat terugbetaald. Nu vinden ze hier wel geschikte heiden. *Overwegende dat wy desen gunstigen middel moeten aennemen om een deel onzer heygronden tot bosch te maken, en dat deze gemeente daer eene goede geschikte heyde voor heeft, gelegen ten noord oosten deser gemeente, genaemd molenheyden, alwaer men zal beginnen met zes hectaer heyde tot bosch te brengen.* (14) Enkele jaren nadien, in 1856, verkoopt de gemeente 30,20 ha heide met de verplichting er mast op te planten om de behoeftige klasse werk te verschaffen. Deze gronden waren 15 jaar lang belastingvrij.

Ook in de buurgemeente Lille is de gemeenteraad, in dezelfde periode, volop bezig met de vraag: 'Gaan we heidegrond verkopen of gaan we regelmatig zelf heiden ontginnen om er bosch op te planten?'. In 1856 is de gemeente Lille de grootste eigenaar van heiden en vage gronden, in totaal 168 ha, naast de andere openbare besturen. De Turnhoutse arrondissementscommissaris dringt erop aan om te verkopen omdat de gemeente dat jaar een schuld heeft van 29.544 BEF waardoor ze jaarlijks 1.095 BEF intrest moet afdragen. Hij zegt dat ze van de andere kant gemakkelijk 168 ha heiden kan verkopen om alzo de schuld af te lossen. De gemeenteraad antwoordt daarop dat het vroe-

Wechelderzanden in 1836 volgens het plan van Van der Maelen. Je ziet dat er nog veel heiden zijn (br. = bruyère = heide); Bersegemheide en Ronde heide in het noorden, Vorselaarheide in het zuiden. Struikgewas en moerassen langs de Visbeek en Loopende beek. Reeds bos achter de Heihoef en langs de Molenheide. Uit de verzameling van Jules Van Olmen.

ger veel heiden heeft bezeten doch dat hier reeds meer dan de helft met mast is beplant. *Daer en boven zyn de gemeenteheiden welke men nog bezit aen de geringe volksklasse hoogst noodzakelyk tot het steken van aerdbland, schadde en strooisel welk zy andersints niet dan tegen hooge pryzen van particulieren zouden kunnen bekomen.* (15)

In 1870 verkoopt de Lilse raad strooisel ter streke van de Bersegemheide, de Visbeekheide en de Rollekensheide, wijk A nr. 23, 46, 47, 74 en wijk B nr. 63, in totaal een oppervlakte van ruim 50 ha. Dat strooisel bestond *uit heidekruid, mastespellen, en ander oppervlakkige voortbrengselen, dienstig tot strooisel.*

In Poederlee wordt er eveneens ontgonnen in 1870. *Het Staatsbestuur even als de Provincie worden aenzocht toelagen te verleenen, ten eynde ongeveer 26 hectaere vage gronden te ontginnen, en te beboschen, waaraan de onkosten gezien worden op ontrent 6.000 fr... hieruit blijkt dat het Staatsbestuur, de vage gronden die aan de Gemeente en andere openbare Gestichten toebehoorende, zooveel mogelijk willende beboscht en ontginnigd zien.* (16)

In de 19de eeuw waren de meeste heigronden in bezit van de gemeenten. Grootgrondbezitters, zoals De Pret in Wechel en baron d'Olmen in Poederlee, kochten heel wat hectaren heigronden op.

De Bruulbergen van kunstschilder A.J. Heymans. Uit het fotoarchief van toerisme Lille.

Lente op de heide van kunstschilder Flor Crabeels. De boer laadt heidestruiken op zijn kar terwijl de herder zijn schapen hoedt. Uit de verzameling van Jules Van Olmen.

Schaapskooi bij Verhoeven op 't Moereind te Wechelderzande. Uit de verzameling van Jules Van Olmen.

E. Tilborghs schrijft in zijn werk 'De privatisering van de gemeentelijke heide in de Antwerpse Kempen in de 19de eeuw' het volgende: *De privatisering van meer dan 20.000 ha gemeentelijke heide in de Antwerpse Kempen tussen 1834 en 1885, draaide globaal genomen niet in het voordeel van de lokale bevolking uit. Op de verkopen moest zij het doorgaans afleggen tegen de kapitaalkrachtige, voornamelijk stedelijke burgerij, die bij machte was zich grote oppervlakten toe te eigenen. De kritiek die vanaf het einde van de negentiende eeuw op de privatisering geformuleerd werd, namelijk dat ze ten goede was gekomen van slechts geringe bevoorrechte kopers, was dus in geen geval uit de lucht gegrepen. Dat het aandeel van de plaatselijke bevolking toch nog de 40% benaderde, dient toegeschreven aan het feit dat de kapitaalkrachtige kopers aanvankelijk weinig geïnteresseerd waren in beleggingen in de geïsoleerde gemeenten.* (17)

4. Verslagen uit het Schepencollege of de Gemeenteraad

Verslag van de landbouw te Lille in 1850

Het schepencollege van Lille beschrijft de staat van de landbouw also:

-De hoedanigheid van den grond is zeer verschillig en de voortbrengselen zijn verscheidene vrugten, mast en schaerbosschen. Een groot gedeelte heiden en ledige gronden dienen voor weyden der beesten en tot het steken van strooisel, schadden en torf.

-Den staet van den oogst is middelmatig ter uytzondering van de haver die slecht is. Ook heeft de ziekte der patatten zich omtrent 16 augustus veropenbaard en men vindt aardappelen die in den grond rotten byzonderlyk op lage landen.

-De producten van den oogst zijn rogge, tarwe, haver, rawevi, gerst, boekweit, rapen, peen, beet, spurrie, klaver, seradelle, hooy en toemaet.

-De staet der paerden en van het vee is middelmatig door de vermindering in prijzen. Daer bestaen alhier 60 paerden, 45 ossen, 342 koeien en 3 stieren. De verbetering der rassen beginnen eenigen voortgang te doen.

-Jaer- en veemerken. Daer bestaen alhier twee jaermerken, dewelke gehouden worden de eerste op de derde woensdag van april en de tweede de derde woensdag van october en de botermarkt den dynsdag voormiddag van ieder week.

-De landelyke policie word door den veldwagter gedaen den welken in de uytoefening van zyne ambt allen iever en vlyt aen den dag legt. Hij heeft in 1849 vier overtredingen by proces verbael gedaen.

Verslag van de oogst in 1876 te Wechel

Elk jaar gaf het schepencollege in de verslagen een relaas over het al dan niet mislukken van de oogst. 'De graanoogst is goed geweest. Het hooigras was

beter dan een gewoon jaar, de toemaat valt tegen. De aardappeloogst belooft beter te zijn dan in een gewoon jaar’.

<i>Gewas</i>	<i>in gewoon jaar in hl per ha</i>	<i>in 1876 in hl per ha</i>
Tarwe	13 hl	14 hl of 1105 kg
Rogge	15 hl	16 hl of 1152 kg
Haver	20 hl	24 hl of 840 kg
Boekweit	15 hl	15 hl of 975 kg
Koolzaad	15 hl	13 hl of 988 kg
Aardappelen	140 hl	160 hl of 10400 kg
Tarwestro	2300 kg	2500 kg
Roggestro	2500 kg	2700 kg
Haverstro	1700 kg	1800 kg
Boekweitstro	1800 kg	1900 kg
Hooi	2500 kg	2700 kg

Hoevebrand op 't Moereind, 11 maart 1830 (18)

In de tijd toen alle woningen met stro bedekt waren was brand een veel voorkomend verschijnsel. We geven het relaas van de brand letterlijk mee zoals het is opgetekend.

Op beden den elfden der maend maert, duizend acht honderd en dertig, wij, Joannes Smolderen, schepen, en belast met de uitoefening der regterlijke politie binnen de gemeente Wechelderzande, door het gestorm der klok onderrigt zijnde, dat er brand bestond alhier op het gehugt, genaemd het Moereynde. Aldaer gekomen zijnde hebben wij bevonden, dat het huis bewoond door Joannes Buyens, landbouwer op het gemeld Moereynde, en toebehoorende aan de Kerk van Wechelderzande, in volle vlam stond, en er geene middels meer over waren om het huis te redden, het welk geheel in assche is gelegd, met een gedeelte van kleederen lijnwaat en andere huis en boeregerief, granen en hooy en stroo, het welk door den hevigen brand onmogelijk was te redden, hebben wij seffens alle mogelijke middelen aangewend om de schuur te bewaren en den brand tegen te houden, dewelke men niet dan met de grootste moeyten van den brand heeft kunnen redden. Waer na wij den genoemden Joannes Buyens hebben ondervraegt, hoe en op wat manier den gemelden brand ontstaen was. Denwelken ons heeft verklaert dat Joanna Van den Plas, zijn dienstmeid 's avonds om omstreeks negen buyten gaende om water te putten, zij is binnen gekomen, roepende dat het huiss in brand stond, dat hij buyten komende ziende dat er brand bestond aen het stroodak tegen de schouw, dat de vlam op den zelfden oogenblik het geheel huys door verspreide en dat den brand waerschojnlijk langst de schouw begonst is. Waer na hij

volgens ons verzoek heeft opgegeven alle de goederen in het zelve huys en koeystal door den brand verslonden en zijn de volgende twintig mudden haver, vijf en twintig mudden rogge, drie mudden boekweit, drie mudden koolzaat, twee mudden spurriezaat, een mud boonen en erwten. Vijf duizend ponden hooy, drie duizend ponden strooy, acht koeykuypen en bakken, twee melkvaten, het paardegetuig, als haam zadel en toom. Een pluimen bedde. De kleederen en lijnwaaat, tin en koper, twintig bijenkorven met was en honing, negen mudden aardappels, en in geld zes en sestig gulden.

Alle deze voorwerpen geschat door twee deskundigen daertoe bijzonderlijk benoemd, met het huys en koeystal op twaelf honderd zes en tachtig guldens.

Jacobus Poels, timmerman en Petrus Gysels, afgevaardigde van het gemeentebestuur, schatten de waarde van de verbrande voorwerpen.

<i>Een huys met koeystal aen de vernoemde Kerk toebehoorende</i>	600	<i>gulden</i>
<i>Twintig mudden haver aen Buyens toebehoorende</i>	55	<i>gulden</i>
<i>25 mudden koren of rogge</i>	110	<i>gulden</i>
<i>3 mudden boekweit</i>	12	<i>gulden</i>
<i>3 mudden koolzaat</i>	28	<i>gulden</i>
<i>2 mudden spurriezaat</i>	8	<i>gulden</i>
<i>1 mud boonen en erwten</i>	4	<i>gulden</i>
<i>5000 ponden hooy</i>	85	<i>gulden</i>
<i>3000 ponden hooy</i>	30	<i>gulden</i>
<i>8 koeykuipen en bakken</i>	5,5	<i>gulden</i>
<i>2 melkvaten</i>	5,5	<i>gulden</i>
<i>het paarden getuig als haam en zadel</i>	17	<i>gulden</i>
<i>een pluimen bedde</i>	28	<i>gulden</i>
<i>de kleederen en lijwaaat te samen</i>	100	<i>gulden</i>
<i>zes hemden van de dienstmeid, Joanna Van den Plas</i>	14	<i>gulden</i>
<i>twaelf hemden en eenige kleeren van de knecht Jown Van Duffel</i>	20	<i>gulden</i>
<i>twee steelen en een toog</i>	18	<i>gulden</i>
<i>een tafel</i>	1	<i>gulden</i>
<i>tin en koper samen</i>	20	<i>gulden</i>
<i>twintig bijenkorven met wasch en honing</i>	45	<i>gulden</i>
<i>neven mudden aardappels</i>	14	<i>gulden</i>
<i>geld te samen</i>	66	<i>gulden</i>
<i>totaal :</i>	1286	<i>gulden</i>

In 1836 zou de gemeente een grote brandblusspuit aanschaffen als de raad daarmee instemt, want branden komen regelmatig voor, gezien de meeste huizen met stro bedekt zijn. Wegens de financiële toestand van de gemeente gaat dit voorstel niet door, ook al omdat die grote brandspuit in het dorp zou

geïnstalleerd worden, wat een nadeel is voor de boeren die in de verafgelegen gehuchten wonen.

Twee van Wechels grootste boeren 1880-1890

Familie Wagemans op de Steynhoef – Moereind

Deze boerderij was eens de grootste en mooiste hoeve van de gemeente. In 1826 telde zij niet minder dan 57 verschillende percelen met een totale oppervlakte van 52 ha. Zij bezat de beste gronden van het Moereind en de Beulk naast heiden en minder goede gronden.

In de periode van 1880-1890 boerde er de eigenaar en burgemeester Jan-Baptist Wagemans met vrouw en hun twee zonen en twee dochters, deze laatsten reeds op leeftijd maar nog ongehuwd. Daarbij verbleven en woonden er steeds een tweetal knechten en meiden bij in. Zo ook Angeliën Van Laer (°1862) als meid en Frans Jacobs (°1860) als knecht. In 1899 zijn deze twee met elkaar gehuwd. Je ziet niet iedereen vindt zijn lief op de plaatselijke kermis.

Netteken Smans (1872-1962) kwam die jaren veel op de Steinhoeve en vol-

De korenplukkers aan het werk naast de Pastoorijstraat, men ziet de koffiepot en het mandje met de boterhammen. Foto circa 1900. Toen geen enkele woning, rechts, van het begin tot aan de Dalenberg. Uit de verzameling van Jules Van Olmen.

gens haar bestond de veestapel uit een twaalfstal koeien, plus enige vaarzen en runderen, een stier en twee, soms drie paarden.

Familie Jacobs op de Heihoeve – Vlimmersebaan.

Op deze hoeve uit 1603 telde men ook ongeveer een zevental koeien, vier tot vijf runderen en twee paarden. Als meid werkte hier in haar jeugd jaren Anna Poels. Als knecht noteren we Alfons Van Looy (Kersten) en Remi Wouters (kuiper). De 17-jarige Jef Maegh (Jef Fik) verdiende er in 1894 12 BEF, per maand.

5. De productiviteit van de landbouw in Poederlee omstreeks 1815 (19)

Langs Eric Vanhaute, professor aan de universiteit van Gent en auteur van 'Heiboeren', kreeg ik een werkje over de landbouw in Poederlee door een van zijn studenten samengesteld (J. Hannes).

Volgende pagina's gaan dus uitsluitend over deze deelgemeente.

Aan het kadaster, zoals wij het tegenwoordig kennen, is men onder de Franse periode beginnen te werken omstreeks 1798. De Nederlanders hebben daarop voortgewerkt en een primitief plan uitgewerkt in de jaren 1819-1820 en in 1834 was het klaar voor de Antwerpse Kempen.

De uit te voeren bewerkingen bestonden uit het vastleggen van de gemeentegrenzen, het opmaken van een perceelsgewijs plan met bijhorend register van de eigenaars, het klasseren en waarderen van de onroerende goederen. Met dat doel werd in iedere gemeente afzonderlijk een onderzoek ingesteld naar de productiviteit van de grond, de gebruikte landbouwtechnieken en de productiekosten.

De berekening van het kadastraal inkomen (K.I.) van weilanden, hooilanden en bossen gebeurde minder grondig dan voor bouwland. De vraag is nu of de ambtenaren van het kadaster mogen beschouwd worden als deskundigen op het gebied van landbouw en of de landbouwers, die de nodige informatie moesten bezorgen, niet uit fiscale overwegingen de laagst mogelijke productiecijfers hebben meegedeeld. Zo heeft men thans van elk perceel grond, in elke gemeente, de waarde van de grond vastgelegd en of die weinig of veel kan opbrengen, en dit noemt men het kadastraal inkomen.

Om nu het K.I. van de boer te kunnen becijferen had men de gemiddelde marktprijzen nodig. Daarvoor nam men het gemiddelde van de prijzen over enkele jaren. Gewoonlijk nam men als eenheid de hectoliter (100 l.). Ik heb voor het goed begrip het aantal kg erbij gevoegd die 1 hl van een bepaald gewas woog.

Gemiddelde prijzen te Turnhout in 1803

	<i>eenheid</i>	<i>in kilogram</i>	<i>marktprijs</i>
tarwe	1 hl	= 79 kg	14,97 BEF
boekweit	1 hl	= 65 kg	7,97 BEF
rogge	1 hl	= 72 kg	8,90 BEF
haver	1 hl	= 35 kg	5,80 BEF
aardappelen: 1ste klas	1 hl	= 63 kg	3,20 BEF
2de klas	1 hl	= 63 kg	1,60 BEF
hooi: 1ste klas		1000 kg	46,81 BEF
2de klas		1000 kg	36,17 BEF
3de klas		1000 kg	28,72 BEF

Poederlee was in 1818 een uitsluitend agrarische gemeente. De ongeveer 500 inwoners waren dus allen afhankelijk van de landbouw. De 107 woonhuizen, in 5 kwaliteitsklassen ingedeeld, waren ongetwijfeld boerderijen en huisjes van landarbeiders. De 3 laagst gewaardeerde huizen, met een inkomen van slechts 6 BEF, weinig meer dan lemen hutten, waren te klein om boerderijen genoemd te worden. Het totale kadastraal inkomen van deze gebouwen bedroeg 2468 BEF, dat van de gronden echter 20.412 BEF. Vermelden we nog dat het grondgebied verdeeld was in 2053 ongebouwde percelen en 107 bebouwde percelen waar de huizen opstonden. De grond was eigendom van 361 kadastrale eigenaars, de gebouwen waren in handen van 89 eigenaars. De oppervlakte, die voor uitbating in aanmerking kwam, bedroeg 1104 ha.

Oppervlakte en kadastraal inkomen van de belastbare gronden in 1818

Volgens de vruchtbaarheid van de gronden werden ze in drie klassen ingedeeld: 1ste klas is zeer vruchtbaar, 2de klas is normaal, 3de klas is onvruchtbaar.

	<i>Klasse</i>	<i>oppervlakte</i>	<i>K.I./ha</i>	<i>totaal in BEF</i>	<i>gemiddelde/ha</i>
bouwland	1	58 ha	38 BEF	2222 BEF	
	2	265 ha	27 BEF	7146 BEF	
	3	<u>97 ha</u>	12 BEF	<u>1164 BEF</u>	
	totaal:	420 ha		10532 BEF	25 BEF
hooiland	1	71,5 ha	42 BEF	3003 BEF	
	2	156 ha	30 BEF	4680 BEF	
	3	<u>3 ha</u>	10 BEF	<u>50 BEF</u>	
	totaal:	232,5 ha		7733 BEF	33 BEF

weiland	1	40 ha	22 BEF	880 BEF	
	2	83 ha	13 BEF	1079 BEF	
	3	<u>32 ha</u>	3 BEF	<u>96 BEF</u>	
	totaal:	155 ha		2055 BEF	13 BEF

heide 184 ha 0,5 BEF 92 BEF

Dit totaal is, zoals boven vermeld, 20.412 BEF.

Belastbare gebouwen in 1818

<i>Huizen</i>	<i>klasse</i>	<i>aantal</i>	<i>K.I.</i>	<i>belastbaar inkomen</i>
	1	5	50 BEF	250 BEF
	2	28	35 BEF	980 BEF
	3	51	20 BEF	1020 BEF
	4	20	10 BEF	200 BEF
	5	<u>3</u>	6 BEF	<u>18 BEF</u>
		107		2468 BEF

Wat het kadastraal inkomen betreft merken we dat het gemiddelde K.I. per ha van het hooiland gevoelig hoger lag dan van de bouwlanden. Oorspronkelijk was het nog hoger gewaardeerd, bijna 37 BEF. De weilanden integendeel werden laag geschat, zelfs minder dan de dennenbossen. Men mag aannemen dat het vee doorgaans in de potstal bleef voor de overwintering en daarvoor was een grote hoeveelheid hooi vereist. Daardoor werd de voorraad mest vergroot wat in die tijd zeer belangrijk was. De weidegronden werden opvallend weinig verzorgd maar nog meer valt het op dat de derde klas van de bouwgrond, 97 ha of bijna een vierde van de teeltgronden, met een inkomen van 12 BEF/ha, reeds marginaal lijkt te zijn geweest. Het inkomen is zelfs lager dan dat van de weidegronden en dennenbossen. Dat er nog 184 ha heide overbleven wijst erop dat, ofwel de mestvoorraad niet volstond om die gronden te ontginnen ofwel, dat de heideplaggen onmisbaar waren om de mestvoorraad aan te vullen.

De controleur van het kadaster schrijft dat het bouwland te Poederlee intensief werd bewerkt, vooral in de nabijheid van de woningen, maar dat de vruchtbaarheid van de grond te wensen overliet. De onvruchtbare zandgrond werd onvoldoende bemest omdat de landbouwers, zoals in veel Kempische gemeenten, een groot deel van het stro verkochten in plaats van het in de stal te gebruiken. Reeds onmiddellijk worden we dus geconfronteerd met de armoede van de bevolking, die uiteraard wel wist dat het stro essentieel was om de vruchtbaarheid op peil te houden, maar tegen beter weten in en blijkbaar uit bittere nood, toch maar het stro verkocht.

Vruchtbaar was de grond allerm minst, er konden slechts 3 kwaliteitsklassen worden onderscheiden. De gronden van klasse één – slechts 58 ha – kwamen vooral voor in het centrum van het dorp en in de richting van Tielen en Lichtaart. De humuslaag was ongeveer 40 cm dik. De gronden van klasse twee – 264 ha –, vooral gelegen in het gehucht Zittaert, hadden hetzelfde uitzicht maar de humuslaag was minder rijk. De gronden van klasse drie – 97 ha – lagen verspreid over de gemeente. Het waren meestal pas ontboste gronden en derhalve weinig vruchtbaar.

De hoeveelheid stalmest was meestal onvoldoende en aan de kwaliteit kan eveneens getwijfeld worden. De mest bestond uit stro vermengd met heideplaggen. In de potstal werd dit vermengd met de dierlijke uitwerpselen. De hoeveelheid mest moest echter de mindere kwaliteit compenseren, wat in Poederlee al evenmin mogelijk was. De gekende kringloop: onvruchtbare grond – onvoldoende vee – onvoldoende mest – blijvende onvruchtbaarheid van de grond, was in Poederlee wel erg duidelijk.

De vruchtopvolging

De vruchtopvolging werd meestal over zes jaar verspreid, na zes jaar beginnen we van vooraan opnieuw.

<i>Jaar</i>	<i>klas 1</i>	<i>klas 2</i>	<i>klas 3</i>
1ste	rogge wortelen	rogge	rogge
2de	rogge	rogge	boekweit
3de	½ haver ½ aardappelen	½ rogge ½ aardappelen	spurrie
4de	rogge	rogge	rogge
5de	rogge	rogge	rogge
6de	½ boekweit ½ rogge	½ boekweit ½ rogge	rust

Het overwicht van de granen is treffend. Rogge en boekweit werden op alle gronden verbouwd. Haver komt alleen voor op gronden van klas 1, aardappelen op gronden van klas 1 en 2. Gronden van klas 3 kregen nog 1 op 6 jaar rust, zodat in Poederlee omstreeks 1818 nog gemiddeld jaarlijks 16 ha braakland voorkwam.

Opbrengst van volgende gewassen per ha in de drie klassen

<i>Gewas</i>	<i>klas 1</i>	<i>klas 2</i>	<i>klas 3</i>
Rogge	12,66 hl of 886 kg	10,25 hl of 738 kg	6,63 hl of 477 kg
Haver	19,30 hl of 675 kg	geen	geen
Aardappelen	45 hl of 2925 kg	30,30 hl of 1969 kg	geen
Boekweit	13,86 hl of 900 kg	10,85 hl of 704 kg	6,93 hl of 450 kg

Gemiddeld jaarlijkse productie 420 ha akkerland

<i>Gewas</i>	<i>op. in ha</i>	<i>% bouwland</i>	<i>opbrengst in hl</i>	<i>opbrengst in kg</i>
Rogge	313 ha	74 %	3140 hl	226.080 kg
Haver	5 ha	1,5 %	94 hl	3.290 kg
Boekweit	43 ha	10 %	419 hl	27.235 kg
Aardappelen	27 ha	6,4 %	3330 hl	216.450 kg
Spurrie	16 ha	3,8 %		
Braakgrond	<u>16 ha</u>			
	420 ha			

De 420 ha bouwland werden overwegend met rogge bezaaid. Boekweit kwam er voor 10% en haver voor 1,5% bij. De granen namen dus 85,5% van het bouwland in. De aardappelen, waarvan de tweede klas voor het vee was bestemd (varkenspetatten), namen 6,4% van de oppervlakte in. Dus een klein procent voor een grote opbrengst, 216.450 kg. De eerste indruk is dat de aardappelteelt de meest winstgevende is. Maar schijn bedriegt. Dat deze teelt toen niet meer verbouwd werd is ongetwijfeld te wijten aan de zeer hoge eisen die het gewas stelde en het vele werk dat daarmee gepaard ging.

Van de rogge bleef nog 186.746 kg over voor consumptie nadat het deel dat diende voor zaaigraan eraf genomen was. Voor een bevolking van 500 personen betekende zulks een voorraad van 373 kg voor elk of ruim één kg per dag. Van aardappelen was slechts 56 kg per hoofd en per jaar voorradig, deze teelt was in Poederlee in 1818 nog niet volledig doorgedrongen. Als we een vergelijking maken van de opbrengsten van de teelten uit 1818 met die uit 1846 zien we een merkkelijk gunstige evolutie. De haverteelt wordt vertienvoudigd en die van aardappelen gaat stevig vooruit. Rogge boet met een 80 ha in. De klaver, die vruchtbare grond verkiest, komt praktisch voor het eerst voor met een 40-tal ha. Het groen veevoeder heeft een belangrijke plaats ingenomen met alle gunstige gevolgen vandien. De uitpuilende eentonigheid van de vruchtafwisseling, zoals die we in het begin van de eeuw bemerken, was doorbroken.

EINDNOTEN

1. VAN OLMEN J., Interview afgenomen bij ouderen in Wechelderzande rond 1950.
2. VAN ISACKER K., Mijn land in de kering 1830-1980, p. 228.
Henry Van de Velde (1863-1957), Vlaams schilder die aanvankelijk te Wechelderzande werkte met Rosseels, Crabeels en Heymans. Spoedig ging hij over naar de kunstnijverheid en de bouwkunst en werd de leider van de nieuwe stijl 'Art Nouveau'.
3. COOLS J., De gezondheidstoestand van het kanton Herentals rond 1845. Een merkwaardig medisch verslag van dokter J.B. Heylen, Uit historisch jaarboek Herentals, 2003, p. 225.
J. B. J. Heylen werd geboren te Herentals op 23 september 1814 als zoon van Ludovicus Heylen, de plaatselijke leider van de Boerenkrijg. In 1848 werd hij verkozen tot lid van de Antwerpse provincieraad.
Hij overleed te Herentals op 2 maart 1892.
4. G.A.W., Het schepencollege van Wechelderzande, Testament van 9 september 1790.
5. N.I.S., Het Nationaal Instituut voor Statistiek, Leuvenseweg 44, 1000 Brussel.
6. VANHAUTE E., Heiboeren, Belgisch Centrum voor Landelijke geschiedenis, p. 311.
Eric Vanhaute, geboren in 1959, is een zoon van het voormalig schoolhoofd van Wortel, auteur van 'Heiboeren', (bevolking, arbeid en inkomen in de 19de-eeuwse Kempen). Hij is als historicus verbonden aan de Gentse universiteit.
7. HOOIBEEMDHOEVE te Geel. Gegevens over de opbrengst van granen aldaar verkregen.
8. VAN OPSTAL A., Heemkundige Kring van Rijkevorsel, jb. 1987, p. 86.
9. REYNEBEAU M., Een geschiedenis van België, p. 57.
10. VAN GESTEL L., Honderd jaar landbouw in Geel, 1886-1986, p. 59.
11. VAN GESTEL L., Honderd jaar landbouw in Geel, 1886-1986, p. 43.
12. HOOIBEEMDHOEVE te Geel.
13. G.A.W., jaar 1846.
14. G.A.W., jaar 1851.
15. G.A.L., 31 augustus 1850.
16. G.A.P., in 1870.
17. TILBORGHES, E., De privatisering van de gemeentelijke heide in de Antwerpse Kempen, gedurende de 19de eeuw, p. 316.
18. G.A.W., Hoevebrand op 't Moereind 11 maart 1830.
19. HANNES J., De productiviteit van de landbouw in de Kempen. De gemeente Poederlee omstreeks 1815 Nieuwste geschiedenis, universiteit Gent.

Zuivelbewerking in de 19de en 20ste eeuw in Lille, Gierle, Poederlee en Wechelderzande

Van botermarkten over coöperatieve melkerijen
naar een hedendaags zuivelbedrijf

Rosette Dillen

Inleiding

Wie door Lille rijdt richting Gierle, passeert aan de rechterkant de 'Lilse melkerij', althans zo nog genoemd door de ouderen. De jeugd spreekt over het 'Frontaal', hun jeugdhuis. Een gedeelte van het gebouw is nu ook ankerplaats van de Rode Kruiswerking in Lille. Maar eens, nog niet in een zo lang verleden - tot 1972 - was hier het zuivelbedrijf 'St.-Petrus' gevestigd, de architectuur van het gebouw verraadt nog zijn vroegere bestemming.

Ook in Poederlee was er in de eerste helft van de 20ste eeuw een coöperatieve melkerij operationeel nl. 'St.-Jan', evenals in Lille genoemd naar de parochieheilige. In Gierle was 'De Gier' een begrip, trouwens dit zuivelverwerkend bedrijf is nog steeds in volle werking weliswaar onder de naam Kempico. Ze zijn alle drie begonnen als coöperatieve melkerijen, waar melk verwerkt werd tot boter. Vandaag bestrijkt het begrip zuivel een veel groter gamma. Het heeft in onze denkwereld te maken met potjes en doosjes, verkocht in kleurtjes en vormpjes, en is botermelk nog gekend, dan wordt het meestal niet meer gelust.

Eens was het anders !

Het artikel behandelt:

1. Boter en botermarkten in de 19de eeuw
2. Opkomst en verdwijnen van de coöperatieve melkerijen: St.-Jan, Poederlee; St.-Petrus, Lille; De Gier, Gierle.

Zuivelproductie in de 19de eeuw

Zuivel was lange tijd een bijzaak op de boerderij. Van oudsher heeft de landbouw een agro-pastoraal karakter. Er bestaat met andere woorden een evenwicht tussen akkerbouw en veeteelt, waarbij het vee instaat voor de bemesting

van het land. De koe was op de boerderij (de helft van de boerderijen was in de tweede helft van de 19de eeuw kleiner dan 1 ha)(1) in de eerste plaats de aanbrengrer van mest, daarnaast trok ze ook de ploeg of de wagen. De melk was mooi meegenomen omdat akkerbouw omstreeks 1880 zware klappen krijgt. De sector belandt in een crisis, de eerste in de geschiedenis die voortkomt uit een voedseloverschot in plaats van een voedseltekort ! Er vindt een ware 'agricultural invasion' plaats, een massale invoer van granen en in mindere mate van andere producten. Hierdoor werden veeteelt en afgeleide producten veel belangrijker.(2) Runderen en zeker koeien werden van dan af gekoesterd op de boerderij. Een os voor de ploeg of de kar duidde op een zekere welstand : dan kon de koe gespaard worden om wat melk te leveren.(3) De productie van melk en de verwerking tot boter was vooral voor eigen gebruik, maar stilaan begon er een handel in. Zelfs de geitenteelt werd populair. De geit werd de koe van de werkmans genoemd, ze leverde melk en vroeg weinig zorgen. Geitenkweekbonden en geitenverzekeringen werden een succes. In 1910 bedroeg het aantal geiten:

in Wechel	56
in Gierle	85
in Poederlee	119
in Lille	193(4)

Wechelderzande. — Geitenstraat.

Uitg. Frans Van Roey, Wechelderzande.

De prentbriefkaart heeft als benaming 'Geitenstraat', huidige Pulsebaan. (Uit de verzameling R. Dillen)

De geitenbonden bleven in de Kempen zeer lang actief. Frans Van den Broeck uit Lille werd zelfs nog in 1953 te Vilvoorde Belgisch kampioen met zijn geit.(5) In Wechelderzande was er geen zelfstandige geitenbond; zij waren waarschijnlijk aangesloten bij de bonden in Lille en Oostmalle. Wechel kende daarentegen wel een 'Geitenstraat', nu de Pulsebaan, waarschijnlijk omdat er in de 19de eeuw elk huis/hoevetje een geitenstalletje bezat.

De zuivelbewerking was vooral het werk van de boerin. Zij molk de koeien, verzorgde de melk en produceerde de boter, die ze verkocht aan de dorpswinkels voor de burgerij want het gebruik van boter behoorde vooral tot de stedelijke en niet tot de boerenkeuken. In de plattelandskeuken was vooral het gebruik van smout en vet aan de orde. Vergeten we ook niet dat goede consumptieboter alleen kon gewonnen worden op het groene grasland. In het verre verleden waren dat alleen de alluviale riviergronden en die waren bij ons al zeer beperkt en andere goede weilanden waren ook zeldzaam vermits alle aandacht naar de akkerbouw ging. Het beweiden van bossen en heide kon geen grote melkafgifte opleveren en zeker geen fijne goed te bewaren boter. In de 15de, 16de, 17de, 18de eeuw werd boter vooral ingevoerd en met invoerrechten belast. Het was dus een product voor de gegoede burgerij en de stedelijke bevolking. Die handelswaarde van de boter ging de aandacht van de boer trekken en een intensieve teelt van melkvee was het gevolg met een kwalitatieve verbetering van de boterbereiding. Melkvee kreeg geleidelijk de voorkeur op schapen- en zwijgenteelt, die voordien de veestapel uitmaakten. Vroeger waren er blijkbaar maar twee periodes waarop de veeteelt voldoende goede boter voortbracht nl. de meimaand en de herfst. Men sprak dan ook van meiboter, boter uit de eerste periode en raaploofboter, uit de tweede periode. De herfstproductie was daarom beperkt tot het gebied waar men kunstmatige weiden aanlegde met raaploof of met spurrie. Hier in onze streek werden zo'n stoppelweiden aangelegd. Dat was eerder zeldzaam, in de meeste streken van het land kwam dat niet voor.(6) De Kempense boter was zeer in trek omdat het melkvee op de spurrieweiden melk produceerde dat aan de boter een zeer verfijnde smaak gaf, de zogenoemde 'spurrieboter'. Volgens ir. Lindemans was deze boter zelfs gezocht op de Brabantse markten. Hij citeerde De Poederlee(7): *Elle est plus profitable pour le ménage que les autres beurres*. Zelfs in een notariële akte van 1665 wordt er gesproken over *enen Voerman van Boter uyte Kempen op Brussel*. De spurrieboter was de rijkdom van de Kempische boer: *Lang leef' en groy 'e en bloey'e gezegend Kempenland, daer vette boter geeft het schraal en mager zand*.(8)

De Kempense boer heeft boter altijd beschouwd als een product bestemd voor de verkoop.

Hij teelde broodgraan en aardappelen en mestte een varken voor eigen gebruik,

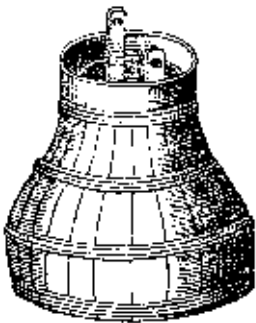
alhoewel hij ook hiervan de lever en de rug verkocht. De boter werd vermarkt en zelf smeerde hij varkensvet en botermelkse plattekaas. Dit werd hem zelfs spottend aangewreven door de stedeling, als blijk van boerenspaarzaamheid. Dat het boerengezin weinig of geen boter verbruikte lag in het feit dat de boterwinning de bedrijfstak was waarin het voornaamste omlopende kapitaal stak van de hele boerderij; wekelijks voorzag zij de kas van het nodige geld om van week tot week het huishouden te voeren. Via de verkoop van boter doorbreekt de boer de loutere zelfvoorziening van de eigen hoeve.(9) Consumptiemelk of 'zoete melk' werd alleen in de steden gecommercialiseerd, waar melkmeisjes de melk in koperen kruiken met behulp van de hondenkar, aan de deur bezorgden. Dit beeld van de melkmeisjes is bekend van de prentbriefkaarten, de *laitière flamande* (Frans was in de 19de eeuw de taal op de prentbriefkaart). In onze dorpen werd er geen zoete melk gebruikt en het melkmeisje met hondenkar is dan ook een typisch stedelijk beeld alhoewel het landelijk lijkt.

In de eerste helft van de 19de eeuw schoten de botermarkten als paddestoelen uit de grond. Ieder dorp had wel zijn botermarkt, ofwel trok men met de boter naar de opkopers van boter en eieren, die meestal een dorpswinkel uitbaatten. In Wechel konden de boerinnen terecht bij J.B. Sijsmans, herbergier van 'De Zwaan', boer, opkoper van boter en eieren, hout, mutsaards, dennen-appels. Ook bij Net 'Smid' Sneyers (haar vader was smid) getrouwd met Jan Neefs kon men boter en eieren leveren.(10) Stans Sijsmans (°1877), een van de negen dochters van Jan Baptist en Angelina Van den Plas trok dan ook iedere week naar Antwerpen om het handeltje in boter en eieren te verzilveren. Ze ging te voet naar Oostmalle, want er was nog geen tramverbinding vanuit Wechel, die kwam er eerst in 1904. Daar nam ze de tram naar Antwerpen, maar ze nam geen boter of eieren mee. Grote hoeveelheden moesten vooraan in de boerentram geplaatst worden en in de stad zelf waren die grote korven ook niet zo handig. Een boerenknecht vertrok 's morgens voor dag en dauw met paard en kar, geladen met korven boter en manden waarin de eieren in hooi opgestapeld waren, naar Antwerpen. Daar werd afgesproken in een of andere afspanning. Stans begon dan haar wekelijkse klanten af te lopen en te voorzien van boter en eieren. In een orderboekje van 1905, dat haar dochter Martha Neefs (°1913) nog steeds in haar bezit heeft, lezen we de straten die Stans ieder week aandeed: Turnhoutsebaan, Potgietersstraat, Dahliastraat, Zavelstraat, Elisabethstraat, Paardenmarkt, Lange Herentalsestraat....

's Avonds ging de tocht terug, met de tram tot Oostmalle en dan te voet naar Wechel. Dit zou ze blijven doen tot ze trouwde met J.B. Neefs.(grootouders van de zanger Louis Neefs)

Boter dat betekende een inkomen en het was de boerin die de boter via een ingewikkeld en uiterst arbeidsintensief proces vervaardigde. De eerste fase

noemen we ‘het opromen’: hier in de Kempen heeft men het langst de oudste manier om boter te bereiden bewaard nl. het boteren uit de volle melk. De verse melk werd gefilterd door een zeef en afgekoeld, daarna in een staand vat gegoten, waarin reeds de melk van de vorige dag te verzuren en te dikken stond. Dit is al de tweede fase: ‘het verzuren of rijpen’. Tijdens het rijpen komen de vetbolletjes in een vaste toestand. Het verzuren duurt verscheidene dagen. In de winter zette men de partij melk met een doek afgedekt bij de haard om ‘het ronnen’ te bevorderen. Dan volgt ‘het karnen’. De verzuurde room wordt rondgeslingerd waardoor de vetdeeltjes samenklonteren, zich afscheiden van de melk (= karnemelk) en vetbolletjes vormen. De oudste manier van karnen was in de buikvormige boterstand, zoals ze hier in de Kempen eruit zag. Het was een meesterwerk van het kuipersambacht.

51. *Kempisch
botervat (Schwerz).*

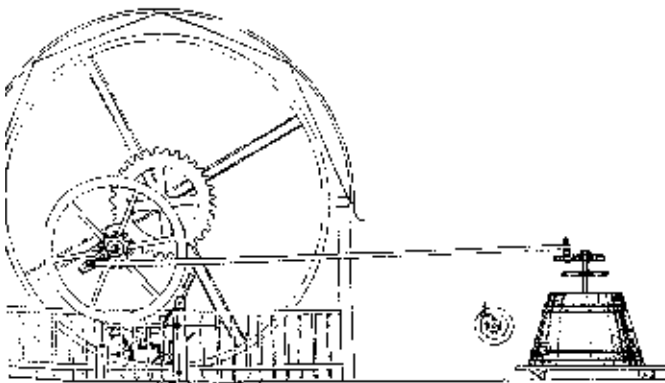
Een Kempense boterstand, gekenmerkt door een buikvormige ton. Afb. J.N. Schwerz Uit: *Geschiedenis van de landbouw in België tweede deel, Ir Paul Lindemans*

De stand was voorzien van een deksel waarin een opening zat om de boterstaf door te steken. De staf wordt op en neer bewogen in de dikke melk tot de vetbolletjes zich vormen. Vooraleer we van boter kunnen spreken is men wel een drietal uren aan het stampen of stoten, daarom wordt de boterstand ook stootkarn genoemd. Er waren zelfs verschillende ‘stafritmes’ die men afwisselde om de eentonigheid van het werk te doorbreken. Het verliep ook niet altijd succesvol. Problemen waren er wanneer de melk te koud was of te zuur. In de jaren 1920, toen de ontromers hun intrede maakten op de hoeves, was de stootkar vrij snel verdwenen. In Wechel was er in de twintiger jaren van vorige eeuw nog eentje op het Moereind bij Net Smans ‘van Boskens’ en Karel Proost. De kinderen van Stans Sijsmans gingen ‘de boer op’ om boter op te halen. Martha herinnert zich nog dat zij en haar zusters verscheidene keren Net hielpen bij het stampen omdat de boter nog niet klaar was. Op grotere boerderijen, waar veel melk verwerkt werd tot boter, werd de arbeid wel

verlicht door het monteren van een boterwip. Het was een stang die gemonteerd was aan de zoldering en aan de boterstaf. Door op de treeplank van de wip te trappen bracht men de staf in beweging. Het verschil bestond erin dat het systeem in werking werd gehouden door de voet in plaats van met handen en armspierkracht.

Andere meestal grotere boerderijen beschikten over een botermolen of boterwiel, gevestigd naast de gevel van de boerderij. Daar werd de energie voor het stampen geleverd door een hond, de boterhond genoemd. Het mechanisme kan vergeleken worden met dat van een watermolen met dit verschil dat de scheppers vervangen werden door een platte bodem van latwerk. De hond trapte het rad en leverde dus de energie die nodig was om de molen te laten draaien. De buitenkant leek op een grote kooi, met in het midden een deurtje. De hond moest opgesloten zijn, want die deed dit werkje niet graag. Een houten wiel, op het groot wiel liggend, zal de beweging overzetten door middel van een lange ijzeren as. Die vertoont tegen het einde aan, op de moos, een kruk of elleboog. Daaraan zit de 'sleger', waaraan de boterstang bevestigd is. Draait het grote rad, dan draait de as en de sleger gaat op en neer, met de boterstaf. Nu hangt het van de hond af of het ding in werking komt. (11)

Een goede boterhond was goud waard, want niet elke hond was geschikt voor het werk. Sommige dieren gaven al vlug de brui aan het trappen in het wiel en gingen liggen. De staf viel stil en het boteren eveneens. Dan moest het dier, meestal met de stok aangepord worden om verder te doen, meestal was dat dan weer voor korte duur. Een werkzame hond was een enorme hulp en de boterhonden waren zowat de eerste mechanisatie van de boterfabricatie. In de lijsten van boedelverkoop op de hoeves haalden botermolen en boterhond

Schets van botermolen, waarbij de 'aandrijving' door een hond gebeurde. Uit: CAG Cahier 2, Leuven 2002

meestal goede prijzen. Volgens Schwerz waren die boterhonden typisch voor de Antwerpse Kempen in de eerste helft van de 19de eeuw. In Wechel was er nog lang een boterrad aan de gevel van de boerderij van Monica Sijsmans en Wies Bosch. Zij woonden op de Sept, waar een aantal jaren geleden het Notenhof was gevestigd. In de jaren '20 waren er in Wechel al niet veel hoeves meer met een boterrad. Vanaf de Eerste Wereldoorlog gebeurde de melkverwerking tot boter op de meeste boerderijen in onze streek met een ontromer. Men boterde niet meer uit de volle melk zoals vroeger, maar ging ze ontromen. Ouderen onder ons herinneren zich nog wel dat er in vele hoeves een Mélotte stond. Jules Mélotte uit Remicourt (Luik) ontwierp in 1888 een handontromer; rond 1910 telde de firma Mélotte al vierhonderdvijftig werknemers, die jaarlijks 25.000 ontromers produceerden, waarvan 80% voor het buitenland. (12) Ook de firma Persoons uit Tildonk werd een bekende naam door zijn handontromers. De middelpuntvliedende kracht zorgde ervoor dat de lichte room zich scheidde van de zwaardere 'ondermelk'. Martha Neefs herinnert zich dat ze honderd keer moest draaien vooraleer er wat boter kleefde aan het glaasje, hét moment dat de boter bijna van dikte was.

De vierde fase is 'het kneden'. De boter werd in water gekneet en bewerkt met een 'boterkam', een cirkelvormig mes waarvan de snede bestaat uit kam-fijne tandjes waarmee onzuiverheden uit de boter werden gekamd, zoals een verloren koehaar, een in de melk gevallen vlieg... Door het kneden werd het overtollige water uit de boter geperst. Dit was noodzakelijk omdat de boter snel bederft als er teveel karnemelk in blijft. Als men echter te lang kneedt, verliest de boter zijn glans en het oog wil ook wat. Daarna werd de boter 'op-gemaakt'. Met houten vormen maakte de boerin er 'pondekens' van (= 430 gr) en pakte ze in. Lang geleden toen iedere vorm van luxe ontbrak, wikkelde ze de boter in een vochtige doek en bracht ze dan naar de markt in een boterkorf afgedekt met koolbladeren.

Als de boter door de opkoper gekocht werd, dan werd ze meestal in grote klompen afgeleverd en werd ze door de opkoper versneden in een gewicht dat het best verkocht. Dan kwam er ook al boterpapier aan te pas.

Het boteren moest ook gebeuren met grote zindelijkheid. Zelfs al was men niet zo veeleisend op huis of haard, wat de boter betrof, kon men zich geen misstap veroorloven. De boerin had er alle belang bij dat haar afgeleverd product *pico bello* was, want de week daarop moest zij weer bij diezelfde opkoper terecht kunnen. Ze deed dan ook alle moeite om de boter zo rein mogelijk te bereiden. *De goede boerinnen zijn zo zindelijk op het botervat, dat zij het omhangen met een voorschoot als de meid botert, opdat zij (de meid) het niet zou bevuild bij het karnen* (13).

Kan, kuip en aarden kommen worden dagelijks zeer net geschuurd en gewasschen met warm water, de kelder wordt in alle delen koel gehouden, vermits de onder-vinding leert dat degenen die omtrent de handel van boter en melk niet zeer net zijn, meestal slechtere boter karnen. (14).

'Boerin met korf' van Frans Van Giel (°1892-+1975), die vanuit zijn dorp Oostmalle, vele boerinnen met boter en eieren naar Antwerpen zag vertrekken met de boerentram.

Uit de verzameling van R. Dillen.

Vlaamse 19de eeuwse, mooi versierde papschotel. Eigendom en foto: verzameling R. Dillen

Dit boteren uit volle melk zoals het hier in de Kempen gebeurde in de 19de eeuw en in het eerste kwart van de 20ste eeuw had als bijkomend voordeel dat men karnemelk overhield voor het gebruik in het gezin: karnemelk was de dagelijkse pap, de basis voor platte kaas, de verfrissende drank. *In de Kempen* schrijft Schwerz, (15) *kunnen ze het bier missen: de karnemelk vervangt er voor het dagelijks gebruik de bierton* De karnemelkse pap, die toen op de tafel kwam in de hoeve, lijkt niet op wat wij nu kennen. Het was meestal een dikke (boekweit)pap van botermelk waarin brokken roggebrood dreven. Er was ook nog de ‘moeliemelk’, een dikke botermelk die nadat er brood was gebakken in de warme oven werd gezet om ze flink te doen ‘hotteren’ en waarin men nadien ook roggebrood brokkelde. (16)
De pap was een volwaardige maaltijd.

Hoe was het gesteld met het melk- en boterrendement?

Volgens landbouwdeskundige Schwerz, die begin 19de eeuw de eerste betrouwbare cijfers publiceerde, zou voor de Kempen *een koe, die winter en zomer rijkelijk gevoed wordt per jaar een 200 pond (=430 gr) boter opbrengen, kariger gevoed maar goed verzorgd 150 pond*. In volle lactatie zou een koe dagelijks twaalf à veertien potten melk opleveren (1 pot = 1,5 l) dus een opbrengst van 18 tot 21 liter (vandaag geeft een koe 45 l). Een niet zo onaardige opbrengst, maar misschien is dit allemaal wel wat te optimistisch. F. Bosch stelt in het jb. H.K. Malle van 1999 dat in 1904 één koe voor 5 liter melk zorgde. Een groot verschil !

Eens geboterd moest het product nog te gelde gemaakt worden. Door het gering aantal opkopers was het voor deze laatsten een klein kunstje om, door onderlinge afspraken de prijzen kunstmatig laag te houden. Vermits de opkopers tevens winkeliers waren, verschilde de prijs voor de boter ook volgens de hoeveelheid winkelwaar die men meenam. Dikwijls werd de waarde alleen uitbetaald in ‘natura’, producten uit de winkel. Er is een soort ruilhandel bezig. (17)

Oprichting van de botermarkten

In de eerste helft van de 19de eeuw klonk overal de vraag tot het oprichten van een boterwaag of botermarkt. Om fraude en concurrentie van reizende kooplui te voorkomen werden de boeren verplicht hun boter te laten wegen in de officiële waag door een officieel aangestelde weegmeester. Daarnaast bleven er nog opkopers van boter (dorpswinkeliers) actief, die hun klanten bevoorraden. Op sommige plaatsen had de weging plaats in het gemeentehuis, of in een speciale boterhal, het waaghuis(je) zoals te Turnhout, gevestigd op het

Zegeplein(18). In Poederlee, Lille en Wechelderzande gebeurde de weging in het huis van de pachter van de botermarkt, meestal een herbergier (19). Poederlee richtte in 1835 een botermarkt in, door Lille op de voet gevolgd in 1836 en Wechelderzande kreeg toestemming tot het inrichten van een botermarkt in 1841. Gierle heeft nooit een botermarkt ingericht alhoewel ze in 1895 de meeste boterstanden telde uit de streek(20), vermits de boerinnen steeds met hun boter een goede afzet vonden in Lille. De 'Gielse' boter was zeer in trek vermits er veel goede weilanden waren en ze fijn van smaak was. De geboden prijs was gunstig, dus iedereen tevreden !

POEDERLEE

Het is onder de legislatuur van Joannes Baptista Wouters, burgemeester, Joannes Baptista Vermetten, Fransiscus Echelpoels, schepenen, en Adrianus Wouters, lid van de gemeenteraad dat de eerste reglementering voor de Poederleese botermarkt vorm kreeg, die op 6 november 1835 aan het provinciebestuur was aangevraagd en op 20 november van hetzelfde jaar al werd toegestaan. De boter die verkocht werd, werd gewogen in een gemeenteschaal met gemeentegewichten en onder toezicht van het gemeentebestuur in de persoon van een weegmeester. De weegmeester, die ook roeper was, werd benoemd door het college van burgemeester en schepenen. Hij moest een eed afleggen waarin hij beloofde: *getrouwelijk en nauwkeurig de hem opgedragen werkzaamheden te zullen uitoefenen.*

*Zitting van den 6^{en} November 1835,
Aanwondig de heeren Joannes Baptista Wouters Burgemeester
Joannes Baptista Vermetten, Fransiscus Echelpoels, schepenen
en Adrianus Wouters lid van den gemeenteraad van Poederlee.
Alle de leden van het gemeentebestuur behoort te zijnde
stuur behoort te zijnde gaderd door den Burgemeester.
Overzeggende dat het noodzakelijk is de conclusie vast
te stellen volgens welke de wettelijk botermarkt van
aan den middags vier. middag de opreiding heeft gevraagd
naar geregeld worden.*

Besluit:

*art. 1: De boter zal in de gemeente schalen met gemeentegewichten
gewogen worden. Onder de directe en wascheemhand van
het openbaar bestuur of den beambten van de botermarkten.*

Art. 8. Het pluchelyk bestuurscomité, was bevestigend de uitspraak van alle commissies, die hetzelve, waargenomen, koop en verkoop, of anderszins misbruiken van dien aard.

Alle overtreedingen aan het tegenwoordig reglement zullen bij proces-verbaal geconstateerd worden en gestraft met een boete van een tot twee francs te verdelven half en voordeel van de gemeente en anderszels en voordeel van den armen.

Gedaan te Poederlee en de Nitting van date als boven.

De Secretaris
getuend / J. H. H. H.

De Burgemeester
getuend / J. B. H. H.

On est approuvé par la Députation des Eclésiastiques de la province d'Anvers, sous la condition que les Cultivateurs auront la faculté de rendre le bœuf, dont l'arrêté se rapporte à pour objet de faciliter le débit, non seulement au marché hebdomadaire, mais encore à leur domicile s'ils le jugent bon, variable, et que la prescription sera obligatoire en cas de contestation.

Anvers, le 20 Jbr 1835.

Par ordonnance
Le Greffier
getuend / J. B. H. H.

getuend / J. B. H. H.

Par ordonnance
Le Greffier
getuend / J. B. H. H.

getuend / J. B. H. H.

getuend / J. B. H. H.

getuend / J. B. H. H.

getuend / J. B. H. H.

De reglementen van 1835, toen in Poederlee een botermarkt werd ingericht. Uit: G.A.P.

De boter werd opgeroepen *bij ophoging of bij afbod of op zulke wijze als het hun goed vinden*. Na de weging riep de waagmeester een eerste prijs, tien tot vijftien cent per pond hoger dan de middenprijs van de vorige marktdag. Wanneer hier geen reactie opkwam, minderde hij met een halve cent per 'roep' tot de koper 'Mijn'! riep. Dat werd 'afmijnen' genoemd. De waagmeester nam notitie voor het gemeenteregister en schreef de prijs van de gekochte boter plus het gewicht op een biljet en leverde dat af aan de eigenaar. (21) Bij iedere boterverhandeling tussen koper en verkoper moest de overeengekomen prijs kenbaar worden gemaakt. Dan werd de koop gesloten, de boter werd toegekend en er werd betaald in voedingswaren. Eigenlijk was het nog steeds een vorm van ruilhandel. Er werd ook weggeld betaald ten voordele van de gemeente à rato van vier centiemen per Nederlandse pond. Dit bedrag werd half betaald door koper en half door de verkoper. Boterhandel buiten de marktdagen was verboden. In 1842 stelde men een *aantal condities voorwaerden* op, beter en duidelijker geformuleerd, waarschijnlijk omdat men de vorige jaren al enkele wantoestanden ondervonden had.

1. De boterwaag werd verpacht voor de duur van één jaar in te gaan op 1 januari. De verpachting geschiedde bij oproeping aan de meestbiedende in franken en centiemen.
2. De botermarkt moest wekelijks gehouden worden op maandag om 9 uur voormiddags of op een andere dag indien het een feestdag zou zijn. Ze werd gehouden in de woning van de weegmeester of in een ander lokaal gelegen in de kom van het dorp.
3. Het gemeentebestuur leverde de weegschaal en de gewichten.
4. De aannemer (= weegmeester) had steeds een borgsteller nodig om de verpachting wettelijk te kunnen sluiten.
5. Indien voor de verpachting onvoldoende werd geboden dan kon het gemeentebestuur de verpachting weerhouden.
6. De aannemer zal waag- of mijngeld ontvangen: 2 centiemen tot 2,5 kg boter, 4 centiemen tot 5 kg; 6 centiemen tot 10 kg, 8 centiemen tot 15 kg en 50 centiemen tot 100kg.
7. De aannemer zal $\frac{1}{4}$ van de aannemingsprijs bij afloop van ieder kwartaal in de handen van de gemeenteontvanger moeten betalen.
8. Tevens is de aannemer ook verplicht om alle onkosten die aan de verpachting verbonden zijn voor zijn rekening te nemen.
9. De aannemer is gehouden aan al deze regels.

In november 1876 vinden we opnieuw een ontwerp met *Algemeene voorwaerden der aanbesteeding* van de botermarkt. Er zijn kleine aanvullingen gebeurd. Zo wordt in de voorwaarden van 1876 vermeld dat de markt op maandagvoormiddag gehouden wordt om 7 uur in de zomertijd en om 9 uur in de

wintertijd. Het artikel over de onkosten, gepaard gaande aan de verpachting, die door de aannemer moeten worden gedragen zijn in deze tekst opgesomd: *het zegel, bekendmaking, roeploon, recht van registratie*. Eveneens wordt erin verduidelijkt welke ‘weegtuigen’ de gemeente ter beschikking stelt: *nl. een balans, schalen met hangkoorden en gewichten die steeds ter beschikking van het gemeentebestuur zullen blijven* (voor en na de botermarkt) *om ze ter beschikking te hebben waar ze nodig blijken*.

Het artikel waarin beschreven wordt dat de aannemer ieder kwartaal $\frac{1}{4}$ van de aannemingsprijs zal betalen, wordt nu uitgebreid met de mededeling dat het de gemeente vrijstaat de aanbesteding dadelijk te wederroepen zonder *eenige voorafgaande pleegvormen te moeten doen gebeuren dan den aennemer hiervan te verwittigen*.

Het feit dat er een aantal aanpassingen zijn toegevoegd wijst erop dat er aanleiding is geweest tot misverstand of dispuut, alhoewel hierover niets is beschreven. De pachters van de botermarkt waren meestal herbergiers en de waag werd meestal in de gelagzaal opgesteld.

LILLE

Sinds 1828 was men in Lille al vertrouwd met het begrip ‘markt’. Vanaf dan richtte men er twee jaar- en veemarkten op. Op de zitting van 17 november 1836 wordt onder burgemeester Adrianus Knaaps, de schepenen Sebastianus Jansen, Carolus Wouters en leden van de gemeenteraad Joannes Raymaekers, Joannes Baptista Verellen, Joannes Petrus Peeraers, Joannes Baptista Gils en Petrus Josephus Grootjans overgegaan tot de aanvraag van een wekelijkse botermarkt. *Gehoord het verzoek van verschillende landbouwers en overweegende het groot voordeel dat uyt deeze oprichting voor de landbouw zal voorvloeyen*. De tekst lijkt zeer sterk op de inrichtingsakte van de botermarkt van Poederlee. Het lijken standaardteksten die aan de specifieke locatie wat worden aangepast.

Hieronder drukken we het reglement van de botermarkt letterlijk af:

1° De botermarkt zal gehouden worden inden voormiddag van Dynsdag of vanden volgende dag indien dien dag eenen feestdag is.

2° De boter zal inde gemeynte schael en met gemeynte gewigt gewogen worden onder de desertie en waekzaemheyd van het gemeynte bestuer of den ambtenaer tendien eynde te deligueren.

3° De boter op de wekelyksche markt te koop geveyld wordende, zal volgens keus van verkoopers opgeroepen worden bij ophooging of bij afbod of op zulke wijze als het hem zal goeddunken en partijen des verkiezende en de gemeynte schael worden gewogen in welk geval den waegmeester er nota van zal nemen op zynen register en den prijs van de gekogte boter stellen op een biljet inhoudende het gewigt en welk biljet hij zal afleveren aen den landbouwer of Eygenaer.

3bis. Het ministerie van den Waegmeester zal nooyt verblijvend zijn dan enkelijk in geval van verschil tusschen den Kooper en den Verkooper. Deze bijvoeging Goedgekeurd in de zitting van 14Xber 1837 Knaeps/ Fr.Wuyts secr.

4° Den roeper /:ten cas: / zal genoemd worden door het collegie van Borgmeester en schepenen.

5° Als twee of meerdere dry agtereenvolgende rijzen dezelve boter ter zelver tijd verhoogden of inmeynden zonder den eersten meynder of de Verhoogers te kunnen distingeeren zal den prijs op de hoogsten inmeyn of inzet bepaeld blijven; indien der saemen inmeynders of verhoogers, het hoogste opbod boven den ingemeynden of verhoogden prijs aanbied zal kooper zijn; dit opbodmag geschieden met twee centimes seffens, op de geheele partij-het verloop daer zal seffens betaeld worden half in voordeel vanden Eygenaer end'andere helft in voordeel vanden plaatselijken armen.

6° Er zal voor waeggeld tenvoordeel der gemeynte worden betaeld te weten door den verkooper; Indien de kwantiteit beneden twee kilogrammen bedraegt eenen centimes van twee tot vijf kilogrammen dry centimes, endoor den kooper à rato van eenen franc per honderd kilogrammen.

7° Alle geschil of twijffel raekende dit Reglement zal geëffend worden door het Collegie van Borgemeester en schepenen of den beambte ten deeze Effecte te demegueren.

8° Den ten benoemen waegmeester zal alvorens in functie te treden moeten afleggen den eed van getrouwelijk en neerstig te zullen uytoeffenen de hem opgedraegenene werkzaamheden.

9° Het Gemeynte bestuer zal eene waekende oog houden op alle conniventiën tusschen den waegmeester, koopers en verkoopers of andere misbruyken van dien aerd.

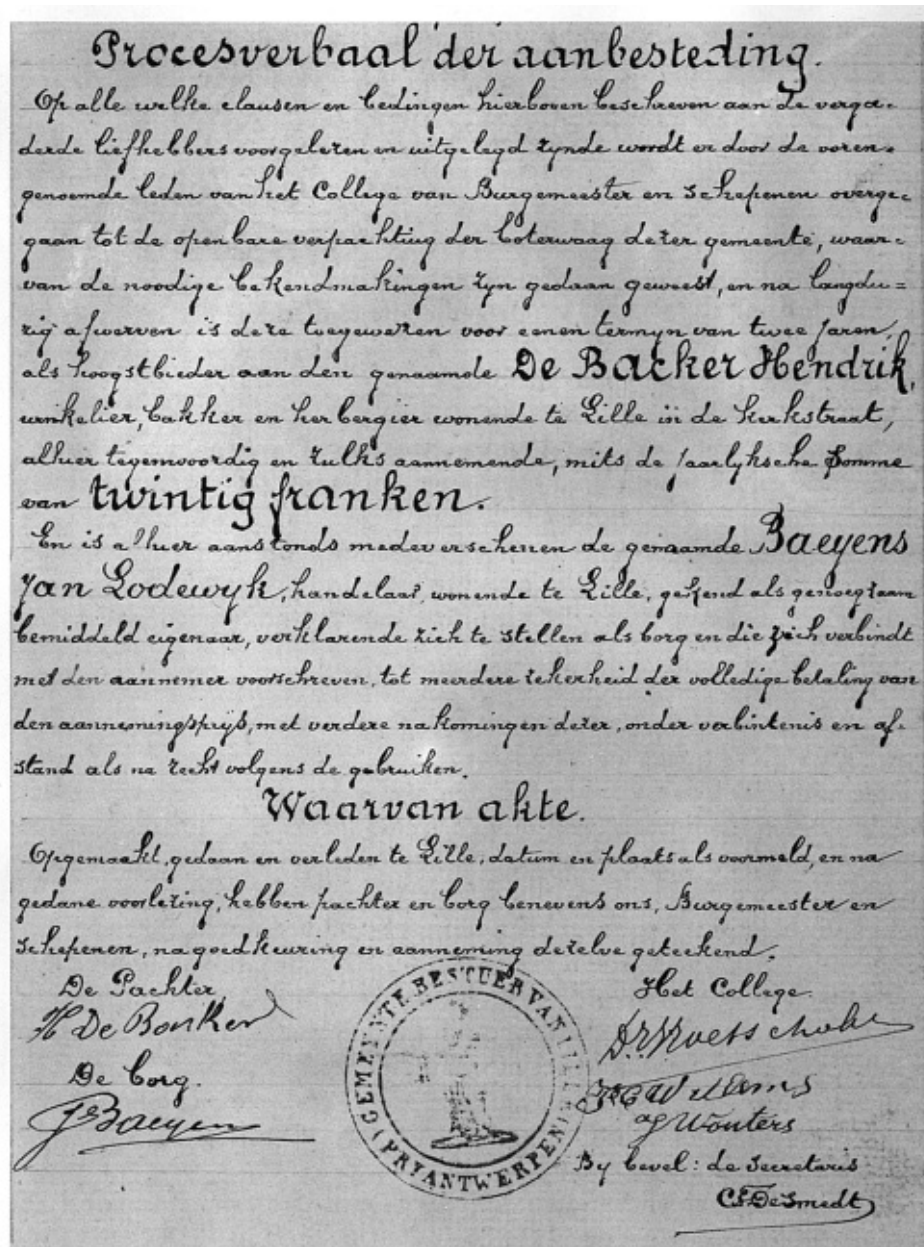
10° Alle overtredingen aen het tegenwoordig reglement zullen bij procesverbael geconstateerd worden en gestraft met eene boete van een tot twaalf francs te verdeelen hald in voordeel vande gemeynte end'andere helft in voordeel vande armen.

Gedaen inde zitting van dato alsboven. (G.A.L.)

In Lille heeft de botermarkt plaats op dinsdagvoormiddag en de boterwaag werd er voor de duur van twee jaar, in november of december van de paar jaren verpacht door het gemeentebestuur.

De laatste openbare verpachting in Lille had nog plaats voor de jaren 1913-1914. De laatste roeper was Hendrik De Backer, winkelier, bakker en herbergier en de borgstelling werd gegarandeerd door Jan Lodewijk Baeyens, handelaar.

In die jaren was er in Lille al vele jaren de coöperatieve melkerij werkzaam, waar steeds meer en meer boeren hun melk naartoe brachten, zodat zij zelf niet meer aan de boterstand moesten staan. De opkomst van de melkerijen is

Afdruk van het proces-verbaal van de laatste openbare verpachting van de 'boterwaag' van de gemeente Lille voor de jaren 1913 en 1914. Uit: Lille, het Croatendorp, 1981.

de rechtstreekse oorzaak van de ondergang van de botermarkten. Anderzijds zal de opkomst van de hoeveontromer 'Mélotte' de melkerijen weer de wind uit de zeilen halen doordat nu toch weer wel wat boeren met behulp van het toestel zelf boter vervaardigden en het afgewerkte product, de boter, toch weer meer winst opbracht dan wat de melkerijen uitbetaalde voor de melk. Kleine landbouwers viel de aanschaf van zo'n ontromer nogal eens prijzig uit en die blijven hun melk leveren. Op de bekende botermarkt van Mol werden de laatste korven boter in 1960 via de waag verkocht. (22)

WECHELDERZANDE

In tegenstelling tot Poederlee en Lille is er in Wechelderzande vrij laat met een botermarkt gestart nl. in 1841 op 15 juni. *Overwegende dat sedert de inrichting van een botermarkt te Lille de kooplieden alhier de boter niet meer wilde komen kopen met als gevolg dat de landbouwers verplicht zijn hun boter naar de markt van Lille te brengen, het welk hun schadelijk en lastig begint te vallen zou de hoofdreden geweest zijn tot het starten van een botermarkt. Het was eveneens een wekelijkse markt nl. op dinsdagnamiddag na het afllopen der markt van Lille zodat de kooplieden ook nog naar Wechel zouden afzakken..*

1. *Er zal te Wechelderzande eene botermarkt worden ingericht welk op den dinsdag van iedere week om vier uren namiddag.*
2. *De boter zal door eenen waagmeester gewogen worden en zal hoogstens eene centiem betaald worden per kilogram;*
3. *Niemand zal verplicht worden van de waag gebruik te maken.*
4. *Deze tegenwoordige beraadslaging zal aan den Provincialen Raad alvorens uitwerking te hebben, onderworpen worden.*
Gedaan in zitting te Wechelderzande

Er zijn in het Gemeentearchief geregeld verslagen te vinden in verband met het verpachten van de boterwaag. Op 28 oktober 1868 is ze toegewezen aan Joannes Hiëronymus Verlooy, herbergier in 'De Keyzer' en landbouwer. Hij was met zijn bod van 100 BEF de hoogste bieder en kon de boterwaag uitbaten voor twee jaar en twee maanden *eindigend de laetsten zaterdag van 1870*. Joannes Verlooy was getrouwd met Angela Heylen en hun enige dochter Philomena Verlooy trouwde met Cesar Smans, de latere waard van 'De Keyzer', toen daar een aantal kunstenaars hun ontmoetingsplaats vonden. De borgsteller voor J. Verlooy was Gommarus Snyers. Hij woonde in herberg 't Hoefijzer', toepasselijke naam voor een herberg waarvan de baas een smid was (vader van Net 'Smid' Snyers, die boter zal opkopen en de moeder was van Arthur Neefs, die in Wechel jarenlang een Welvaartwinkel uitbaatte).

Hij staat ook ingeschreven als ‘veearts’, niet dat hij een gediplomeerde veearts was, maar de boeren gingen bij hem te rade als hun paard iets mankeerde.

In het verslag van 16 november 1874 wordt melding gemaakt van een nieuwe verpachting en tevens *met verandering dat de marktdag i.p.v. zaterdag bepaald wordt op maandag om 9 uur in de voormiddag*. Blijkbaar was de marktdag sinds de oprichting in 1841 al eens van weekdag veranderd van de dinsdagnamiddag naar de zaterdag. Op de zitting van 9 december 1874, onder de heren Wouters als burgemeester en J.B. Wagemans, J. Stevens, schepenen en E. Vendelmans als secretaris werd de verpachting van de boterwaag toegewezen aan Cornelius Jacobs, timmerman, wagenmaker en herbergier van ‘t Slijpsteentje’, die de som van eenentachtig frank betaalde en Cornelius Grielens, landbouwer en herbergier van ‘De Prins’ was de borg. Keske Grielens was ook de stichter van de Zangmaatschappij. De volgende verpachting is het opnieuw Cornelius Jacobs die de boterwaag krijgt toegewezen ditmaal voor zeventig frank. Op 15 december 1879 is Joannes Stevens de nieuwe weegmeester. Hij woonde in ‘De Leeuw’, café naast de kerk en hij betaalde drieëntachtig frank. Hij was ook schepen van de gemeente. Zijn borgsteller was Joannes Vervoort, die later ook uitbater van ‘De Leeuw’ zal zijn. (23) Nergens zijn uitdrukkelijk de voorwaarden vermeld noch de plaats waar ze moest worden gehouden, vermoedelijk gebeurde alles volgens de reglementen zoals ze in Lille golden.

Het huis links is woonhuis van Joannes Vervoort, waarschijnlijk toen café ‘De Leeuw’. De hoek rechts is café ‘De Keyzer’. In de verte zie je de haag die het Hof d’Intere omzoomt. De witte lemen schuur van café Vervoort staat waar eens hotel Groenendaal was, nu een appartementsgebouw. Foto dateert waarschijnlijk van einde 19de eeuw. Uit de verzameling van R.Dillen.

Problemen met boter

Er zijn in de documenten die rechtstreeks betrekking hebben met de botermarkten geen artikels gevonden die op wantoestanden of misbruiken wijzen. Het reglement verbood wel de rechtstreekse verkoop van boter, tijdens de uren van de markt, zonder een weegbiljet. Boterfraude was echter een steeds aanwezige gedachte bij al wie met boter handelde. Sinds 1870 bereidde men margarine, een mengproduct uit plantaardige (aardnoten, lijnzaad, koolzaad...) en dierlijke stoffen (traan van walvissen, rundvet). Margarine, beduidend goedkoper dan boter, was het ideale middel om boter te vervalsen, hetgeen dan ook door sommige boerinnen werd gedaan. De overheid zette een efficiënte fraudebestrijding in door de oprichting van het 'Station de chimie et de physique agricole'. Het was een eerste stap, maar het systeem werkte nog vrij gebrekkig. Controle op de kwaliteit van levensmiddelen kon doeltreffender gebeuren sinds de wetten van 1887 en 1890. In 1890 volgde al een Koninklijk Besluit met sluitende definities over de samenstelling van 'boter' en 'niet-boter of kunstboter', dus margarine. In 1900 en 1903 kwamen er nog strengere boterwetten, maar voor de Eerste Wereldoorlog kwam er aan de boterfraude geen einde. De botervervalsers bleven de onderzoekers te snel af.⁽²⁴⁾ Boter was in binnen- en buitenland een van de meest vervalste voedingswaren. Ook bij boteropkoper J. L. Neefs (x Stans Sijsmans) kreeg men ermee te maken, zelfs in de jaren '20. De controleurs namen een boterstaal en ... er was margarine onder gekneet. Met het oog kon men zo'n fraude niet opmerken, de boter was 'zo schoon opgemaakt', zo glad, zo fijn gekneet dat het niet te zien was. Er zijn vier personen gestraft en Stans was zo beschaamd omdat haar winkel betrokken raakte bij bedrog. Eenmaal heeft ze zelf de fraude opgemerkt toen ze een grote klomp boter in kleinere stukken sneed om voor haar Antwerpse klanten te verpakken. Midden in de boter vond ze kleine bolletjes. De desbetreffende boerin had de restanten van de paasboter in kleine bolletjes gerold en die tussen de verse boter vermengd. Toen Stans haar op het feit attent maakte, antwoordde ze: 'Ik wist niet dat gij die nog versnijdt. Ik dacht dat de boter zo naar 't stad ging'. Dan speelde het blijkbaar geen rol dat ze gefraudeerd had.

Stilaan begint ook hier de margarine aan haar opgang en wordt de hoeveboter meer en meer verdrongen.

Oprichting van de coöperative melkerijen in Gierle, Poederlee en Lille

De opkomst van de melkerijen rond de eeuwwisseling versnelde de ondergang van de botermarkten, maar de handelwijze van de opkopers was er ook schatplichtig aan. Winkeliers boden hogere prijzen op de botermarkt, op voorwaarde dat de boerin in de winkel haar inkopen deed. De boter werd op de hoeve

afgehaald door de opkopers of de plaatselijke winkeliers en de botermarkt werd uitgeschakeld. Dit leidde soms tot misbruiken en willekeur. De eerste stoot tot de oprichting van melkerijen ging uit van de Centrale Landbouwmaatschappij. Over gans het land, tot in de verre uithoeken, werden voordrachten gegeven en de voordelen van een gecentraliseerde melkverwerking aanschouwelijk voorgesteld. De eerste melkerij is opgericht in 1883 te Gent door de heer Lippens en er is sprake van een stoommelkerij. (25) Dat geeft aan dat er twee grote types zijn : de handmelkerij en de stoommelkerij. De eerste coöperatieve melkerij volgde vijf jaar later in Oostkamp bij Brugge op initiatief van Baron Léon Peers. Dat zou een handmelkerij geweest zijn, die later omgevormd werd tot stoommelkerij. Het zou echter nog een hele tijd duren vooraleer de boeren daadwerkelijk gewonnen waren voor de oprichting van melkerijen. Het verzet ertegen had vooral te maken met vooroordelen zoals, de boer zou niet zijn rechtmatig deel uit de melkerij halen, of de afgeroomde melk was niet geschikt om te kalveren op te fokken, of boter vervaardigd uit mengmelk zou minderwaardig zijn. De Belgische Boerenbond (opgericht in 1890) zette zich kort na haar stichting in voor de oprichting van samenwerkende melkerijen en bond ook de strijd aan tegen de vervalsingen. Dit leidde in de meeste dorpen, in de schoot van de jonge boerengilde tot de oprichting van coöperatieve melkerijen. Zij overtuigde de boeren van het belang en de voordelen van de onderlinge samenwerking. Die kleine centrale instelling, waar dagelijks de productie van de melkveestapel werd verwerkt, groeide in veel gevallen uit tot een kern van plaatselijk verenigingsleven waarvan ook de stimulans voor verdere initiatieven uitging.

GIERLE

Op 12 oktober 1900 werd door een aantal landbouwers te Gierle overgegaan tot de coöperatie 'De Gier'. De melkerij werd ondergebracht in de kelders van het Brouwershuis (De Nefstraat 2)

Het was een eerder primitieve, rudimentaire locatie waarin een handmelkerij moest functioneren. Een handmelkerij wil zeggen dat er ontroomd en geboterd werd met de hand, eigen spierkracht als aandrijfmiddel. De handmelkerij kan als eerste belangrijke exponent van de samenwerking onder de boeren gezien worden. Voor het eerst in de geschiedenis van de zuivel gebeurt de verwerking van de melk buiten de hoeve : ten eerste het ontromen van de volle melk (op de hoeve werd er geboterd uit de volle verzuurde melk, in de melkerijen wordt er ontroomd) en ten tweede de aanmaak van boter. Op dat ogenblik is er nog weinig sprake van andere afgeleide producten. Voor het eerst is elke boer verantwoordelijk voor de melk, die hij binnenbrengt: dat ze in optimale omstandigheden verzameld wordt en in de melkerij geraakt.

Men maakt nu een gezamenlijk product. Men bracht in Gierle aan de boeren dan ook de tien geboden van het melken bij, richtlijnen om betere en hygiënischere melk te bekomen.

In de kelders van het 'Brouwershuis' was de eerste melkerij van Gierle ondergebracht. Tijdens de schoolstrijd van 1879 was de officiële gemeenteschool er gevestigd, die weliswaar maar enkele leerlingen telde. Uit de verzameling van Y. Robben.

De boer was zelf verantwoordelijk voor de afgeleverde melk. 'De tien geboden bij het melken' konden hierbij een hulp voor hem zijn. Uit: A. K.G.

De tien geboden bij het melken.

1. Was rein op u zelve, op den uier der koe en op het melkgerief.
2. Neem de spenen kruisgewijze, dit zal u meer en beter melk verschaften.
3. Verwijder de eerste melkstaalen : ze bevatten weinig vet en vele microben.
4. Melk vlog, want traag melken doet een deel van het vet verliezen.
5. Melk de koeien grondig uit : de laatste stricken zijn de vetrijkste.
6. Melk met de volle hand, niet met vinger en duim, en gebruik geen melkmelkieren.
7. Melk op regelmatige uren, bij voorkeur drie maal daags.
8. Belandtel de koeien voorzichtig, sla of schop ze nooit.
9. Vermijd gedurende het melken, alles wat de dieren kan verontreusten.
10. Verwijder de melk uit den stal, onmiddellijk na het melken.

In de jaren '20-25 zal de Belgische Boerinnenbond doorgedreven acties opzetten en voorlichting geven inzake gezondheidsleer, stalhygiëne en 'hygiënische melkverwerking'.

Hoe ging het in een handmelkerij in zijn werk?

Elke boer droeg op zijn beurt de melk in de kruik binnen. Daar werd het aantal liter gemeten en genoteerd. In deze eerste ruimte werd ook een staal genomen en daarna goot men de melk in een soort 'bain-marie', waarin ze werd opgewarmd. Na het voorverwarmen draaiden ze dan zelf met de handromer de melk af. Indien er mond- en klauwzeer in de streek was, steeg de temperatuur van de voorverwarming om tijdelijke sluiting te vermijden. De melkleverancier 'draaide zelf zijn melk af' en nam de 'ondermelk' of 'aflaat' mee naar huis terug om de kalveren te voederen. In een volgend vertrek moest de room rijpen of verzuren. Daarvoor was een temperatuur tussen de 12° C en de 22° C nodig. Wanneer de zure room naar de boterton verhuisde, bedroeg de ideale warmte tussen de 12° en de 14° C in de zomer en tussen de 14° en de 18° C in de winter. Koeling gebeurde in de handmelkerijen met ijs (als het te verkrijgen was), voor het boteren gebruikte men de boter- of karnton. Daarna werden de boterkorrels gespoeld en met de hand geknead op de kneedtafel. Eventueel werden ze ook nog gezouten. Daarna werd de boter verpakt in boterpapier. (26)

In een handgeschreven document stellen zij de statuten op verbonden aan deze samenwerkende melkerij.

Benaming, zetel, doel en dienst van de maatschappij

- art. 1: De maatschappij draagt de naam van samenwerkende melkerij 'de Gier'.*
- art. 2: Haar zetel is gevestigd te Gierle.*
- art. 3: Zij heeft voor doel het bewerken van melk, het vervaardigen van boter en kaas, het verkopen van deze producten en andere melkproducten en verder alles wat rechtstreeks in verband staat met de melkerijwerking.*
- art. 4: De maatschappij is opgericht voor 15 jaren, welke aanvang nemen vanop deze dag. Deze tijdruimte zal van rechtswege verlengd zijn met een andere recht van 15 jaren, indien in de algemene vergadering, gehouden bij het einde van het viertiende jaar, de ontbinding niet uitgesproken wordt door de meerderheid van de leden.*

Kapitaal, leden

- art. 5: Het kapitaal is gebracht op een minimum van 1600 BEF. De aandelen waarvan het getal onbepaald is, zijn van 5 BEF.*
- art. 6: De maatschappij is samengesteld uit beschermende leden en uit werkende leden, welke voor de bestuursraad aanvaard, een of meer aandelen ondertekend hebben. Zij kunnen slechts als werkende leden aanzien worden, degenen die de melk van hun koeien in de melkerij doen bewerken.*
- art. 7: De personen die van op deze dag willen deel maken als werkend lid, zullen een inkomgeld van 3 BEF per koe betalen, indien zij binnen de loop van de maand oktober zijn aangenomen door de bestuursraad, welke nadien alle 3 maanden het inkomgeld zal bepalen. De bijkomende leden zullen op hun aandeel volgens het aantal koeien moeten storten in het reservefonds. De gelden komende van inkomrechten van nieuw aangenomen leden, zullen op het einde van het jaar bij de winsten gerekend worden.*
- art. 8: Ieder werkend lid zal ten minste een aandeel van 5 BEF per koe moeten ondertekenen.*
- art. 9: De leden zijn niet persoonlijk gebonden. Zij zijn slechts gebonden tot beloop der verplichtingen welke zij jegens de maatschappij ondertekend hebben, en tot het beloop van hun aandeel aan de maatschappij. Zij moeten zich aan het reglement en inwendige orde, door de bestuursraad opgemaakt, onderwerpen.*
- art.10: De bestuursraad mag een lid uitsluiten, indien zijn tegenwoordigheid nadelig wordt geoordeeld voor de belangen van de maatschappij.*
- art.11: De bestuursraad oordeelt voor ieder geval, of het ontslag van een lid dient aangenomen te worden of geweigerd. De ontslaggevingen mogen slechts 2 maal per jaar worden aangenomen, te weten in de maanden juni en december, alle leden zijn gebonden tot december 1901.*
- art.12: Een aftreding van een lid zal de bestuursraad bepalen op welk tijdstip deze als niet meer deelmakend van de maatschappij zal aanzien worden.*
- art.13: Het uitgesloten of ontslaggevend lid heeft recht voor zoveel het maatschappelijk kapitaal maar geroerd weze, op het terugbetalen van de helft van de aandelen of het aandeel, welke het ondertekend heeft, vermeerderd door de intrest aangenomen door de balans van het maatschappelijk jaar gedurende het welk het uitgetreden is, zonder een deel in het reservefonds of aflossingsfonds te kunnen vergen. Nochtans zijn de aandelen gedeeltelijk terugbetaald en zal de som van 2 BEF en 50 centiemen per aandeel niet wederbaar zijn.*
De bestuursraad zal bepalen wanneer de wedereisbare gelden zullen teruggegeven worden. In geval van overlijden of vertrek uit de gemeente

kunnen de aandelen van deze personen wedergegeven worden.

Beheer, toezicht

- art.14: De maatschappij wordt beheerd door een raad van vijf leden gekozen door de algemene vergadering.*
- art.15: De bestuurders zijn gekomen voor een tijdperk van 5 jaren, zij zijn allen herkiesbaar. Ieder jaar zal een lid van de bestuursraad aan herkiezing onderworpen worden. Het lot beslist de eerste maal over de orde der herverkiezing.*
- art.16: De bestuursraad heeft alle macht om te handelen in wat aangaat de maatschappelijke belangen. Er is slechts uitzondering voor de rechten welke aan de algemene vergadering zijn voorbehouden. De bestuursraad noemt de beampten van de maatschappij in het recht. Hij beslist in alle gevallen door de huidige standregelen niet voorzien.*
- art.17: In geval van ontslaggeving of afsterven van een bestuurder, voorziet de raad in de vacature tot de volgende algemene vergadering.*
- art.18: De vergaderingen van de raad hebben plaats op bijeenroeping van de voorzitter. Zij moeten ook plaats hebben op aanvraag van 3 leden. De beraadslagingen van het bestuur zijn geldig nopens alle voorwerpen aan de dagorde indien 3 leden ten minste aanwezig zijn. In geval van verdeling van stemmen zal de stem van de voorzitter doorslaande zijn.*
- art.19: Het nazien der maatschappij is toevertrouwd aan een college van 3 commissarissen door de algemene vergadering benoemd.*
- art.20: De commissarissen zijn benoemd voor drie jaar. Zij zijn altijd herkiesbaar Ieder jaar is een commissaris aan herziening onderworpen. Het lot duidt de eerste maal de orde van herkiezing aan.*
- art.21: De commissarissen hebben het uitbestede recht van toezicht. Zij zien de inventaris na, de staat van ontvangsten en uitgaven, de rekening der voordelen en verliezen, de boeken, enz...*
- art.22: De bestuurders en commissarissen zijn enkel verantwoordelijk voor het mandaat dat zij ontvangen hebben. Zij staan niet in bij de verplichtingen der maatschappij.*
- art.23: Alle geschil tussen de deelhebbers en de bestuursraad, zal uitgesproken worden door een algemene raad, samengesteld van de bestuurders en de commissarissen, bijeen geroepen en voorgezeten door de voorzitter van de bestuursraad zoals in art. 18 gezegd is.*
- art.24: Zijn voor de eerste maal benoemd: Leden van de bestuursraad: Vendelmans Edward, Van Meerbeek Jan, Peeters Frans, Kersemans Frans te Gierle en Van Cleuwenbergen Jozef, landbouwer te Tielen.*

Leden commissarissen: Smolders Jules, Geerts Louis en Van Hooghten Jan, allen te Gierle gehuisvest.

Algemene vergadering

- art.25: De algemene vergadering is samengesteld uit alle werkende en alle beschermende leden. Ieder aandeel geeft recht op een stem +.*
- art.26: De algemene vergadering komt van rechtswege bijeen ieder jaar op Sint-Jozefsdag 19 maart, na de hoogmis, onder het voorzitterschap van de voorzitter van de bestuursraad. Een algemeen buitengewone vergadering zal plaats hebben op aanvraag van leden welke het vijfde deel van het maatschappelijk fonds vertegenwoordigt.*
- art.27: De bijeenroepingen moeten ten minste acht dagen voordien gedaan worden, door aanplakking in het lokaal der maatschappij en door de toezending van een gedrukte of geschreven uitnodiging aan ieder lid.*
- art.28: De beraadslagingen der algemene vergadering zijn geldig wegens alle voorwerpen aan het dagorde indien het derde der leden vertegenwoordigd is. Indien deze voorwaarde niet volbracht is in de eerste vergadering, zal een nieuwe bijeengeroepen worden. De beraadslagingen van deze zijn geldig, welke ook het getal vertegenwoordigde leden mogen wezen.*

Inventaris, balans, verdeling van de winsten

- art.29: Op het einde van ieder jaar maakt de bestuursraad een inventaris op, gaande het actief en het passief, de aanduiding van de al bestaande waarde, welke de ware toestand der maatschappij doen uitschijnen. Verder maakt hij de balans op, de rekening van winsten en verliezen, geeft een verslag der jaarlijkse werken en onderwerpt dat alles aan de goedkeuring der commissarissen. Deze maken op hun beurt een verslag op en het geheel wordt aan de goedkeuring der algemene vergadering onderworpen.*
- art.30: De stukken door de bestuursraad te verschaffen, moeten binnen de maand na het maatschappelijk jaar geleverd worden. De commissarissen hebben 15 dagen voor het onderzoek.*
- art.31: De winsten op het einde van het jaar beschikbaar, zullen verdeeld worden als volgt:*
1° Er zal een vijfde der winsten voorbehouden worden voor het reservefonds, tot dat dit fonds het bedrag van het maatschappelijk kapitaal zal bereiken. Het bedrag van het reservefonds zal geplaatst worden op de spaarkas.
2° Van het ogenblik dat het reservefonds het maatschappelijk kapitaal zal

bedragen, zal een vijfde gedeelte der winsten dienen tot aflossing der aandelen tot op de helft.

3° Er zal aan de dragers der aandelen een intrest betaald worden van vijftien honderd voor de heersende leden en vier ten honderd voor de anderen.

4° Wat overblijft zal onder de werkende leden verdeeld worden, de helft in evenredigheid van de hoeveelheid kilo's melk door ieder lid aangebracht, de andere helft in evenredigheid van de hoeveelheid kilo's boter, door ieder lid aangebracht.

Gedaan te Gierle in dubbel, den twaalfden oktober negentienhonderd.

Vendelmans

Even kort deze 'standregelen' samenvatten:

Ten eerste beschreef men de benaming, zetel, doel en dienst van de maatschappij. De maatschappij werd oorspronkelijk opgericht voor 15 jaar. Deze periode kon nog eens verlengd worden met 15 jaar als de leden akkoord gingen. Vervolgens werden het kapitaal en de leden beschreven. Het kapitaal dat men nodig had, was minimum 1600 BEF. Een aandeel kostte 5 BEF en ieder werkend lid moest ten minste één aandeel van 5 BEF per koe aanschaffen. *Zij kunnen slechts als werkende leden aanzien worden, degene die de melk van hun koeien in de melkerij doen bewerken.* Het beheer werd gegeven aan een raad van vijf leden gekozen door de algemene vergadering voor een periode van vijf jaar. Op de zitting van 10 oktober 1900 werden Edward Vendelmans tot voorzitter en Frans Peeters tot ondervoorzitter verkozen. De andere bestuursleden waren: Jan Van Meerbeeck, Frans Kersemans uit Gierle en Jozef Van Cleuvenbergen, een landbouwer uit Tielen. Ze werden benoemd voor drie jaar. De eerste commissarissen waren Jules Smolders, Louis Geerts en Jan Van Hooghten, allen uit Gierle. De algemene vergadering vond ieder jaar plaats op Sint-Jozef, 19 maart, na de hoogmis, onder het voorzitterschap van de voorzitter van de bestuursraad. Als laatste punt werd er het maken van de inventaris, het opstellen van de balans en de verdeling van de winsten aangestipt. (27)

Op 16 oktober 1900 zijn er 39 personen met in totaal 119 koeien lid van 'De Gier'. Het was al een redelijk succes. De eerste leden betaalden dus een inkomgeld van 3 BEF, dat om de drie maanden hernieuwd werd en minsten één aandeel van 5 BEF per koe. Uit de lijst van de ingeschreven leden merken we op dat er wel een aantal mensen inschreef op een pakket aandelen en niet

op één aandeel per koe, zoals de minimumverplichting inhield en op die manier de melkerij financierden, zoals Edward de Jongh, Louis Geerts, Jan van Hooghten, Edward Vendelmans (gemeentesecretaris), kinderen Vendelmans Arthur, Rosalie en Leonie, Walter Van Alphen, Jan Smolderen ... Frans Peeters, (stamboom 1.4.), in Gierle bekend als Frans van Lowiekes, één van de eerste bestuursleden en de overgrootvader van de huidige directeur André Peeters. Vermits Gierle en de naam Peeters wat met elkaar hebben en ook met de geschiedenis van 'De Gier' verbonden zijn, lijkt het wel nuttig dat we uitzoeken wie familie is van wie. Vic van Duppen boog zich over de familieverbanden en de genealogische gegevens zijn van zijn hand.

Situering van de familie Peeters in Gierle

1. Lodewijk Peeters (*19-03-1813) en Anna Catharina Racynackers (*11-01-1813)
 - 1.1. Joannes, Baptista Peeters (*5-11-1847)
 - 1.2. Justina Peeters (*23-03-1849)
 - 1.3. Josephus Peeters (*16-10-1850) >>>>>>> DE GERRE
 - 1.4. Franciscus Peeters (*21-04-1853) >>>>>>> VAN LOWIEKES
- 1.3 Josephus Peeters (*16-10-1850) en Maria Kersemans (*26-01-1851)
 - 1.3.1. Maria Joanna Peeters (*11-01-1879)
 - 1.3.2. Paulina Justina Peeters (*01-03-1880)
 - 1.3.3. Clementina Peeters (*06-04-1882)
 - 1.3.4. Jan Peeters (*03-11-1884)
 - 1.3.5. Frans Jozef Peeters (*19-10-1887)
 - 1.3.6. Lodewijk Peeters (*04-05-1890)
- 1.3.4. Jan Peeters (*03-11-18) en 1. Maria Philomena Vervoort (*17-12-1883) en 2. Maria Elisabeth Thys (*12-12-1894)
 - 1.3.4.1. Maria Josepha Peeters (*06-07-1912) en Jozef Diels
 - 1.3.4.2. Eugenia Clementia Peeters (*22-08-1913) en Louis Van Peel
 - 1.3.4.3. Jozef Maria Peeters (*06-03-1915)
 - 1.3.4.4. Leonia Maria Josepha Peeters (*30-01-1916) en August Diels
 - 1.3.4.5. Jozef August Albert Peeters (*10-02-1917) en Anna Maria Martha Caers >>>> Jos van Jan van de Gerre
 - 1.3.4.6. Gusta Amalia Ludovica Maria Peeters (*18-08-1918) en Jozef Juul Albert Loomans >>>> Gusta van Jan van de Gerre
 - 1.3.4.7. Augustin Cornelis Peeters (*06-11-1919)
 - 1.3.4.8. Julia Paulina Peeters (*30-05-1921) >>>> vroedvrouw in Gierle en Tielen
 - 1.3.4.9. Martha Maria Catharina Peeters (*27-02-1924) en Jos Peeters >>>> Jos van Jef van Lowiekes
 - 1.3.4.10. Remy Jozef Clement Peeters (*17-02-1927) en Maria Nuyts
Remy was directeur melkerij tussen Frans en André Peeters in.
 - 1.3.4.11. Renuat Peeters (*10-10-1930)
 - 1.3.4.12. René Frans Maria Peeters (*29-08-1934) en Maria Van den Bougaert

- 1.3.5 Frans Jozef Peeters (*19-10-1887) en Leonia Amelia Peeters (*14-12-1890)
- 1.3.5.1. Jozef Albert Peeters (*06-07-1917) en Maria Clovers
 >>>> stichter van Peeters-Clovers
 - 1.3.5.2. Maria Joanna Peeters (*28-11-1918)
 - 1.3.5.3. Remi Pieter Peeters (*08-10-1920)
 - 1.3.5.4. Joanna Ludovica Maria Peeters (*08-08-1922)
 - 1.3.5.5. Lodewijk Leopold Peeters (*01-10-1923)
 - 1.3.5.6. Emiel Alfons Clement Peeters (*10-08-1925) >>>> boswachter
 - 1.3.5.7. Stanislas Lodewijk Rosalia Peeters (*25-12-1928)
 - 1.3.5.8. Maria Rosalia Peeters (*01-04-1930)
 - 1.3.5.9. Martha Hortensia Peeters (*01-04-1930)
 - 1.3.5.10. Andreas Josephus Peeters (*10-08-1932)
- 1.3.6. Lodewijk Peeters (*04-05-1890) en Hortensia Proost (*31-01-1891)
- 1.3.6.1. Jozef Peeters (*13-05-1924)
 - 1.3.6.2. Renatus Johannes Peeters (*04-08-1925) >>>> volksvertegenwoordiger
 - 1.3.6.3. Paula Peeters (*15-04-1930)
 - 1.3.6.4. Louis Peeters (*11-10-1931)
- 1.4. Franciscus Peeters (*21-04-1853) en Maria Josina Proost (*22-03-1855)
- 1.4.1. Maria Catharina Peeters (*09-01-1885)
 - 1.4.2. Jozef-Corneel Peeters (08-12-1886) >>>> Jef van Lawickes
 - 1.4.3. Hortensia Maria Peeters (*03-11-1890)
 - 1.4.4. Anna Paulina Peeters (*03-01-1893)
 - 1.4.5. Lodewijk Peeters (*18-04-1895) >>>> Horlogemaker in Gierle
 - 1.4.6. Jan Baptist Peeters (*24-03-1899) >>>> Superior in Klein Sem. Hoogstraten
-
- 1.4.2. Jozef-Corneel Peeters (*08-12-1886) en Stefania Van den Broeck (*07-09-1890)
- 1.4.2.1. Frans Peeters (*18-02-1917) en Leontine Bouwens (*06-11-1919)
 >>>> Directeur melkerij De Gier
 - 1.4.2.1.1. Josée Peeters (*20-07-1946)
 - 1.4.2.2. André Peeters (*09-01-1948) >>>> huidige directeur Kempico
 - 1.4.2.3. Yvonne Peeters (*12-04-1950)
 - 1.4.2.4. Paul Peeters (*27-01-1952)
 - 1.4.2.5. Marc Peeters (*14-01-1962)
 - 1.4.2.2. Karel Peeters (*31-03-1919)
 - 1.4.2.3. Jos Peeters (*19-11-1923)
 - 1.4.2.4. Maria Peeters (*13-11-1925)
 - 1.4.2.5. Louis Peeters (*08-09-1929)
 - 1.4.2.6. Julia Peeters (*21-03-1931)
- 1.4.5. Lodewijk Peeters (*18-04-1895) en Theresia Dierckx (*13-02-1896)
- 1.4.5.1. Maria Peeters (*1924)
 - 1.4.5.2. Jos Peeters (*1925)
 - 1.4.5.3. Robert Peeters (*1926) >>>> broeder in Tongerlo
 - 1.4.5.4. Sany Peeters (*1927) >>>> horlogemaker Gierle
 - 1.4.5.5. Paula Peeters (*1930)
 - 1.4.5.6. André Peeters (*1931)
 - 1.4.5.7. Leon Peeters (*1935)

De lijst van de eerste leden , hun aantal koeien en hun aandelen is bewaard.

Leden	Adres	Koeien	Aandelen
Adriaens Jan	Dorp	2	2
Wed. Jozef Costers	Broekzijde	3	3
Danneels-Diels Frans	Loozijde	4	4
De Doncker Jan	Dorp	1	1
De Jongh Edward	Dorp	2	10
De Jongh Theodoor	Smeel	1	1
Diels-Costers Jozef	Dorp	1	1
Eyskens Jan	Dorp	1	1
Eyskens Frans	Broekzijde	4	1
Geerts Louis	Dorp	3	43
Havermans Jozef	Dorp	1	1
Kersemans Frans	Schoorstraat	5	5
Meeuws-Proost Jozef	Middelveld	5	5
Wed. Neefs Jozef	Dorp	7	7
Peeters Frans	Veenzijde	6	6
Proost-Vervoort Jan	Dorp	2	2
Raeymaeckers-Proost J.	Loozijde	5	5
Raeymaeckers Jozef	Broekzij	6	6
Smolderen Jules	Dorp	4	4
Thys Jozef	Vennestraat	3	3
Van Couwenbergh Frans	Dorp	1	1
Van Cleuvenbergen Jozef	Thielen	5	5
Van den Broeck Jozef	Dorp	1	1
Van Duppen Jozef	Middelveld	1	1
Van Gorp Constant	Dorp	1	1
Van Hooghten Jan	Dorp	3	23
Van Meerbeeck Jan	Lispelaar	4	4
Van Peel Jozef	Dorp	1	1
Vendelmans Edward	Dorp	6	26
Verlinden Cornelis	Kosterstraat	2	22
Vervoort Frans	Hof	4	2
Vervoort-Soontjens Frans	Smeel	2	2
Vervoort-Verhoeven Aug.	Looyzijde	3	3
Smolderen Jan	Dorp	3	20
Van Alphen Walter	Dorp	3	10
Devos Theresia	Dorp	3	10
Vendelmans Rosalia	Dorp	3	30
Vendelmans Leonie	Dorp	3	30
Vendelmans Arthur	Dorp	3	10

Het feit dat de boer uiteindelijk mede-eigenaar werd van deze coöperatieve instelling en een jaarlijkse geldelijke uitkering heeft in geval van winst, was een overtuigend argument om toe te treden, want hetzelfde jaar traden nog 11 leden toe. In 1901 breidde de coöperatie nog uit met 41 leden, 1902 bracht 9 nieuwe leden bij. Het aantal leden bleef gestaag groeien. In 1904 bedroeg het aantal reeds 113 leden met een totaal van 313 koeien.

Deze gestage uitbreiding betekende dat men in de kleine behuizing al betrekkelijk vlug met plaatsgebrek te kampen had. Op 16 november 1925 wordt dan ook een eerste eigendom aangekocht en ter studie van meester Dierckx, notaris te Turnhout, een verkoopsakte opgesteld van twee percelen van de Kerkfabriek van Gierle aan de samenwerkende Maatschappij 'De Gier' voor de respectievelijke bedragen van achtduizend frank voor kavel één en zesduizend frank voor kavel twee. De twee percelen waren gelegen *ter streke Molenaakkeren*, genaamd *Groenendaal*. Het is aannemer Van den Branden die er een spiksplinternieuw melkerijgebouw optrekt, waarin men op 4 januari 1928 zijn intrek neemt en waar het bedrijf nu nog steeds gevestigd is (intussen is de locatie 'Melkerijstraat' genoemd). De periode van de handmelkerij is voorbij, nu wordt er gewerkt met stoom. Alhoewel er al elektriciteit was in het dorp koos men bijna overal voor een stoommachine als krachtbron. Men was zeker van zijn eigen drijfkrachtvoorziening. De stoom diende een dubbel doel: naast drijfkracht was het eveneens een verwarmingsbron. In tegenstelling tot Lille die altijd de steenkool voor de stoomketel liet aanvoeren per tram, voorraadde Gierle zich vanaf 1940 rechtstreeks aan de mijn.

Hoe ging het er in een stoommelkerij aan toe?

Het afromen en karnen gebeurde niet meer manueel maar mechanisch. Door middel van een stoommachine werd er een transmissie aangevoerd die over het gehele gebouw liep. Aan die transmissie waren opgehangen: een pasteur (pasteuriseren is opwarmen tot 72° - 78° C en vervolgens snel afkoelen naar 4°C. Dat was een noodzaak vermits er veel tbc onder de dieren was.), een afromer, pompen om melk en koelwater rond te pompen. De afgeroomde melk (ca. 75°) werd gekoeld naar ca. 15° doordat het circuleerde in de koelers. In de eerste fase van de stoommelkerij was dit koelwater gemengd met zout (=pekkel). Hiermee kon men koelen tot onder nul. Het was wel een agressief spul voor het materiaal en in de volgende periodes werd er gekoeld door ijswater met een antivriessysteem (ca. 4°). De pompen stuurden de afgeroomde melk, de room, de botermelk naar de koelers. Aan de transmissieas was op het einde een riem aangebracht die in de kelder bij het botervat en de kneder aansloot. De kneder perste er het water uit. De bekomen boter werd dan verpakt in klompen van 5 kg voor de botermijn en in kleinere verpakkingen voor de

particulieren en de winkeliers. 5% van de geleverde melk kreeg de boer terug in de vorm van botermelk (in Lille was het 4%). Sommigen herinneren zich nog dat ze als kind de botermelk kwamen halen in de melkerij en dat er op de melk nog klontjes boter dreven. Bewijs dat er nog veel vet in de melk bleef en er nog niet efficiënt werd afgeroomd.

Het gebouw heeft de typische vorm van een melkerij uit die periode nl. met zadeldak en met de puntgevel als voorzijde. Met de opkomst van de gesloten melkpasteurisatie zal er een totaal ander bouwtype in de plaats komen, omdat de hoogbouw, toen nodig voor de watercollectors, later niet meer aan de orde was. Een pompstelsel maakte de watervoorziening veel eenvoudiger. De foto van begin jaren '30 was voor Louis Peeters (stamboom 1.4.5.), horlogemaker, getalenteerde duivenmelker en verdienstelijk schilder, de inspiratiebron om van het eerste melkerijgebouw een schilderij te laten maken. Daarop zijn ook de niet weg te denken attributen als hondenkar en kruiwagens te zien. De boeren kwamen 's morgens met de hondenkar of kruiwagen de melk aanbrengen. In Gierle werd er een kleine premie beloofd aan degene die op zondag als eerste de melk afleverde. De werklui stopten op zondag ook graag tijdig en hoe eerder je kon beginnen, hoe vroeger men ermee klaar was. Het werd dan

Dit was het nieuwe melkerijgebouw uit 1928 van de coöperatieve "De Gier". Uit : A.K.G.

Louis Peeters, horlogemaker... inspireerde zich op de eerste foto van het melkerij-gebouw om het ook nog eens te vereeuwigen in een schilderij. Uit: A.K.G.

een gedrang van jewelste en men plaatste zijn blaffende en grommende hond zo strategisch mogelijk zodat men die niet durfde te passeren. Die blaffende honden vormden een serieuze overlast voor de buurt, maar niemand haalde het in die tijd in zijn hoofd daarover iets te zeggen.

Het gebruik van een hond als trekdier was algemeen. In Vlaanderen werd daarvoor een vrij stoere hond gekweekt. De hond is de ezel gaan vervangen, die werd vroeger vooral als trekdier gebruikt, maar een hond liep vlugger dan een ezel. Er was zelfs een reglement over hondenspannen anno 1905 in omloop. (28)

Het reglement op het inspannen der honden aangenomen door den Provincieraad van Brabant in zitting van 18 juli 1905.

- Art.1. Alle ingespannen hond moet het zijn op zulke wijzen dat hij bij iedere stilstand zich vrij kunne strekken en den kop op den grond kunne laten rusten.*
- Art.2. De honden mogen slechts ingespannen worden bij middel van strengen hebbende minstens een meter lengte en vastgemaakt aan eenen halsband behoorlijk opgevild of eenen malschen borstriem gansch met vulhaar bezet minstens vijf centimeter breed zal zijn.*
- Art.4. Gedurende gansch den stilstand der karren op den markten of op den openbaren weg, bij sneeuw of regen, zal de geleider onder zijnen hond eenen zak, eene stromat of alle ander behoorlijk bed leggen; hij zal hem des winters moeten beschutten tegen de koude, bij middel van een deksel, bij slecht weder tegen regen, bij middel van een zeil uit waschdoek...*
- Art.6. Het is verboden...*
D. Van de ingespannen honden in de zon te doen staan gedurende hitte...
F. Aan allen persoon in dronkenschap verkeerende, een hondenspan te geleiden...
- Art. 8. De hond moet minsten 55 cm aan den schouder meten.*

Het was eerst de wetgeving op de dierenbescherming van halfweg de jaren '50 die een einde maakte aan het gebruik om honden als lastdier te gebruiken. Gestaag werkte Gierle zich verder op, zonder noemenswaardige hoogte- of laagtepunten. In 1940 gebeurde er binnen de melkerij een wissel, vanaf dan nam Frans Peeters (zie stamboom 1.4.2.1.) de leiding over van zijn voorgangers Cornelis Proost (°1886), beter gekend als 'Keske uit de Valk' en Jef Meeuws (°1880). Keske was schepen in Gierle en runde samen met zijn broers en zusster een groot landbouwbedrijf. Daarnaast ontfermde hij zich in de melkerij over de administratie. Jefke Meeuws was naar Gierle teruggekomen nadat hij jarenlang administratief medewerker was geweest in een bedrijf in de haven van Antwerpen. Hij werd bij zijn terugkomst ook dirigent van de harmonie en voorzitter van de Kerkfabriek. Titels als administratief of technisch directeur waren toen niet gebruikelijk, maar zo zou je hun functie nu omschrijven. De melkerij had nood aan een jonge, dynamische kracht en onderpastoor Verheyen, medebestuurder van de melkerij, vond in Frans Peeters de man die ze nodig hadden. Frans was de oudste zoon uit het landbouwersgezin van Jef Peeters (stamboom 1.4.2.) en Stefanie Van den Broeck, die zes kinderen hadden. Hij was eigenlijk voorbestemd om landbouwer te worden, maar als een bijzonder bijdehante jongeman sprong hij in het oog en al vlug werd er op hem een beroep gedaan om leider te worden van de boerenjeugd en om testen voor de verbetering van de veestapel uit te voeren. Op die manier had hij

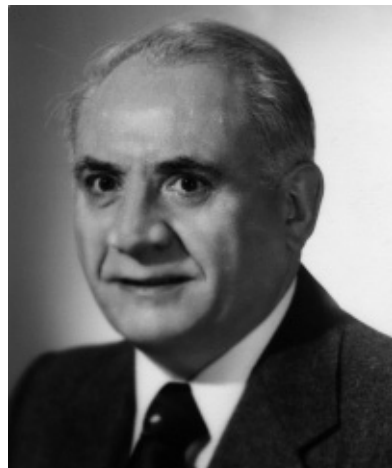
contacten met de mensen die een stem hadden in het beleid van de melkerij, in het bijzonder E.H. Jaak Verheyen (°Zondereigen 1890 - +1961 Wortel), die vanaf 1928 tot 1942 onderpastoor van Gierle was en tevens diocesaan proost van de Boerenbond in al haar geledingen. Hij is voor Gierle een bijzonder man geweest waaraan zeer veel jongeren van toen heel wat te danken hadden. Jos Peeters (stamboom 1.3.6.1.) (29), schrijft in een beschouwing over hem: *Hij heeft een ruim deel van mijn leven georiënteerd en met even grote zekerheid weet ik dat heel wat Gierlenaren op leeftijd hier of elders in de provincie Antwerpen hem even erkentelijk blijven voor de geboden kansen en voor zijn bezielende vormen van levenskunst en verantwoordelijkheidszin.*

Onder het motto *Kempenaar, komt uit uw schelp* werden op zijn initiatief inleidingen gegeven over: geloof en leven, sociale opdracht, technische vorming, gezinsspiritualiteit, verantwoordelijkheidszin, kern- of massabeweging, organisatieleer, proefvelden voor jonge boeren... Op die manier werden mannen uit de boerenstand gevormd tot 'leiders' en tot voorbeeld voor de volgende generatie. Frans Peeters was zeker 'een vruchtbare akker, waarop het zaad van het onderricht kon opschieten' en E.H. J. Verheyen vond in hem de gepaste man om in die moeilijke oorlogsperiode de leiding van 'De Gier' op zich te nemen.

Trouwens n.a.v. de inhuldiging van het grafkruis, ontworpen door Dirk Baksteen werd er in 1962 een gedenboek uitgegeven, waarin, naast de redevoeringen van Mgr. Cruysberghs en Emiel Van Hemeldonk, ook een zeer opgemerkte tekst van de hand van Frans Peeters is opgenomen. Wijst dit ook niet op de grote invloed die Jaak Verheyen op hem uitgeoefend heeft?

Frans Peeters, 23 jaar oud, had de algemene leiding over de melkerij en werd al vrij snel met de oorlogssituatie geconfronteerd. De bezetter legde in We-

Frans Peeters (°1917) heeft 'De Gier' geleid vanaf 1940 tot halfweg de jaren '80. Hij geloofde ten volle in de kracht van gemotiveerde mensen en hij bereikte dan ook mooie resultaten. Uit de verzameling van André Peeters.

reldoorlog II verplichte melkleveringen op, verplichte productie- uitbreiding in zogenaamde 'aangenomen' zuivelfabrieken, verplichte pasteurisatie, een veel nauwkeuriger administratie en meer aandacht voor correcte verwerking en hygiëne... Hier werd het winningsgebied voor Gierle plotseling vergroot met Tielen, Zevendonk en Vosselaar. Veel leveranciers kwamen erbij, meer productie, maar materiaal en machines waren schaars en het leidde soms tot grote moeilijkheden. De activiteit was tijdens deze oorlogsperiode wel beperkt gebleven tot de productie van boter en consumptiemelk. In 1942 doet 'De Gier' een aanvraag aan het gemeentebestuur tot het plaatsen van een grote stoommachine, een echte noodzaak, hetgeen toegestaan wordt.

Na de oorlog evolueerde de markt vrij snel naar het gebruik van flessenmelk i.p.v. losse melk. Daarom werd er in 1946 geïnvesteerd in een gezamenlijke coöperatieve maatschappij die de verpakkingsslijn voor consumptiemelk realiseerde nl. Inza (Intercoöperatieve Zuivelfabriek Antwerpen).(30)

Door de mechanisatie op de boerderijen en door de snelle ontwikkelingen in de economie nam de melkproductie steeds maar toe en bleef de melkerij, die nu onder de naam 'Zuivelfabriek De Gier' werkte steeds meer uitbreiden. Eigendommen werden bij aangekocht o.a. het woonhuis van Frans Aerts, het huis van Vic Der Kinderen, waar voordien nog de onderpastorij en de bibliotheek in ondergebracht waren en langs de Molenstraat werd de eigendom van de fam. Wuyts opgenomen in het gebouwencomplex...

De productie bestond toen al uit boter, room en melkpoeder en de bedeling van schoolmelk. Dat was een periode van intensieve arbeid, vermits de gepasteuriseerde melk moest verpakt worden in 250 cl en tijdig in de scholen moest geleverd worden. Bij dit werk gebeurde het afvullen van de flesjes wel automatisch, maar het spoelen enz. gebeurde nog manueel. Daarom begon de activiteit in de fabriek om 4 uur. In deze periode produceerden de Gielse arbeiders ook zelf rijstepap en gortepap. De grote ketels met rijstebrij stonden voor dag en dauw te pruttelen. Begin van de vijftiger jaren was men ook bezig met de aanmaak van melkpoeder. Dat was een goed alternatief voor de verwerking van melkoverschotten in de zomer. Het werd voor meer dan 90% geleverd aan de Belgische chocoladefabrieken. Maar het procédé van het aanmaken vergde veel creativiteit en inventiviteit van het personeel, aangemoedigd door directeur Frans Peeters, die bleef geloven in de kracht van gemotiveerde mensen. 'Zoek het zelf maar uit !' zei hij steeds, maar hij bleef steeds loyaal ook als het soms wel eens fout liep. Van een geleverde Duitse machine kende men de werking niet. Het was een omgebouwde zeepmachine, die tal van gebreken vertoonde. Op een bepaald moment was er 10.000 l melk verwerkt zonder dat het een kilo melkpoeder had opgeleverd. Toen liep het productieproces steeds weer fout. Vic Van Duppen herinnert zich dat men eens

over Hemeldonk een witte damp opmerkte. ‘Wit van de melk’, zei men. Misschien is dat die 10.000 l wel geweest ! Maar eens op gang werd de melkpoeder een groot succes. Jan Govaerts herinnert zich dat vanuit de provincie West-Vlaanderen men met afgeroomde melk naar Gierle kwam om tot melkpoeder te laten verwerken. Menig ‘Giels’ kind weet nog dat bij een of ander bezoekje aan de melkerij het een rolletje, warme geconcentreerde melkpoeder kreeg om op te eten. Het was de ingedikte melk (melk waaruit het water verdampt was door in een speciale ‘indamper’ tot 70° te zijn gebracht), die via de walsmachine als rollen ‘melkpapier’ van de cilinders rolde. Het waren die rollen melkpoeder die verhandeld werden. Toen de huidige directeur André Peeters als kind op de melkerij kwam, kreeg hij graag zo’n rolletje. Hij weet de smaak nog goed te herinneren... zeer lekker !

In 1955 leverde Baarle-Hertog aan Gierle, vanaf 1959 werd Lichtaart opgekocht en werd er ook melk opgehaald in Lichtaart, gedeeltelijk in Kasterlee en Geel. Arendonk, een gedeelte van Poppel, Ravels en Oud-Turnhout traden toe na de aankoop van de private fabriek in Arendonk in 1971. De laatste uitbreiding was de fusie met de coöperatieve zuivelfabriek van Lille in 1972. Lille, Poederlee, Wechelderzande, Vorselaar, gedeeltelijk Herentals, Olen en Geel leverden nu melk aan ‘De Gier’.

In 1960 werd er gestart met de productie van Goudakaas, de eerste kaassoort die er geproduceerd werd. Uitvoergebied was vooral Duitsland. Gouda was succesvol, zo succesvol dat de Gouda in Gierle werd gemaakt, gestempeld in Gouda en heringevoerd in België. Vlug kwam de Italiaanse markt in zicht en begon de periode van de aanmaak van de Italiaanse kazen zoals Fontal, Asiago, Montasio, Grana, Provolone. Later volgden nog Mozzarella, Rigatello en vele andere soorten. Er werd een grote kaas- en marktexpertise opgebouwd die voor Kempico nu nog steeds belangrijk is. In 1962 had het bedrijf ook nood aan een algemene bedrijfsleider. Er werkte een twintigtal mensen, waarvan drie bureelbedienden. Er was een productie van kaas, boter en melkpoeder met voor elk een afdelingsverantwoordelijke, maar er was geen supervisie op de zaak. Het is vooral Frans Peeters die de noodzaak daarvan inzag. Zijn voorkeur ging uit naar Stan Vervoort, Gierlenaar (Stan van Jef Josep), pas afgestudeerd als ‘technisch ingenieur in de zuivelbedrijven’ te Gent. Hij kreeg als taak het bedrijf te sturen, het onderzoek en het labo te controleren en ervoor te zorgen dat de producten aan de opgelegde kwaliteitsnormen voldeden. De tien eerste jaren leidde hijzelf het onderzoek in het labo en was de enige laborant. Het productieproces werd minutieus gecontroleerd en steeds verbeterd. Hij legde de lat hoog, maar het resulteerde steeds in een beter product. Hij blijft de bedrijfsleider tot zijn pensioen in 1998.

Luchtfoto uit 1964. In deze periode werd de kaasproductie volop uitgebreid. Op de foto is dan ook de aanbouw van de nieuwe kaaspakhuizen te zien. De dertig meter hoge fabrieksschoorsteen domineert het plaatje en waarschijnlijk toen de hele omgeving. Uit : A.K.G.

De vijf logo's die door melkerij/zuivelfabriek De Gier werden gebruikt. Het tweede logo, waarop het eerste gebouw is afgebeeld, geïntegreerd in nieuwbouw heeft zeer lang stand gehouden en dateert uit de jaren '50. Uit: A.K.G.

Intussen hebben de bouwaannemers niet stilgezeten. Altijd was er dan hier en dan daar wel weer een verbouwing of een nieuwbouw aan de gang. Ook in de opeenvolgende logo's die in gebruik waren in de loop der jaren stellen we de commerciële ontwikkeling van het bedrijf vast. De gier, symbool van Gierle, is wel prominent aanwezig. In de jaren vijftig gaf men de voorkeur aan een afbeelding van de vestiging, waarop we het eerste melkerijgebouw ingewerkt zien in de nieuwbouw. Dat logo is zeer lang in de running gebleven. In de jaren vijftig heeft het bedrijf nood aan een hoge fabrieksschoorsteen van ongeveer dertig meter. De zware stookolie gaf meestal een dikke, zwarte roetwolk. De buurt had heel wat hinder van de roetneerslag. Werknemer Jan Vervoort herinnert zich nog dat hij op een zondagnamiddag op een feest was uitgenodigd. Hij had zich uitgedost voor de gelegenheid met wit hemd. Toen ze de straat nog niet ten einde waren, stelde zijn vrouw vast dat hij al een zwarte streep had over zijn gezicht en op het witte hemd. Jan had zo'n roetbrok op zich gekregen. Ook de zware machines gaven enorme trillingen, die huizen verder voelbaar was. Toen Karel Kersemans ooit bij Jos Peeters-Govers in de huiskamer zat (rechtover de melkerij), kreeg hij ineens een postuurtje op zijn rug. Karel schrok zich bijna een ongeluk en keek verbaasd rond. Geen schuldig in het spel, het beeldje was door de trillingen van het sokkeltje gevallen. De buurt was dan ook niet rouwig dat begin jaren '70 de hoge schoorsteen overbodig geworden was en dus mocht verdwijnen. Het was best een spannend moment toen die 30-meter hoge schouw naar beneden moest komen. Een firma uit Heultje klaarde de klus en de schouw viel exact waar het gepland was. Vanaf dat moment begonnen de nostalgische verhalen van al diegenen die als jonge snaak hun moed en lef getoond hebben, door ze langs de binnenkant over de ingemetselde haken, te beklimmen.

Het neerhalen van de schouw van de oude stoomketel begin jaren '70 was een huzaarenstukje. De buurt hield even de adem in. Uit: A.K.G.

Het waren al mooie jaren geweest voor de zuivelindustrie, melkerijen waren uitgegroeid tot grote zuivelbedrijven en hadden zich meer en meer gespecialiseerd. Hierdoor konden de productiekosten gedrukt worden. Ook Europa speelde nu mee in het spel en de protectionistische maatregelen die zij trof, leidde al snel tot overproductie. Boterbergen en melkplassen waren begin jaren '70 het gevolg van dat EEG-beleid en nieuwe maatregelen drongen zich op. Er was vooreerst het plan-Mansholt, maar de boterbergen bleven toeneemen. Vanaf 1984 ging men over tot een fundamentele hervorming van het landbouwbeleid. Productiequota en -drempels werden ingevoerd om de vraag en aanbod opnieuw in overeenstemming te brengen. De zuivelsector kreeg melkquota en dit had natuurlijk zijn weerslag op de zuivelbedrijven. Problemen ontstonden en fusies drongen zich op. Omstreeks deze periode, jaren '83-84, begon Frans Peeters een stap opzij te zetten. Hij zal nog tot zijn 70ste (1987) geregeld in het bedrijf te zien zijn, maar toen trok hij er definitief een streep onder. Een ver familielid, Remi Peeters (zie stamboom 1.3.4.10) nam de leiding op zich. Op 22 juni 1987 werd Kempico opgericht, een fusie van een zestal zuivelfabrieken tot één vennootschap, met als doel een hechte samenwerking tot stand te brengen tussen de zuivelfabriek 'de Gier c.v.' (Gierle) en 'St.-Martinus c.v.' (Retie). Vrij snel traden eveneens tot deze groep toe: St.-Lucas (Wiekevorst), St.-Salvator (Booischoot), St.-Isidoor (Putte), Inza (Zandhoven), die op hun beurt al fusies hadden ondergaan. Succesrijk was het, een nieuwe kaas zag toen het licht nl. Corsendonkkaas. In 1989 is André Peeters (stamboom 1.4.2.1.) directeur geworden. En in 1990 is Kalmthout nog toegetreden tot de groep.

De viering van 100 jaar zuivel in Gierle in het jaar 2000 was voor directeur André Peeters beslist een feestelijk moment. *Vl.n.r.* Willy Bruynseels, André Peeters, Steven Dionys. Uit: A.K.G.

Feesttent, waarin de werknemers en ex-werknemers vergast werden op een gemoedelijk feest. Na afloop kregen ze allen een groot pakket kazen mee naar huis. Uit: A.K.G.

Groepsfoto uit 1994 ter gelegenheid van de pensionering van Alfons Peinen.

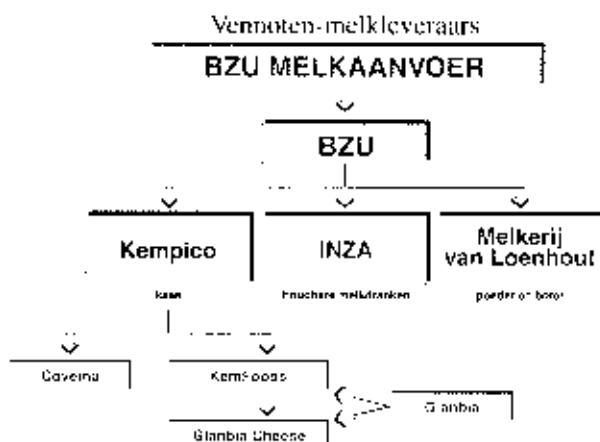
1.Herman Ooms	13.Toon Goetschalckx	25.Cyriel Valckx	37.dochter Alf. Peinen
2.Ed. Van Ballaer	14.André Peeters	26.Emiel Peinen	38.Alice Van Dael
3.Mvr. Peinen	15.Ivo Wijnants	27.Rudy Verswijvel	39.Ils Vecammen
4.Jef Vervoort	16.Jef Van Peel	28.Willy Kersemans	40.Jan Wils
5.Arianne Goetelen	17.Alfons Peinen	29.Alois Janssens	41.Raf Govaerts
6.Carla Van Eyndt	18.Jan Campforts	30.Jef Laenen	42.Guido Smets
7.Jan Van den
Ouweland	19.Stan Vervoort	31.Stanny Van
Ouwenhuysen	43.René Wouters
8.Marcel Vonckx	20.Paul Vervoort	32.Jos Voeten	44.Luc Loos
9.Wim Roes	21.Willy Bruynseels	33.Jos Willems	45.Koen Van Gorp
10.Gust Diels	22.Paul Willems	34.Luc Verlinden	46.Patrick Van Ballaer
11.Steven Dionys	23.Jan Van Gorp	35.Valère Wijnants	47.Kris Adriaensen
12.Jan Van Baelen	24.Leo Smans	36.Frans Opdebeeck	

Uit: A.K.G.

Kempico c.v. is sinds 1 januari 1992 een dochter van de BZU Groep (=Belgische Zuivelunie). De melk, geleverd door 889 vennoten-melkleveranciers van BZU Melkaanvoer, wordt door drie bedrijven verwerkt: Kempico (kaas), Inza (houdbare melkdranken) en Melkerij van Loenhout (melkpoeder en boter).(31) Deze groep omvat het grootste deel van de zuivelindustrie in de provincie Antwerpen. Binnen Kempico beheerde de c.v. Covema de fabriekswinkels te Gierle en te Retie. Verder heeft Kempico in 1992 een joint venture gesloten met het Ierse Glanbia plc voor de productie en de verkoop van Mozzarella in Noord-Europa. Nu behoort Kempico tot de belangrijkste Mozzarella-kaasproducenten van Europa. Binnen deze joint venture neemt Kemfoods het raspen en verpakken voor zijn rekening. Glanbia Cheese N.V. staat in voor de commercialisatie. Momenteel is er een 85-tal mensen in dienst in Gierle. 'Aanpassen en flexibiliteit zijn de sleutelwoorden van onze tijd. Dit aanpassingsvermogen is onze wissel op de toekomst!', een zin uit het jubileumblad n.a.v. het 100-jarig bestaan, hetgeen men in 2000 op een luisterrijke manier vierde. Ruimtegebrek dient zich al weer aan.

De uitbatingsvergunning loopt nog tot 2011 en niets staat een verlenging van de vergunning in de weg. Maar kan Kempico zich op deze site blijven uitbreiden, want een verdere industriële ontwikkeling is een zekerheid.

Het is een succesverhaal geworden. Kempico speelt een vooraanstaande rol in de nationale (het behoort nu tot de groep van kaasmaker Milcobel, die kazen produceert in Gierle, Moorslede en Langemark) en internationale kaasindustrie. Het is bijna als met de parabel van het mosterdzaadje, iets wat onmogelijk begon, groeide uit tot 'een boom van formaat'.

Kempico, een dochter van de BZU-groep, stevig onderbouwd door een ijzersterke structuur. Uit: Kempico, de Belgische Kaasmaker- promotiemap.

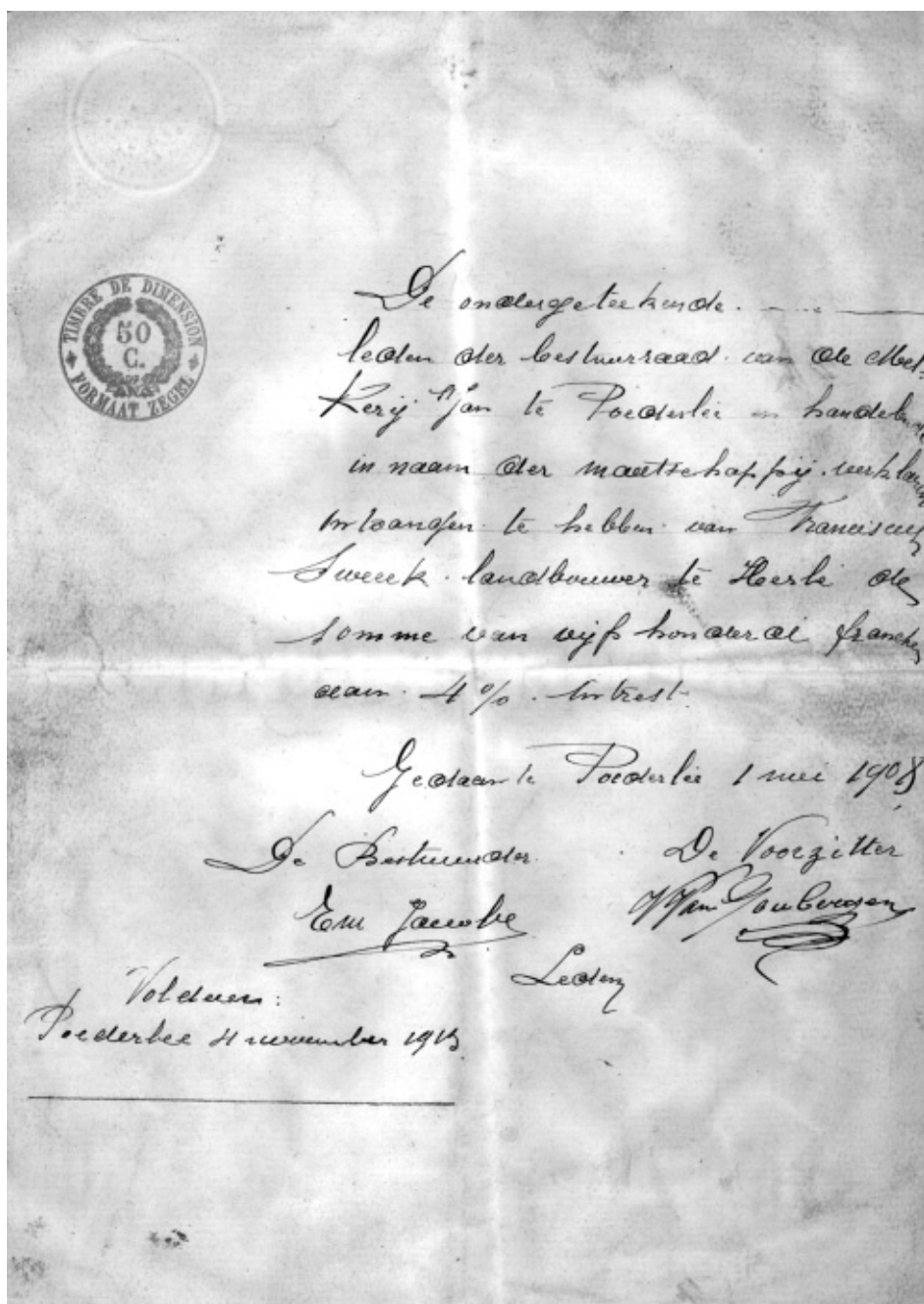
POEDERLEE

Poederlee ging met een coöperatieve melkerij van start in september 1902 onder de naam 'St.-Jan', naam van de parochieheilige. Voorzitter was landbouwer-molenaar en later burgemeester Victor van Goubergen, bestuurder was Emile Jacobs, gemeentesecretaris en vader van Karel (die later zijn vader in hetzelfde ambt opvolgde.) Het was een kleine handmelkerij, opgericht in een huis van Emile Jacobs, gelegen achter de jongensschool, Kerkenend 8.

Toen de weg Lille-Herentals in 1866 werd aangelegd, bouwde Emile Jacobs een nieuwe woning in zijn tuin, die aan deze nieuwe hoofdweg grensde. Op de plaats van het oude woonhuis komt een nieuwbouw, waarin een melkerij actief zal zijn tot het begin van Wereldoorlog II, wanneer ze, omwille van de maatregelen van de bezetter, de deuren zal moeten sluiten. Het is steeds moeizaam werken geweest in de handmelkerij van Poederlee, waar men altijd heeft moeten vechten om de steeds weer opduikende problemen te overwinnen. Over hoe het eraan toe ging in deze melkerij hebben we maar een zicht van zodra de melkerij is toegetreten tot het Zuivelconsulentschap van de Belgische Boerenbond op 12 oktober 1923.(32) Van de twintig eerste jaren is weinig bewaard gebleven. Er zijn in de loop der jaren wel leningen aangegaan door de coöperatieve bij haar leden. In 1908 is er een lening ter waarde van 500 BEF afgesloten door de melkerij bij Franciscus Sweeck, landbouwer te Heerle, voor een periode van vijf jaar om de kosten door Emile Jacobs gedaan aan het gebouw terug te betalen.

De Poederleese handmelkerij, gelegen achter de jongensschool, Kerkenend 8, ging van start in 1902 in bovenstaand gebouw. Nu wacht het gebouw de volledige sloop. Foto: R.Dillen.

Document, waarin de coöperatieve melkerij St.-Jan een lening aangaat bij Franciscus Sweeck, uit 1908. Uit: G.A.P.

Een kasboek uit 1908 vermeldt de volgende staat:

Emile Jacobs heeft betaald :10.000 steen = 107,50 BEF

Jos van den Bosch = 44,55 BEF

August Swiers kalken = 21,50 BEF

Pannen = 74,00 BEF

Steen = 10,00 BEF

Maes (hout) = 57,16 BEF

Maes (deuren) = 60,12 BEF

Van den Bosch = 9,00 BEF

Driessen (ijzerwerk) = 28,08 BEF

Van den Bosch (dakvenster) = 9,00 BEF.

Een totaal 420,08 BEF.

Ook de inrichting van de melkerij kostte geld, waarvoor waarschijnlijk leningen werden aangegaan. In 'De Boer' – het ledenblad van de Boerenbond – van 1883 maakte de redactie de lezers duidelijk wat de oprichting van een handmelkerij zou kosten.

Ziehier het bedrag der inrichtingskosten voor een melkerijgenootschap dat dagelijks 600 kg melk verwerkt (dit kwam overeen met de capaciteit van Poederlee):

draai-afromer 450 BEF

melkonderzoeker (=roommeter) merk Victoria 150 BEF

afkoeler 89 BEF

Engels botervat merk Victoria 130 BEF

kneedbord of boterkneder 70 BEF

bakken voor room 40 BEF

emmers 20 BEF

weegschaal 35 BEF. (33)

Een kapitaal van ca. 1000 BEF. Aan de hand van de verslagen die door het Zuivelconsulentschap aan de Dienst voor Toezicht van de Belgische Boerenbond (34) werden gestuurd, kunnen we ons een beeld vormen hoe het er in de handmelkerij van Poederlee aan toe ging anno 1924 tot W.O.II. De zuivelconsulent zijn taak bestond in het nazicht van de fabricatie van het zuivelproduct, nazicht eveneens van de boekhouding, raadgevingen op technisch en administratief vlak, voorstellen formuleren voor gewenste verbeteringen. Jaarlijks kwam de zuivelconsulent minstens eenmaal langs. Wanneer hij moeilijkheden of onregelmatigheden vaststelde, kwam hij meer. De handmelkerij St.-Jan werd ten tijde van de toetreding bestuurd door Jules Sels tot 1932 (°1883 - +1953), onderwijzer te Poederlee, daarna door Jozef Maes (°1895 - +1966), timmerman. Voor J. Sels was het de gemeentesecretaris Emile Jacobs, vader

van Karel, de latere secretaris. De handmelkerij vervaardigde als hoofdproduct boter, de afgeleide producten zoals botermelk werden ook verhandeld. De fabricage van boter is nooit zonder moeilijkheden verlopen, grotendeels te wijten aan slecht materiaal, primitieve vestiging en weinig hygiëne. Er werd onvoldoende gekoeld, er was te veel watergehalte in de boter, te veel vet op de afgeroomde melk en op de karnemelk. Een greep uit de verslagen van de zuivelconsulenten geeft een beeld van de werking en de toestand van het gebouw van de handmelkerij.

Verslag van het 1ste bezoek na de toetreding op 14/11/1923 door de heer Duthoy

De toestand van het gebouw/bedrijf

Men ziet dadelijk dat hier veel orde heerscht. De bestuurder is heel streng en heeft de melkerij vlot gebracht...Men is bereid een eenvoudige boekhouding aan te nemen...

De eerste vraag die bestuurder J. Sels aan het Zuivelconsulentschap stelde was een vraag om het product te verbeteren. *De botermelk heeft nog 17° vet ! Wat moet er gedaan worden?*

Bezoek op 28 augustus 1924

Er waren op dat moment 64 boeren die melk leverden aan de melkerij, een 1100 l per dag.

Fabricatie laat te wensen over. De put is zeer ondiep en geeft geen koud water. In droog seizoen is er gevaar voor watergebrek. Bestuurder zal laten een nieuwe put slaan. Het water in de koelbakken wordt maar eens in de week ververscht !!! De zuring van de room is zeer gebrekkig, geen wonder dat er zolang moet geboterd worden en dat er zoveel vet op de botermelk blijft. Bestuurder denkt dat er leden zijn die zure melk leveren : hij zou daarom een alizarolproef willen toepassen.

Begin twintiger jaren nam men het met de hygiëne op de boerderij niet altijd zo nauw. Vanuit de Belgische Boerinnenbond werd er die periode nationaal een voorlichtingscampagne inzake hygiënische melkwinning op poten gezet.

Bezoek van heer Valère Miserez op 1 juli 1925

Mijnheer Sels, melkerijbestuurder, had mij gevraagd hem een bezoek te brengen om de boterfabricatie ter plaatse eens na te gaan. De boter zou, naar zijn bewering, 25% water bevatten !... De oorzaak ervan was grootelijks te wijten aan de gebrekkige roomafkoeling... Het water in de

koelbakken nu heeft 18,5° C!!! Hoe kan het anders daar bedoeld water maar twee maal in de week wordt ververscht ! De verzuurde room van gisteren had 16° !! Die van vandaag 17,5° !!! (dit moet in gunstige omstandigheden max. 14° zijn) dus de afkoeling is alles behalve goed en is de oorzaak van het lang boteren..

Hij stelde een kleine ingreep voor in de structuur van het gebouw.

In plaats van water vanuit de koelbak te pompen lijkt het nu geschiedt, zal hij de koelbak een trop-plein aanbrengen, die naar buiten in een nog aan te brengen sterfput zal uitmonden. Dan zal de koelbak nooit overlopen en kan er gemakkelijk drie maal daags ververscht worden. Dat zal de verbetering geven.

Hiermee is de toon gezet. De volgende verslagen blijven meestal op dezelfde problemen terugkomen. Na weer een slecht verslag beklagt J. Sels zich over de 'te vluchtige' bezoeken van de zuivelconsulenten, hetgeen ten stelligste door het Zuivelconsulentschap wordt tegengesproken. Het zou over een eenmalig feit gegaan zijn, waarbij de consulent totaal vrijuit gaat.

Bezoek van L. Mast en J. Segers op 20 mei 1926

Het was een slechte dag, want de Boerengilde had haar teerfeest. De bestuurder was in de kerk en moest er bij zijn mannen blijven. Hij heeft een Dornic zuurmeter en ene balans besteld voor het watergehalte zelf te bepalen.

...

Het aantal leden van de melkerij gaat achteruit. Bewerking geschiedt met de hand terwijl de gebouwen in havenloze toestand verkeerden... de room wordt warm weggezet en na 20° gekarnd en gekneed. De kneeder is niet een geschikt type. De room wordt te zuur en daardoor is de smaak van de boter tamelijk zuur. De kelder is te warm..

In België zoals in Frankrijk werd de zuurtegraad van de melk in Dornicgraden uitgedrukt. Voor de boterfabrieken werd als grens de zuurtegraad van de kookproef (23 à 24° Dornic) aangenomen. Bij de gemengde en consumptiemelkbedrijven werd de grens scherper gesteld nl. 18 à 20° Dornic.

Nieuw bezoek van J. Segers op 13 juli 1926

Bij mijn aankomst trof ik de Bestuurder die zich verontschuldigde wegens het geven van lessen in de school. Hij bekortte dezen tijd door geen speelkwartier te geven. Intusschen hield ik mij al wat bezig in de melkerij...

Jules Sels, bestuurder samenwerkende handmelkerij St.-Jan tot 1932. Hij probeerde in moeilijke omstandigheden het product toch steeds te verbeteren. Uit de verzameling van Walter Driesen.

...De installatie is erg primitief...

Op mijn vraag hoe lang men boterde, antwoordde de botermaker 2 uren en soms nog langer ook. Wij besloten deze tijd te bekorten. De botermaker vertrouwde het eerst nog niet omdat hij de boter niet hoorde klot-sen, wat een bewijs is dat men natuurlijk reeds veel te lang bezig is. In 't vervolg zal men dit beter gade slaan, het water in de bakken moet men dikwijlscher ververschen. De melkerij verwerkt 1500 l melk.

De bestuurder zegde toe alles nauwkeuriger te volgen.

Dat het Zuivelconsulentschap Poederlee blijkbaar wilde volgen bewijst het feit dat men er 20 september 1926 alweer een bezoek bracht.

Bezoek van J. Segers op 20 sept. 1926

Bij mijn aankomst was als naar gewoonte de room niet in de koelbak-ken geplaatst. Derhalve heb ik de Bestuurder gewezen op het gevaar van het hoge vetgehalte. De aanwezige boter bevatte dan ook 20,4 % wa-ter. Tevens heb ik hem op de zuurgraad van de room gewezen en was de room reeds 65° Dornic ofschoon hij des anderendaags pas geboterd zou worden.

De zuivelconsulent gaf opnieuw uitleg bij de werkwijze van de Dornicmeter

waarna de bestuurder beloofde al het mogelijke in het werk te stellen om het product te verbeteren.

Maar de verslagen worden steeds meer schrijnend.

J. Segers op 28 april 1927

De bewerking is zoals altijd nog treurig. De koeling is absoluut onvolgende evenals de verzuring en het boteren. Nogmaals heb ik bij de bestuurder erop aangedrongen zich spoedig in regel te stellen. De bestuurder noteerde de nodige punten.

Er komt geen verbetering. Het Consulentschap komt minstens tweemaal per jaar langs.

J. Segers op 23 november 1927

Eertijds had de melkerij vele leden verloren bij het uitbreken van het mond- en klauwzeer. Nu nog zijn de boeren nog steeds bang voor ene herhaling te meer 'daar het pasteuriseren zeer gebrekkig gebeurt in een douche'. De boter had een sterken beetensmaak wat op 'de slechte behandeling van de melk wijst en op de onvolledige bewerking in de melkerij'. Melkerij is ook zeer primitief ingericht.

J. Segers op 11 april 1928

Zoals naar gewoonte wacht men steeds te lang met het verkoelen van de room en drong ik er toch weer maar op aan om de koelbidons in het koelwater te plaatsen Botermelk is zeer vet. Ik onderzocht een staal en vond 17° vet. Ik ried aan de botermelk opnieuw af te romen waarbij ca. 10 l room gevonden werd. Ik wees de Bestuurder op dit dagelijkse verlies.

De toestand verbeterde niet. Integendeel ! Het interieur was een rommeltje en blijkbaar stond er in de meeste melkerijen het beeld van de patroonheilige opgesteld, in Poederlee had men kennelijk ander voorkeuren, hetgeen bij de diep katholieke Boerenbondopzichter niet zo in de smaak bleek te vallen. Met de hygiëne wilde het blijkbaar ook niet de goede kant uit.

J. Segers op 24 juli 1928

Toestand melkerij is treurig, overal kasten en rommel en op het piederstalle staat een cinema figuur in plaats van een Heiligenbeeld !!! Boteren duurde 1 ½ uur tot 2 uur. In de room lag een stuk vuil ijs. De verdunde botermelk bevatte nog 6° vet. Watergehalte in de boter was 14,1 en 14,3%. Schrijnende toestand !

Einde jaren twintig zijn al veel handmelkerijen aan het overschakelen op stoom. Het gaf een beter rendement, het werk verliep sneller en efficiënter. Voor Poederlee zat het er nog niet direct in.

Verslag van J. De Baere op 4 oktober 1932

Veel verliezen door zeer gebrekkige inrichting van de handmelkerij. Er is geen plaats voor gasmotor of stoommachine. Men wacht met vernieuwing tot er elektrische drijfkracht in de gemeente zal zijn...

J. De Baere oppert in zijn verslag de mening *opslorping van deze handmelkerij bij de stoommelkerij in St.-Pieters-Lille zou de beste zaak zijn...*

Er wordt voortdurend gesuggereerd om aan te sluiten bij Lille, maar Poederlee heeft andere zorgen. In 1932 trad meester Sels omwille van gezondheidsredenen af en volgde Jozef Maes als nieuwe bestuurder hem op. Ook dat vond het consulentenschap niet de beste oplossing. *Wij zijn bezorgd omwille van zijn gebrekkige kennis van de boekhouding...*

Nog enkele grepen uit een aantal verslagen:

1933: grote problemen met te veel vet in de room. Er werd ondanks het herhaald aandringen nog steeds geen driemaal daags ververst.

Consulent J. Van Esbroeck schrijft: *Kortelings zal electriciteit beschikbaar zijn. De palen voor de luchtlijnen (!) werden reeds aangebracht. Als de toestand blijft gelijk bij nu is, kan de inrichting niet blijven bestaan.*

1934: melkverwerking gaat vlotter ten gevolge van plaatsing van een nieuwe afromer met een uurcapaciteit van 1500 l. Bestuurder werd door het consulentenschap gevraagd een occasiekoeler van de melkerij van Meersele-Dreef te kopen, *gezien de gebeurlijke spoedige aansluiting bij St.-Pieters-Lille en de weinig beschikbare fondsen zal de aanschaf van een occasietoestel het beste zijn.*

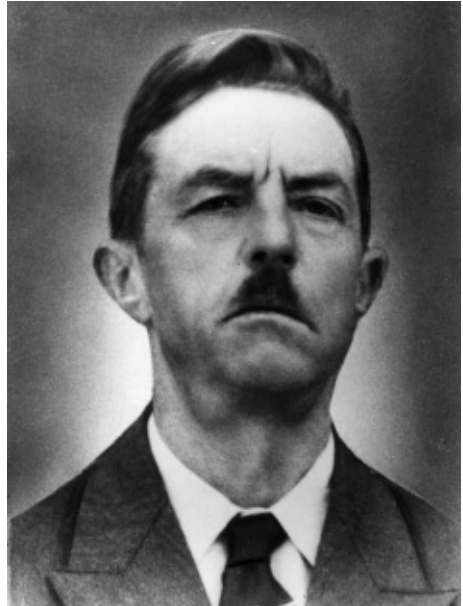
Toen was men blijkbaar achter de schermen al volop bezig om Poederlee te doen stoppen.

1935: Er is drijfkracht. Er is verbetering. Maar uit het verslag van de heer Demuynck blijkt dat de inrichting van de melkerij totaal versleten is: *boterkneder vertoont sleet, glazen blad der botertafel is gescheurd, weegschaal is totaal versleten, inpaktafel is in zeer slechte toestand.*

1936: de boterbereiding blijkt nog steeds op zeer ouderwetse wijze te verlopen, evenals de inrichting waaraan geen verbeteringen worden aangebracht noch aan het gebouw noch aan de binneninrichting. *Er is nog steeds geen afloop voorzien voor het slecht water. Met emmers moet het water worden uitgedragen.*

1939: De klachten blijven zich opstapelen: *...veel te dikke room getrokken... De bestuurder is nalatig inzake formulieren...*

Jef Maes volgde Jules Sels op als bestuurder. Hij probeerde tegen alles in de melkerij toch haar zelfstandigheid te laten behouden. Uit de verzameling van de fam. Maes.

Steeds komen er suggesties om de boeken neer te leggen en de melkerij bij Lille aan te sluiten, maar bestuurder Jozef Maes is niet zinnens daarop in te gaan. Hij houdt het been stijf zodat men concludeert: *gemeentepolitiek speelt hierin een grote rol !* Voorzitter van de melkerij Vic Van Goubergen was in die tijd ook burgemeester in Poederlee. De zuivelconsulent Jules De Baere schrijft: *Hij wil niet lossen! Hier spelen dorpsijver en persoonlijke politiek een rol.* Het is ook in die periode dat Jef Maes bij hem thuis in de kelder een houten console timmerde, waarop de boter uit de melkerij bewaard werd. Vermits de openingsuren voor de opkopers van boter en botermelk niet steeds zo gunstig lagen en men maar gedurende een paar uur terecht kon in de melkerij, was het wel handig dat zij zelfs in de namiddag op een ander adres zich konden bevoorraden.

Ook de financiële toestand is benard. De vaste en veranderlijke vergoeding, die de melkerij moest betalen aan het Zuivelconsulentschap, loopt jaren achter. De ene aanmaning volgt de andere op. Er wordt geen gehoor aan gegeven. Er wordt steeds beloofd om aan te zuiveren, maar de uitvoering blijft uit.

Het Zuivelconsulentschap promootte de stoommelkerijen en het Nationaal Instituut voor de Statistiek gaf de volgende gegevens wat betreft de officiële telling van de industriebedrijven in 1937:

stoomzuivelinrichtingen : 513

handzuivelinrichtingen: 128

Wereldoorlog II zal bepaalde zaken bespoedigen. In een verslag van juni 1940 lezen we:

De kleine melkerij heeft weinig geleden door de oorlogsomstandigheden. Ze zal kortelings bij Lille aansluiten.

Maar Lille stond niet te springen en wenste alle voorzichtigheid aan de dag te leggen i.v.m. de aansluiting.

Verslag van 2 juli 1940

De bestuurder van Lille leeft nog onder de indruk van al de moeilijkheden die de aansluiting van Wechelderzande ten overstaan van de melkerij van Westmalle heeft gekend.. Hij dringt erop aan dat het Zuivelconsulentschap de zaak op zich zou nemen.

De oorlog heeft binnen de zuivelverwerkingsbedrijven ook wel het een en ander in werking gesteld. Het besluit van 17 augustus 1940 betreffende de Levering van Koemelk zou het landschap grondig wijzigen. Het pasteuriseren van

Op de foto is duidelijk te zien dat de kelder half bovengronds is, bijna een 'souterrain' en het gelijkvloers een tussenverdieping is. Foto dateert van zomer 2005. Foto: R.Dillen.

de melk werd verplicht, hetgeen zware investeringen vergde en de ondergang betekende van alle handmelkerijen, zo ook voor Poederlee dat dan ook in oktober 1941 ophield te bestaan. Zo zouden er bij het begin van de oorlog nog een '750 à 800 melkerijen en melkerijtjes' in werking zijn geweest. Na de oorlog liep het aantal terug tot 261. (36) De werking van de melkerij in Poederlee is steeds moeizaam geweest, hetgeen de productie niet ten goede kwam. In een verslag van februari 1928 stelde J. Segers productiecijfers: *33.000 l melk en 1202,5 kg boter. Dat betekent 27,94 l melk voor één kg boter.* Hij vermeldde er niet bij of het goed of slecht was, maar in een verslag van 1928 in Westmalle schreef hij dat *26,2 l melk per kilo boter een schoon productiecijfer was.* (37) In realiteit had hij zich daar misrekend en bekwam men 24,98 l per kilo boter. Dan scoort Poederlee bijzonder slecht. De oorlog betekende de genadeslag. De deur ging dicht en de boeren moesten met hun melk naar Lille.

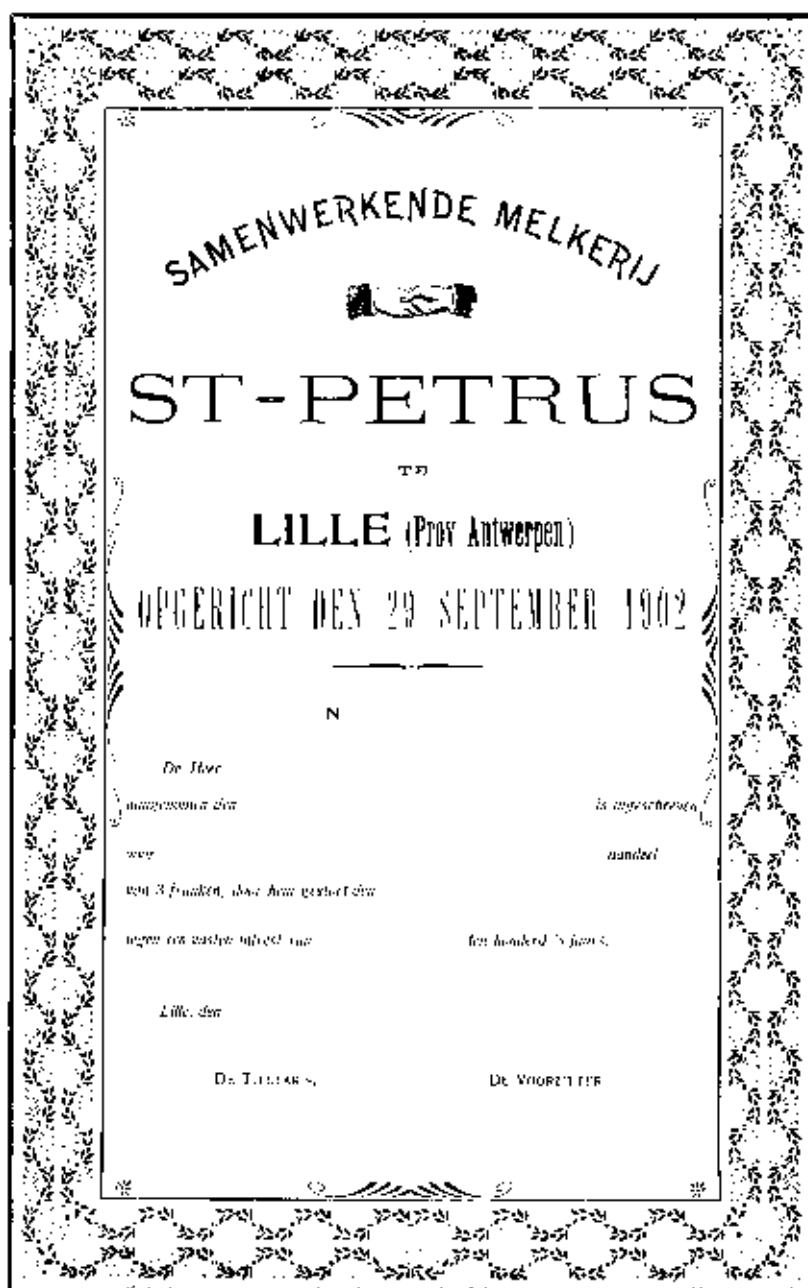
In de Poederleese handmelkerij hebben ook steeds maar een paar mensen gewerkt, als een 'bij'beroep. Zij hadden thuis nog één of twee koeien. De namen die nog in het geheugen hangen van enkele oudere mensen in 't dorp zijn: Petrus Janssen (alias Pier Kaers), Gust Janssen (Gust Kaers) en Karel Waegemans (Charel Petiet) en Jef Van Hemel, boer en herbergier van 'Den Hemel'.

Het gebouw werd na sluiting lichtjes aangepast en in gebruik genomen als woonhuis. De familie Boexstaens, die toen in grote woningnood zat, nam er tijdens de oorlog al hun intrek in. De laatste bewoonster was Gerarda Van Doninck, getrouwd met Jules Janssen (Petiet) (Een kleinzoon van de vroegere melkerijarbeider). In het huis heeft nog zeer lang een wekelijkse 'zitdag' van de CM plaats gevonden.

Het gebouw staat nog steeds overeind, maar niet lang meer. Momenteel zijn er nog sporen te herkennen van een melkerijgebouw. De gewelfde kelder en het hoge raam in de achtergevel, dat erop wijst dat daaronder de kruiken op een verhoog werden binnengebracht. Het zal kortelings verdwijnen uit het straatbeeld, definitief en alle sporen uitgewist. Alleen in de herinnering van enkele ouderen zal er nog weet zijn van de melkerij St.-Jan.

LILLE

De samenwerkende melkerij Sint-Petrus te Lille werd gesticht op 29 september 1902, bijna gelijktijdig met Poederlee (24 september 1902) tien jaar na de oprichting van de Boerengilde in Lille. De standregelen of statuten zijn volgens de geijkte teksten opgesteld (cfr. Gierle), mits enkele aanpassingen. De maatschappij werd opgericht voor tien jaar. Deze periode kon nog eens verlengd worden met tien jaar, mits akkoord van de leden. Het kapitaal was gebracht op een minimum van 1500 BEF. Het aandeel kostte 3 BEF. Ieder werkend lid had minstens 1 aandeel van 3 BEF per koe.

Het inschrijvingsblad, verkregen bij het aankopen van een 'aandeel' van 3 franken. Ieder werkend lid moest minsten één aandeel van 3 frank per koe ondertekenen. Uit de verzameling van E. Haeverans.

STANDREGELN

DER

Samenwerkende Melkerij "St-PETRUS", te Lille.

De ondergetekenden : Goetschalckx, J. B. E., geneesheer ; Embrechts L. ; Wouters Aug. ; Van den Broeck L. ; Goossens Fr. ; Verellen Jan ; Gienjens L. ; Van Echeelpoel P. ; Vermeulen J. ; Sas L. Fr. ; Van den Broeck C. ; Verschuiven J. ; Lepsen M.A. ; landbouwers, allen wonende te Lille, handelende zoo in eigen naam als in naam der personen die later zullen aangenomen worden, sluiten onder een en een samenwerkende maatschappij, waarvan zij de standregelen als volgt bepalen :

I. — Benaming, zetel, doel en duur der maatschappij.

Art. 1. De maatschappij draagt den naam van Samenwerkende Melkerij "St-Petrus".

Art. 2. Haar zetel is gevestigd te Lille (prov. Antwerpen).

Art. 3. Zij heeft voor doel het bewerken van melk, het vervaardigen van boter en kaas, het verkopen van deze voortbrengselen en onderprodukten der melk en voorts alles wat rechtstreeks in verband staat met de melkveehoud.

Art. 4. De maatschappij is opgericht voor tien jaren, welke aanvang nemen van af den dag. De tijden om een tien jaren zal van rechtswege verlengd zijn met een andere reeks van tien jaren, indien in de algemeene vergadering, gehouden bij het einde van het tiende jaar, de ontbinding niet uitgesproken wordt door de meerderheid der leden van de maatschappij.

II. — Kapitaal, Leden.

Art. 5. Het kapitaal is gebracht op een minimum van vijftien honderd franken. Het is verdeeld in een ontpand getal aandelen van drij franken.

Art. 6. De maatschappij is samengesteld uit eereleden en werkende leden, door den bestuursraad aangevoerd en welke een of meer aandelen hebben. Kunnen slechts als werkende leden aanzien worden, zij die ge. melk kunnen koken in de melkerij doen bewerken.

Art. 7. De aandelen der werkende leden en der eereleden zijn terugbetaalbaar tot op de helft, door besluit van den bestuursraad, in geval van overlijden of onttrek uit de gemeente, kunnen de aandelen dezer personen overgegeven worden.

Art. 8. Ieder werkend lid zal ten minste een aandeel van 3 franken per koel moeten onderbrengen.

Art. 9. De bestuursraad heeft het recht alle drij maanden een inkomgeld te bepalen voor nieuwe werkende leden, stichtende eereleden die willen werkend lid worden betaalen slechts de helft van dit inkomgeld. De gelden, voortkomende van inkomrechten van nieuw aangenomen leden, zullen op het einde des jaars bij de winsten gerekend worden.

Art. 10. De leden zijn noch persoonlijk noch afknevelijk gehouden, zij zijn slechts gehouden ten behoeve der eerpraktijken welke zij jegens de maatschappij onderbrengen hebben en het behoop van een aandeel in de maatschappelijke have. Zij ontsien zich aan het reglement van aewendige orde onderwerpen.

Art. 11. De bestuursraad mag een lid uitsluiten, indien zijne tegenwoordigheid mislelijk wordt geoordeeld voor de belangen en de eer der maatschappij.

Art. 12. De bestuursraad ontleedt voor ieder geval of het ontslag van een lid door aangenomen of geweigerd te worden. De ontslaggevingsen moeten slechts vier maal per jaar aangenomen worden, te weten : in Apr. I, Juli, October en Januari. Al de leden zijn gebonden tot in April 1903.

Art. 13. Bij afstreding van een lid, zal de bestuursraad bepalen op welke tijds p deze als niet meer deel makende van de maatschappij zal naarlen worden. De bijdruimte zal ten hoogste van een maand zijn.

Art. 14. Het uitgesloten en ontslaggevend lid heeft enkel recht, voor zooveel het maatschappelijk kapitaal onaangetroefd weze, op het terugbetalen der helft van de aandelen welke het onderleekend heeft, vermeerderd met den interest aangewonnen door de balans van het maatschappelijk jaar, gedurende hetwelk het ingetrokken is, zonder een deel in het reservefonds of aflossingsfonds te kunnen vergen. Nochtans, zijn de aandelen gedeeltelijk terugbetaald, zal de som van één frank vijfzig centiem en 1 fr. 50 c. per april en mei wedereschbaar zijn. De bestuursraad zal bepalen wanneer de wedereschbare gelden zullen teruggeeven worden.

III. — Beheer, toezicht.

Art. 15. De maatschappij wordt bestuurd door eenen raad van vijf leden, verkozen door de algemeene vergadering.

Art. 16. De bestuurders zijn gekozen voor een tijdperk van twee jaren, zij zijn allen herkoesbaar. Ieder jaar zullen twee of drie leden aan herkozing onderwerpen worden.

Art. 17. De bestuursraad heeft alle macht om te handelen in wat aangaat het bestuur der maatschappij, of hare belangen, het is slechts uitzondering voor de rechten welke aan de algemeene vergadering zijn voorbehouden. De bestuursraad neemt de handelen der maatschappij en, zoo ze af. Hij besluit in alle gevallen door de inmidde standregelen niet voorzien.

Art. 18. In geval van afsterven of ontslaggeving van een bestuurder, voorziet de raad in de vacature tot de volgende algemeene vergadering.

Art. 19. De vergaderingen van den raad hebben plaats

op bijeenroeping van den voorzitter; zij moeten ook plaats hebben op aanvraag van drie leden. De beraadslagingen van het bestuur zijn geldig nogtans alle onderwerpen aan de daerorde, indien drie leden aanwezig zijn. In geval van gelijkheid van stemmen, zij de stem van den voorzitter doorslagende zijn.

Art. 20. Het nuzicht der maatschappij is onvertrouwd aan drie commissarissen, door de algemeene vergadering benoemd.

Art. 21. De commissarissen zijn benoemd voor drie jaren; zij zijn bijijd herkiebaar. Ieder jaar is een commissaris aan herkiezing vatbaar.

Art. 22. De commissarissen hebben het ingestrekte recht van toezicht; zij zien den inventaris na, den staat van ontvangsten en uitgaven, de rekening van voorwerpen en verliezen, de boeken, enz.

Art. 23. De bestuurders en commissarissen zijn enkel verantwoordelijk voor het ambt dat zij vervullen; zij staan niet in voor de verplichtingen der maatschappij.

Art. 24. Alle geschil tusschen de deelhouders en den bestuurraad, de hoofde van maatschappelijke zaken, zal uitgesproken worden door eenen algemeenen raad, samengesteld uit de bestuurders en de commissarissen, bijeengetroepen en voorgezeten door den voorzitter van den bestuurraad. Deze verandering beraadslacht zooals in artikel 10 geregeld is.

Art. 25. Zijn voort de eerste maal benoemd:

Leden van den bestuurraad: dokter E. G. Gieschels, voorzitter; Loul. Sag. Jozef Versteuten; Loul. Van den Broeck en Modest A. Leysen.

Leden commissarissen: Aug. Wouters, Fr. Goozaens en Louis Geertjens.

IV. — Algemeene vergadering.

Art. 26. De algemeene vergadering is samengesteld uit alle werkende en niet alle oerleden; ieder aandeel geeft recht op ééne stem.

Art. 27. De algemeene vergadering komt van rechtswege bijeen ieder jaar op den 2° Februari, ten 16 uren, onder het voorzitterschap van den voorzitter of, in zijne afwezigheid, van den oudsten der bestuurders. Eene buitengewone algemeene vergadering zal plaats hebben op aanvraag van leden welke het vijfde gedeelte van het maatschappelijk fonds vertegenwoordigen.

Art. 28. De bijeenroepingen moeten ten minste 8 dagen op voorhand gedaan worden door aansluiting in het lokaal der maatschappij.

Art. 29. De beraadslagingen der algemeene vergadering zijn geldig wegens alle voorwerpen aan de daerorde,

indien het derde der leden tegenwoordig is. Indien deze laatste voorwaarde niet volbracht is, zal een nieuwe vergadering belegd worden. De beraadslagingen van deze zijn geldig wel ook het getal der verleggenwoordigde aandeelen zijn.

V. — Inventaris, balans, verdeling der winsten.

Art. 30. Op het einde van ieder jaar maakt de bestuurraad een inventaris op, geveende het actief en het passief, de aanduiding van allerhande waarden, welke den rechten toestand der maatschappij deze ontschrijven; verders maakt hij de balans op, de regeling van winsten en verliezen, geeft een verslag van de jaarlijkse werken en onderwerpt dit alles aan de goedkeuring der commissarissen. Deze maken op hunne beurt een verslag en het geheel wordt aan de algemeene vergadering onderworpen.

Art. 31. De stukken door den bestuurraad te verschaffen moeten binnen de maand na het maatschappelijk jaar aan de commissarissen geleverd worden; deze hebben vijftien dagen voor het onderzoek.

Art. 32. De winsten op het einde van het jaar beschikbaar zullen verdeeld worden als volgt:

1. Er zal een vijfde der winsten voorbehouden worden voor het reservefonds, tot dat dit reservefonds het bedrag van het maatschappelijk kapitaal zal bereiken. Het bedrag van het reservefonds zal geplaatst worden op de Spaarbank.

2. Van het oogenblik dat het reservefonds het maatschappelijk kapitaal zal bedragen, zal dit zelfde gedeelte der winsten dienen tot aflossing der aandelen tot op de helft.

3. Er zal aan de dragers van aandelen der stichtende leden een interest betaald worden van 4 c. h. 's jaars; later intredende leden zullen slechts 3 ten honderd ontvangen.

4. Wat overblijft zal onder de werkende leden verdeeld worden; de helft in evenredigheid van de loofvetheld kilos melk door ieder lid aangebracht, de andere helft in evenredigheid van de loofvetheld kilos melk door ieder lid geleverd.

Gedaan in dubbel te Lille, den 29° September 1902, en door de partijen ondertekend.

•Volgen de handteekens,•

Graf. per duplicata geregistreerd te Herenthals, den 7° October 1902, drie bladen zonder verzending, blad 29, blad 88 recto, vak 6. De ontvanger: geneekent Dupont.

•Déposé au greffe du tribunal de première instance, faisant fonctions de tribunal de commerce, de Tournhout, le 19 Octobre 1902.

•Sans frais,•

De standregelen van de coöperatieve melkerij 'Sint-Petrus' van 1902. Uit de verzameling van E. Haeverans.

De maatschappij werd bestuurd door een raad van vijf leden, gekozen op de algemene vergadering voor een periode van twee jaar. De eerste bestuursleden waren dokter Emiel Goetschalckx, voorzitter; Lodewijk Sas, Jozef Vermeulen, Lodewijk Van den Broeck, Modest Leysen. De commissarissen waren: August Wouters, Frans Goossens, Louis Geentjens. De algemene vergadering had ieder jaar plaats op Lichtmis, 2 februari te 16 u onder voorzitterschap van de voorzitter.

De vestigingsplaats van deze melkerij was niet veel meer dan een schuur gelegen tussen het huis van Karel Geysen (Charel Metser) en August Vissers. Er waren daar in de startjaren twee werklieden actief: Jozef Geentjens en Karel van Looy.(38) Vrij snel was deze locatie te klein en werd er een ruimere vestigingsplaats gezocht, hetgeen gevonden werd in een huis 'in de Fondatie' (nu vlak naast de jongensschool)

Het was de eigendom van meester Nuyts, die in 1884 als onderwijzer in Lille benoemd was en er schoolhoofd werd. Hij overleed tijdens de Eerste Wereldoorlog in 1915. Niet bij de oprichting, maar toch vrij snel werd Frans Nuyts bestuurder van de melkerij.

Uiterst links zien we het huis in de 'Fondatie', waarin de melkerij gevestigd was tot 1939 en waarover een heel geschil is ontstaan begin jaren '20 met de erven Nuyts.
Uit: A.H.K.L..

Zaak Nuyts

Toen de eerste melkerij in het schuurtje al vrij snel niet meer voldeed, stelde Frans Nuyts een huis, gelegen in de Fondatie ter beschikking van de melkerij. In de loop der jaren zou het eigendom worden van de melkerij. Uit briefwisseling tussen mevr. weduwe Nuyts en het bestuur van melkerij Sint-Petrus anno 1923 komt er een hachelijke kwestie aan het licht. Na de dood van meester Nuyts, midden in de oorlog, gebeurt er i.v.m. het melkerijgebouw weinig. Maar in het jaar 1923 krijgt mevrouw Nuyts te maken met geldproblemen. Zij doet een aanspraak op achterstallige huurontvangsten. De heer August Haeverans (°1889, +1949), ondertussen de opvolger van Frans Nuyts en bestuurder van de melkerij sinds 1912, betwist dit. In een schrijven laat hij haar weten: *De meester zaliger heeft voor den oorlog op eene vergadering gezegd: Ik heb u eene verrassing mee te deelen, het geld van het gebouw der melkerij is teruggegeven, zij behoort dus aan de leden. Hiervan zijt gij zeker op de hoogte...*

De erven Nuyts zijn in het ongewisse hierover. ...*dat wij goed weten dat het geld voor het gebouw der melkerij terug gegeven is. Daar bedriegt gij u grootelijk in. De meester zaliger kan u voor de oorlog, zoals gij schrijft, dit onmogelijk gezegd hebben daar hij voor mij geen geheimen kende...* Er werd ook nooit een notariële akte opgesteld van deze overdracht.

Frans Nuyts, schoolhoofd in Lille van 1885 tot 1915, bestuurder melkerij tot 1912. Hij heeft de melkerij willen privatiseren, hetgeen door zijn dood niet gebeurd is. Uit: A.H.K.L.

Afschrift
 Ik ondergetekende, Hans Nuyts, onderwijzer
 en melkerijbestuurder te St. Pieters-Lille, verklaar
 dat het melkerijgebouw wel op mijnen naam
 staat, doch van beiden af de wettige eigen-
 dom is van de maatschappij en hare leden.
 Getekend: H. Nuyts.

Afschrift van het bewuste briefje, geschreven op het sterfbed, waardoor meester Nuyts afstand doet van het gebouw. Uit: A.B.L.

Volgens Haeverans ging het als volgt in zijn werk: Toen hij zijn einde voelde naderen en wist dat het gebouw hem niet meer toebehoorde, maar nog wel op zijn naam stond, schreef hij een briefje, waarin hij de waarheid kenbaar maakte om gerust de eeuwigheid in te gaan.

Dit briefje wordt door de familie Nuyts niet erkend. Mevrouw schrijft op 1 juni 1923: Zoals gij weet, mijne kinderen hadden geene vrede met de beslissing van vader zaliger, 't is te zeggen, de overmaking van het gebouw der melkerij aan de leden. Zij stelde voor dat de melkerij de huur van 90 BEF opnieuw zou betalen alsook de achterstallige huur van de vijf verlopen jaren. Haeverans reageert furieus: Nu zoudt gij den wil van eenen stervende man, vader die rechtvaardig was, niet eerbiedigen! Gij en uw kinderen zouden onrechtvaardig goed willlen... het gebouw der samenwerkende melkerij is dan ook in volle vertrouwen op zijnen naam gezet, het geld is geleend én teruggegeven en nu zoudt gij dat betrouwen door onrechtvaardig mistrouwen vergoeden? Er wordt gedreigd met het gerecht. Weduwe Nuyts geeft zich niet gewonnen. In een volgend schrijven repliceert zij dat meester Nuyts, niet lang voor zijn dood zou gezegd hebben: Eenmaal mijn pensioen, zullen wij het gebouw der melkerij in een bewoonbaar huis doen veranderen en zullen er onzen intrek nemen.

Zij beweert eveneens nog bewijzen van huur te bezitten van de jaren nadat het geld al zou zijn terugbetaald. Dit wendt zij aan als bewijs dat het huis hun nog toebehoorde. Zo een gebouw aan iemand volledig toebehoort, waarom moet de nieuwe eigenaar dan twee jaar nadien nog huur betalen!

De correspondentie blijft heen en weer gaan, de verwijten slingeren van de ene naar de andere partij. Wat was nu de reden waarom, vele jaren na de dood van

Frans Nuyts, deze hele zaak aan het licht kwam? Zolang het huis op naam stond van mevr. Nuyts betaalde zij de grondlasten en bij de dood van haar dochter in 1923 kwam dat huis opnieuw in de successierechten. Uiteindelijk is de zaak in der minne geregeld geraakt (met bemiddeling van de vrederechter, als raadsman voor mevr. Nuyts): familie Nuyts krijgt de grondlasten en de successierechten terugbetaald, de vijf kinderen elk 300 BEF. Daarna wordt het gebouw overgezet op een nieuwe vennootschap. August Haeverans was zeer tevreden met de afloop van de zaak. Er gebeurde dus op 29 februari 1924 een herstichting.

De nieuwe standregelen

De ondergetekenden waren Jan Adriaenssen, Frans Goossens, Lodewijk Van Rooy, Aloïs Van Hemel, August Willems, August Mercelis, Frans Sweeck, landbouwers en allen woonachtig te Sint-Pieters-Lille.' De oude standregelen werden overgeschreven.

Wat is de moraal van het verhaal? In België was op dat ogenblik 1/3 van de melkerijen in private handen, 2/3 coöperatieven, waarbij de bestuurder geen eigenaar was, niet voor 1 BEF. Meester Nuyts probeerde de melkerij min of meer te privatiseren en de eigendommen naar zich toe te trekken. Met de dood in de ogen is er blijkbaar sprake van enige wroeging.

Uiteindelijk heeft bestuurder August Haeverans de melkerij uit handen van de fam. Nuyts gehaald en was er opnieuw sprake van een normale coöperatieve, in handen van de boeren.

De inrichting van de Lilse handmelkerij was volgens de vereisten van toen en ze geleek volledig op deze van Poederlee en Gierle. Staf Sweeck herinnert zich nog (hij woonde vlak tegenover de melkerij en zijn vader was er zowat duivel-doet-al) dat het gebouw volledig onderkelderd was en dat daar de roomrijping, het karnen en het kneden gebeurde, een zijkelder was geschikt voor de boterbewaring. De bovenverdieping diende voor het ontvangen, noteren, voorverwarmen en afromen van de melk.

Ook in Lille gebeurde dat afromen door de boeren aan drie handafromers van de firma 'Persoons', in Poederlee had men twee handafromers. Voor elk bedrijf gold een inwendig reglement, zo ook voor deze melkerijen. Het inwendig reglement van melkerij Sint-Petrus is blijkbaar niet bewaard, dat van 'De Gier' in Gierle wel. Het is nu wel zo dat het er op de meeste plaatsen ongeveer hetzelfde aan toe ging wat betreft de gang van zaken in de melkerij, de geboden en de verboden. We baseren ons hier op de inwendige orde van 'De Gier'.

De melk wordt om de beurt gewogen, verwarmd en afgeroomd, d.i. naarmate de leden zich in het lokaal aanbieden. Eenieder houde de melk in 't oog die hij binnenbrengt, en dan loopt alles geregeld van stapel, zonder eenige moeilijkheid.

Er wordt afgeroomd op al de dagen van het jaar, gedurende de wintermaanden van half zes tot half negen ure en in den zomer van half vijf tot half acht ure.

Bij uitzondering aan vorig artikel zal er niet afgeroomd worden op de hierna aangeduide hoogdagen, welke vallen binst het zomerseizoen: Paschen, O.H.Hemelvaart, Sinxen en O.L.Hemelvaart. Daags te voren zal er dan twee keeren afgeroomd worden 's morgens op het gewone uur en 's avonds van half zeven tot half negen ure.

Men had ook veel aandacht voor de zuiverheid en de reinheid.

De kitten, waarin de melk ter melkerij gebracht worden, moeten altijd zeer zuiver zijn. Reinheid is de hoofdvereischte bij het bewerken van melk en boter. Vuile of zure melk zullen onverbiddelijk geweigerd worden.

Er zijn een aantal verboden en geboden na te leven zodat dispuut en chaos kan vermeden worden. Welke verboden had 'De Gier' voor zijn leden geformuleerd? Ze waren van die aard dat ze ongetwijfeld ook in de andere handmelkerijen van toepassing waren.

Het 'interieur' van een handmelkerij volgens het klassiek eenvoudig patroon: gelijkvloers, één lokaal voor het ontvangen, voorverwarmen, ontromen van de melk. We merken ook de bewaarkast voor de monsters, de ontromer en het bord, waarop de geleverde liters melk werden genoteerd. Uit: *Een eeuw Belgische zuivelgeschiedenis* van J. De Baere.

1. Levering van melk van vers gekalfde koeien voor de zevende dag wordt bestraft met een geldboete van 0,50 BEF
2. Levering van melk van dieren met een besmettelijke ziekte kan een mogelijke uitsluiting inhouden (voorstel van het bestuur)
3. Voor de levering van geiten- of schapenmelk wordt een schadevergoeding geëist. Als men van misbruik verdacht wordt, mogen er stalen genomen genomen worden bij de verdachte thuis.
4. Het was verboden te spreken met de werkmans die de stalen nam, woog en noteerde. Dit om vergissingen te voorkomen. *Het zijn belangrijke werken.*
5. Verboden om in de melkerij te roken.
6. Verboden om kruiwagens en hondenkarren te plaatsen voor 'Het Brouwershuis', 'het Hoeksken' of de ingang van de melkerij.

Naast een aantal verbodsbepalingen waren de boeren ook gehouden aan een aantal zaken.

1. Om de drie maanden moeten de boeren vuurkruid aan hun melkdieren geven.
2. Ieder lid dat boter haalt moet 's morgens komen en indien hij niet onmiddellijk afreken, naam en hoeveelheid noteren.
3. Ieder lid heeft het recht op 5% botermelk van zijn geleverde melk. (In Lille was dit 4%) Dit gebeurt op bepaalde dagen die aangeduid worden op een bord in de melkerij. Wie zijn beurt laat voorbij gaan, loopt gevaar misdeeld te worden en klachten hieromtrent worden niet aangenomen.

Alles verloopt in goede orde tot Wereldoorlog I. De maatregelen van de Duitse bezetter, zoals de verplichte melklevering en vaste prijzen, maakten dat tal van landbouwers in deze periode van schaarste, de coöperatieve de rug toekeerden. De bezetter eiste eveneens veel vee op. Het aantal melkkoeien daalde van bijna 1 miljoen stuks net voor het begin van de oorlog tot ca.

600.000 eenheden. (39) Het zal jaren duren vooraleer de runderstapel opnieuw dezelfde omvang heeft als van voor de oorlog. Een tweede moeilijkheid van de zuivelbedrijven was de enorme uitbreiding van mond- en klauwzeer in 1916. Een kwart van de Belgische melkerijen zette haar activiteiten tijdens de oorlog dan ook stop. Het aanbod van goedkope hoeveentromers en de lucratieve zwarte markt werkten dat proces nog in de hand. (40) Er was een tendens om terug te keren tot de hoeveverwerking van de zuivel. Het een en ander werkt de ontwikkeling van de florissante zwarte markt in de hand. De melk thuis verwerken was heel wat winstgevender dan de levering aan de melkerij. De coöperatieve zit in een dal en het zal duren tot het midden van de jaren twintig vooraleer de zuivelsector weer tot bloei komt. Het is blijkbaar rond de oorlogsperiode dat Lille aansluit bij het Zuivelconsulentschap van de Belgische

Goede wetten waarborgen den vrede en voorspoed van een land.
Een degelijk en klijpt onderhouden reglement verzekert het bestaan en den bloei eener
Maatschappij

MELKERIJ "DE GIER,, GIERLE

Samenwerkende Maatschappij.

REGLEMENT VAN INWENDIGE ORDE.

ART. 1. Er wordt afgevoerd op al de dagen van het jaar, gedurende de wintermaanden van half zes tot half negen ure en in den zomer van half vijf tot half acht ure.

Reas de afvoeren afgesteld, zal er, in den bepaalden tijd, niet meer afgevoerd worden.

ART. 2. Bij uitzondering aan artikel 1, zal er niet afgevoerd worden op de dagen aangegeven heengedagen, welke vallen bins het zomersizoen. Paschen, O. H. Hemelvaart, Sinter en O. L. Hemelvaart.

Daags te voren zal er dan weer keure afgevoerd worden, 's morgens op het gewone uur en 's avonds van half zeven tot half negen ure.

ART. 3. De melk, waarin de melk te melkerij gebracht wordt, moeten altijd zeer zuiver zijn. Reinheid is de hoofteigenschap bij het bewerken van melk en later. Vile of zure melk zullen onsechtelijk geworpen worden.

ART. 4. De melk van versche gekalfde koeien mag om de vele melkden welke dienit voortsparen, niet naar de melkerij gebracht worden vóór den 7^{den} dag. Sterke bezicht zal hierop worden gehouden en overtredingen gestraft met een geldboete van ten minste 0,50 fr.

ART. 5. Het is ten strengste verboden melk te brengen van dieren aangebast door een besmettelijke ziekte (b. v. rood en klauwzeer). Ofschutting kan tegen dergelijke leden op voorstel van het bestuur, uitgevaardigd worden.

ART. 6. *Uitsluitelijk koeienmelk*, die geene geiten- of schapeemelk mag ter melkerij gebracht worden. Om welke der voelbaarheid zijn al de leden in geweten verplicht diem, anders van het reglement wordt ingetrokken. Er kan desnoods een schiedvergoeding geëist worden van de leden die hierin in hand bezonden worden. Desgeval ind zal het Bestuur afzonderlijke staten door nummer heize van personen, welke, om gegronde redenen, van melkrecht verdacht worden.

ART. 7. De melk wordt om de best gewogen, verward en afgevoerd, d. i. naarmate de ieder zich in het belang aanbieden. Bovendien kan de melk in 'tong die hij meebrengt en dan, hoort

alles gezoght van stapel, zonder eenige moeilijkheid.

ART. 8. Om alle misingen te voorkomen, worden de leden dringend verzocht niet te spreken met den werkmans gelast met het staal nemen, wegen en opschrijven. Deze belangrijke werken die in het de meeste zorg verricht te worden.

ART. 9. Opdat het beteren regelmatig weze — en dit is van eigenen belang — worden de leden verzocht, om de drie maanden voorloof aan te komen melkgeen met dieren te geven.

ART. 10. Elk lid, dat boer handelt, is verplicht 's morgens te komen, en, indien hij niet onmiddellijk bezocht, zijn huishouden te plaatsen in een daarvoor bestemd schriftboek, met aanteekening der aanwezigheid later door hem gemaakt.

ART. 11. Het is aan een zelfde lid niet toegelaten het een paard beter te betalen en het ander op het einde der maand te laten schieden. 't Bevoordelste is: Ofwel alles betalen of alles laten aflossen.

ART. 12. De beterenkel moet afgehaald worden op den dag daartoe voor elk lid bepaald. Deze namen worden dagelijks op een afzonderlijk bord aangegevoerd. Elk lid heeft recht op 5 ten 10 pond beterenkel. Wie zijne heur laat overlijt gaat, loopt geene misheid te vallen. Klachten des aangevallen worden niet aangenomen.

ART. 13. Het is de melkerij verboden te roken.

ART. 14. Het is verboden, op korte van 1 traak, kraaiwagen of karren *besproeten met handen* te leggen voor het „Huiswezen“, het „Huiskeken“ of aan den ingang der melkerij.

ART. 15. Alle verdere punten, in tegenwoordig tegen den hier voorgezeten, zullen door het Bestuur onderzocht en geregeld worden.

Abbas gemaak te Gierle, in zijning van den Raad den 13 Maart 1910.

Bestuurder	Voorzitter
W. VAN ALPHEN.	JUL. SMOLDEREN
Schrijver-Rekenplichtige	
FR. MEYEN.	
Bestuurleden	
FR. PRETRES.	FR. KIEZEMANS
JAN VAN MEERHEECK.	JOHN. DRIESEN.

'Het reglement van inwendige orde' of huishoudelijk reglement van 'De Gier', soortgelijke reglementen zullen ook in Lille en Poederlee van toepassing zijn geweest. Uit: A.K.G.

Boerenbond. De eerste verslagen dateren van juist voor W.O.I namelijk 1913. August Haeverans is waarschijnlijk pas bestuurder (vanaf 1912) en het eerste verslag is eerder vernietigend. Het was ook nog deels een erfenis.

Bezoek van de heer Selschotten op 3 juli 1913

Er is daar geen boekhouding, onvoldoende verzuring van de room, het karnen gebeurt slecht. De zuiverheid van materiaal is niet al te goed. Hierin zal verandering moeten komen... De melkerij wordt werkelijk bestuurd door den eersten werkman !

En verandering kwam er, want de daaropvolgende verslagen vermelden: *kasboek, melkboek, afrekeningsboek zijn met zorg bijgehouden.*

Het bezoek op 30 december 1915 gaf een opmerking over de hygiëne: *Zuiverheid laat te wenschen.*

Verslag van 26 mei 1921

Groot ongemak is dat er een motor staat in dezelfde plaats als de ontromers. Het levert ongezonde geuren op.

Verslag van 11 oktober 1922

De melkerij is te klein om de melk te verwerken die zou kunnen worden aangebracht. Er kunnen geen nieuwe leden bij aangenomen worden door gemis aan ruimte.

In het jaar van de herstichting (1924) telde de melkerij 'Sint-Petrus 112 leden en werd er ca. 2.100 liter melk verwerkt, maar blijkbaar zou er veel meer melk kunnen worden geleverd. Ook aan het gebouw werd gewerkt zoals uit het volgende verslag blijkt.

Verslag van heer Lucas, bezoek afgelegd op 28 augustus 1924.

Er was juist een nieuwe zolder gelegd, die dicht sluit: er zal nu nog geleverd en gewit worden. De zuiverheid van de werktuigen is goed. Op de afgeroomde melk ligt nog een spoor van vet, het karnen gebeurt te lang 1 ½ tot 2 uren en tot 13° vet op de botermelk. De room wordt niet gekoeld 23°. Nochtans is er een koelbak in de kelder en ook koel water 13°. Voortaan moet de room gekoeld worden !

Bestuurder Haeverans stuurde boter naar de botermijnen van Antwerpen (hierbij was men vanaf 1922 aangesloten), maar hij haalde slechte prijzen. In Antwerpen verkocht hij ook volle melk; afgeroomde melk en botermelk. De prijzen die hij daarvan maakte:

Afgeroomde melk : 0,18 BEF /kilogram (1184 kg)

Volle melk : 0,62 BEF/kilogram (350kg)

Botermelk : 0,18 BEF de liter

Blijkbaar was de coöperatieve een succes en wilden er steeds maar meer boeren toetreden. Het feit dat zij ook jaarlijks - op tweede pinksterdag - konden meevieren in het 'uitdelen der profijten' gepaard gaande met een koffietafel met 'kramiek' in de namiddag voor de vrouwen en met een bieravond voor de mannen in de gemeentenzaal, zal daar zeker niet vreemd aan geweest zijn. Maar uit het verslag van 22 augustus 1924 door de heer Lucas blijkt ook dat er geen nieuwe leden mogen worden aangeworven zolang er geen motor is geplaatst. Men wacht met het plaatsen van de motor tot er mogelijkheid is tot aansluiting op het elektrisch net.

Op 25 mei 1925 schrijft meester Haeverans een brief naar het Zuivelconsulentschap te Leuven, waarin hij zijn bezorgdheid uit i.v.m. het sluiten van melkerijen voor mond- en klauwzeer. Hij beklagt er zich over dat *één opziener-veearts met één enkel briefje het recht heeft onze melkerij te sluiten naar eigen goesting*. De willekeur en het gebrek aan een sluitende regelgeving hieromtrent stoort hem enorm. *Dat is bij mij tirannie, een klein kwaad genezen door een veel groter, dat kunt ge altijd*. Haeverans vreest dat de melkerij vroeg of laat tot ondergang gedoemd is, als er geen degelijke maatregelen komen en men maar onmiddellijk overgaat tot sluiting. Wanneer er mond- en klauwzeer in de streek werd waargenomen ging men in de melkerij over tot verhitting of pasteurisatie. Mond- en klauwzeer is een besmettelijke virusziekte bij runderen en varkens en begint met blaarvorming op het mondslijmvlies terwijl door afdruiwend mondslijm de klauwen besmet worden.(41)

In 1902 werd er op een congres van de Nationale Zuivelmaatschappij al aangenomen dat men verplicht zou pasteuriseren op 90° C. Hierop was een enorm verzet vanwege de handmelkerijen die zich dan, bij deze toepassing, in hun bestaan bedreigd voelden. In 1904 zag de Nationale Maatschappij af van haar eis voor verplichte pasteurisatie. De toepassing van de wettelijke maatregelen voor de bestrijding van deze veeziekte was de oorzaak van het herhaald stilleggen en dus van het verdwijnen van de handmelkerijen. In veeartsenijkundige kringen sprak men van 'klopjacht' onder de melkerijen.(42)

In het voorjaar van 1926 richt August Haeverans een eerste schrijven aan het Zuivelconsulentschap met de wens om de melkerij in te richten als stoommelkerij. Hij somt als reden op dat zij door *het sluiten voor mond- en klauwzeer zullen vernietigd worden*.

Als tweede reden geeft hij op dat de boterprijs voor de boter uit de stoommelkerijen heel wat hoger ligt dan voor die uit de handmelkerijen. Het zenden van Lilse boter naar de Tuinbouwhallen van Antwerpen is gestopt omwille van de te lage prijs die ze daar nog voor hun boter kregen. Haeverans vraagt advies i.v.m. de prijs voor een stoominstallatie en of de mogelijkheid tot inrichting bestaat qua locatie enz. Toch sleept het allemaal nog aan tot 1928 vooraleer de stoominstallatie operationeel zal zijn.

Bezoek van de heer K. Mast op 20 mei 1926

De melkerij wil zich met stoom inrichten. Kan er wel een stoommelkerij ingericht worden? Voorwaarden: de vloer is nu versleten en moet hersteld worden, er is een slechte waterafvoer. Het water moet er nu in de grond bezinken. De melkerij zou groter kunnen worden. Men zou melk kunnen krijgen van Wechelderzande.

Bezoek van de heer J. Segers op 28 april 1927

De gescheurde vloeren zijn hersteld en ware de muren eens goed gekalkt, de melkerij zou een heel ander aanzien hebben. De kelder is koel doch onzindelijk ! Er was veel waschwater en gestorte botermelk.

Bezoek van J. Segers op 29 november 1927

Zindelijkheid laat nog altijd te wensen over. In Sint-Pieters-Lille en Poederlee heerscht ook veel politiek: anders was er zeer zeker reden om voor beide plaatsen met Wechelderzande ééne flinke stoommelkerij op te richten !

Bezoek van J. Segers op 11 april 1928

Zindelijkheid laat te wensen over wat ook van invloed is op de kwaliteit van de boter. De kneder is versleten en is met grote moeite te reinigen wegens de grote gaten die erin zijn.

In november van 1927 schrijft Haeverans aan de Boerenbond een klacht over de zo lage boterprijzen in de Tuinbouwhallen te Antwerpen (blijkbaar werd er weer aan geleverd) en wat daarvan dan toch wel de oorzaak is. Deze botermijn, net als die van Hasselt stonden onder toezicht van de Belgische Boerenbond. Als antwoord ontvangt hij volgend bericht: *Volgens de koopers zou uwe boter nogal snel 'sterk' worden, vandaar dat velen bang zijn deze te kopen. De betrekkelijk lage prijzen, welke ervoor betaald worden, zijn waarschijnlijk daar een gevolg van.*

Bezoek van de heer J. De Baere op 17 oktober 1928

De handmelkerij is overgeschakeld op stoom!

In het verslag van de heer Rosseels van 13 oktober 1928 gaat het over het installeren van nieuwe machines waardoor er 3.500 liter water per uur zal geloosd worden en dat gedurende drie uren per dag. Dit water was het koelwater. De vraag werd gesteld of dit in de gemeenteriool kon geloosd worden. De duizenden liter water moesten afgevoerd worden door een bedekte buisleiding op lengte van 160 m naar de steenweggracht. Hiervoor moest een nieuwe vergunning gevraagd worden aan de Bestendige Deputatie. Blijkbaar kwam alles in orde vermits er geen verdere correspondentie over gevoerd werd. Lille schakelde over op een stoommelkerij maar daarmee waren de problemen niet van de baan.

Uit de verslagen blijkt dat de karnemelk te veel vet blijft bevatten en het karnen zelf te lang blijft duren. Het blijkt ook dat de Belgische Boerenbond vanaf 1933 erop aandringt dat Poederlee de melk zou leveren aan Lille en dat men daar de zaak zou sluiten. Haeverans houdt de boot af. Lille kan zelf amper de eigen zaken onder controle houden.

Bezoek van de heer G. De Brabander op 16 november 1934

De toestand in de melkerij is erbarmelijk te noemen . De melkerij barst bijna letterlijk uit haar voegen. De leden brengen zelf hun melk en vele mensen moeten noodgedwongen buiten blijven staan. De overigen staan binnen zo opeengehoopt dat de bewerkingen erdoor belemmerd worden. Er moeten oplossingen komen !

Een jaar later

De melkerij ontvangt 5000 l melk daags, 's zomers 6500 l. Het is niet meer te verwerken en er wordt 2000 l melk verkocht aan de heer Van Thienen uit Berchem-St-Agatha, die ook de melkerij van Lichtaart uitbaat en de streek afrijdt met een melktank van 6000 l. De rest wordt opgemaakt. 120 kg boter per dag verlaat het gebouw.

In 1934 opende de Belgische Boerenbond ook een botermijn in Brussel. August Haeverans is er als de kippen bij om de boter van Lille daar te verkopen. Hij zal 200 à 300 kg per week leveren. Er is een bode aangesteld om de leveringen te verzorgen. Hij hoopt er een betere prijs voor de boter te krijgen. Einde de dertiger jaren is de toestand niet meer te harden in de melkerij. De

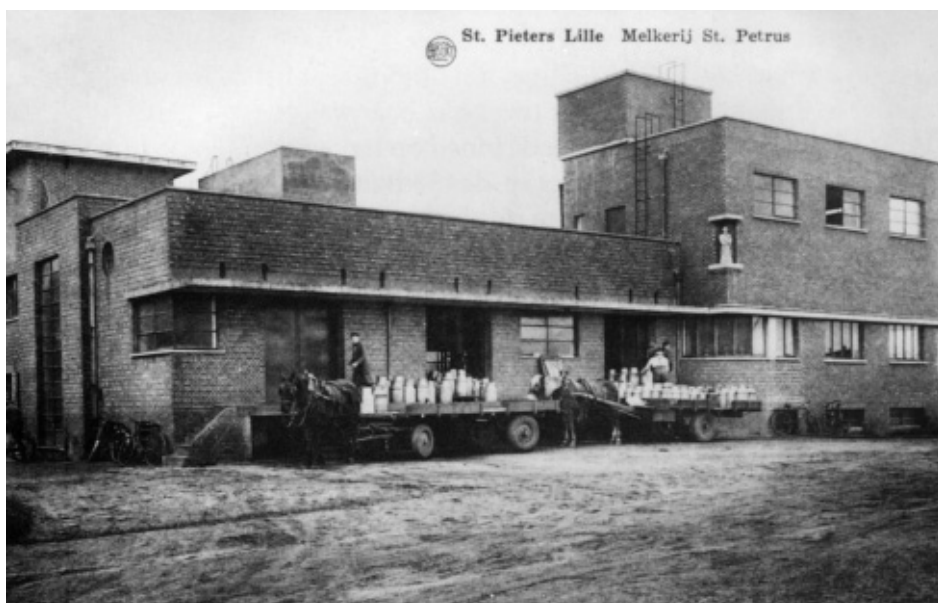
ruimte was te klein, hetgeen al veel moeilijkheden met zich meebracht: te weinig hygiëne, machines die niet kunnen werken naar behoren vermits ze niet geplaatst waren zoals zou moeten...

Bezoek van de heer J. De Baere op 16 januari 1939

De vorst heeft veel schade berokkend in de melkerij, veel lekkende buizen, zeer verwaarloosde indruk.

De oplossing zit in de bouw van een nieuwe melkerij. Maar waar moest dat nieuwe melkerijgebouw komen? De eerste keuze viel op een stuk grond van ca. 10 are gelegen op de hoek van de Gierlesteenweg en de Wechelse baan (nu eigendom van M. Proost-Van den Broeck), waarop een café stond. Het perceel moest voldoende groot zijn en dus was het weiland grenzend aan dit perceel wel interessant om hiermee één groot terrein te vormen. De driehoek op de hoek gelegen was eigendom van August Haeverans zelf nl. zijn ouderlijk huis (August Haeverans was een enig kind van Remy Haeverans). De weide behoorde toe aan de Lilse Kerkfabriek. Het probleem was dat de weide grotendeels achter het bestaande woonhuis lag en er meer dan 100 m moest overbrugd worden om het koelwater in de gemeentegracht te kunnen lozen. August Haeverans was niet enthousiast. Hij vreesde administratieve rompslomp i.v.m. de Kerkfabriek. Pastoor Aernauts zag geen probleem vermits het een verbetering betekende voor de gemeenschap en vermits het grootste deel van de boeren betrokken was bij de melkerij. Het was dus ook een verbetering voor al die mensen. Haeverans bleef bij zijn mening en keek uit naar een ander perceel. De huidige huizen opgetrokken tussen de Kapelstraat en de Gierlebaan zijn grotendeels op deze grond gebouwd. Het perceel, gelegen in dezelfde straat maar aan de andere kant van de weg leek meester Haeverans interessanter. De afwatering kon direct in de gracht. De eigenaar was Karel Van Mechelen (Spiëk). Op dit stuk zal er gebouwd worden. Het gebouw wordt opgetrokken volgens plan van de nieuw ontworpen melkerijen, waarbij het hoge zadeldak boven het bewerkingslokaal verdween. De hoge zadeldaken, nodig om de eerste pasteurisatiemachines te herbergen, worden vervangen door platte daken, typisch voor de modernistische architectuur van het Interbellum en geschikt voor de plaatsing van de moderne platenpasteurs.(43)

De overstap naar het nieuwe gebouw zorgde zeker in het begin weer voor nieuwe problemen: *de drijveracht geraakt niet geregeld, om allerlei redenen moet er voortdurend stilgelegd worden, er heerscht grote verwarring.* Ook omtrent de verpakking van de boter is er kritiek *Ze is teveel kubusvormig. Gierle heeft een plattere verpakking, die gemakkelijk en praktisch is. Het bijschrijven van de boeken blijft ook een probleem.*

Het melkerijgebouw op de Gierlesteenweg, betrokken in 1939. Deze foto dateert uit de jaren '50, toen de melkophaaldienst nog werd uitbesteed en de melk werd aangebracht met paard en wagen. Sint-Pieter kijkt op het gebeuren toe. Uit: A.H.K.L.

August Haeverans, schoolhoofd in Lille en bestuurder van de melkerij van 1912 tot aan zijn dood in 1949. Uit de verzameling van G. Haeverans.

Het bijhouden van de administratie is Gust Haeverans niet zijn sterkste kant. Toch kunnen we stellen dat vanaf nu een tijdperk van vernieuwing en van een andere aanpak zal volgen

Het is in deze periode, bij het betrekken van het nieuwe gebouw, dat men in Lille ook begint met de aanbesteding van de melkophaaldienst. De dagelijkse opwachting aan de melkerij met kruiwagen of hondenkar en het daarbij horend geblaf en lawaai ging stilaan tot het verleden behoren. De melkerij had nood aan een standaardverpakking om de melk op de melkerij te krijgen en ze leverde de kruiken van 40 liter, vervaardigd uit vertind plaatstaal, aan de melkleveranciers. Boeren konden zich kandidaat stellen om een melkrit op zich te nemen en stelden een prijs voorop, waarvoor zij 365 dagen op 365, iedere morgen de melk van een bepaalde streek zouden afleveren aan de melkerij.

In 1939, nu de melkerij geïnstalleerd is in het nieuwe gebouw, krijgt Haeverans ook de vraag of de melkleveranciers van Wechel vanaf 1 januari 1940 hun melk naar Lille kunnen brengen. Het gaat over ca. 1000 l per dag. Op zich lijkt dit geen probleem ware het niet dat er een hele hetze was geweest over die 1000 l melk met de melkerij van Westmalle en die van Zandhoven in 1930. Bestuurder Haeverans zou wel graag uitbreiden. In een brief van 19 augustus 1939 aan de zuivelconsulent De Baere schrijft hij: *Zeg, geef eens een duwke, hé. Met twee daar de melk verdelen is de moeite niet. Van ons is het maar een half uur. Ik ben er zeker van dat we gauw het dubbele zouden hebben van wat er nu vertrekt. Ik hoop dat u in Westmalle de zaak kunt regelen.*

WECHELDERZANDE

Over het leveren van de melk van de Wechelse boeren heeft er in 1930-31 een ware strijd gewoed tussen de melkerijen van Zandhoven en Westmalle, maar ook in het dorp zelf was de rust zoek. De strijd tussen de melkerijen is volledig beschreven door F. Bosch in het jaarboek van de heemkundige kring van Malle anno 2000 onder de titel 'De zuivelfabriek van Westmalle'.

In 1930 begon de melkerij van Westmalle wat promotie te maken bij de boeren in Wechelderzande. Dit viel niet in de smaak van de melkerij van Zandhoven, waaraan de Wechelse boeren hun melk leverden. Onderpastoor V. Olie-slagers, initiatiefnemer voor het oprichten van de melkerij in Westmalle, trok naar Leuven om er bij het Zuivelagentschap zijn zaak te verdedigen nl. dat Wechel bij Westmalle moest komen. Daar ging men volledig op zijn wensen in maar daarmee was het euvel niet van de baan. Toen de onderhandelingen tussen Westmalle en Zandhoven, met tussenkomsten van het Zuivelagentschap niets opleverden, werd de schrijver van de Boerengilde van Wechelderzande, meester Karel Broeckx ingeschakeld. Hij had tot dan toe geprobeerd

zich afzijdig te houden in de zaak tussen de beide melkerijen, maar hij werd nu verzocht een buitengewone algemene vergadering van de Boerengilde samen te roepen op zondag 9 november 1930, waarop de zaak zou uitgeklaard worden. Er waren 80 aanwezigen, zuivelconsulent Jules De Baere zette de voordelen van een stoommelkerij uiteen en maakte enkele *Bemerkingen no-pens praktische regeling der aansluiting van Wechelderzande bij de melkerij van Westmalle*. De Baere dacht dat alles geregeld was en schrijft over die vergadering in zijn verslag *Donderdag e.k. brengt de gilde in groep een bezoek aan de M. Het stamboek zal deze week reeds rondgaan. Aldus is de betwisting der aansluiting van Wechelderzande ten gunste van Westmalle geregeld*. Maar op 20 november, twee weken later, vernam men dat de melkerij van Zandhoven nog nieuwe leden wierf. Zeven boeren met drieëntwintig koeien hadden nog getekend. Grote commotie ! Karel Broeckx, onderwijzer, bestuurslid, schrijver en zaakvoerder van de Boerengilde werd onder druk gezet vanuit het Zuivelconsulentschap en op verzoek van E.H. Borremans, bestuurder van het Zuivelconsulentschap, werd hij verzocht zijn invloed op de Wechelse boeren te doen gelden. Er kwam opnieuw een vergadering met opziener De Baere, drie bestuursleden van melkerij Westmalle en voor Wechelderzande, voorzitter van de Boerengilde Louis Wouters en schrijver Karel Broeckx.

De Baere noteerde in een verslag. *Na een felle discussie werd besloten dat de bestuurder van Westmalle 's anderdaags met de voorzitter van de gilde deze leden zou bezoeken die het Santhoven-stamboek geteekend hebben met de vraag voor*

Karel Broeckx, schoolhoofd in Wechelderzande, schrijver, bestuurslid en zaakvoerder van de Wechelse Boerengilde. Hij speelde een belangrijke rol in de strijd die tussen Westmalle en Zandhoven gevoerd werd in 1930. De inzet was de melkleveringen van de Wechelse boeren. Uit de verzameling van Patrick Denys.

afteekening en teekening der inschrijvingslijsten voor Westmalle. Het bestuur van Wechelderzande beloofde zijn verdere steun. Op het moment dat de leden van de vergadering wilden vertrekken, content over de besluitvorming, arriveerden ten huize Broeckx de voorzitter en de bestuurder van de melkerij van Zandhoven. Het redetwisten herbegon en waarschijnlijk liepen de gemoederen hoog op maar uiteindelijk beloofde Zandhoven met het propagandavoeren te stoppen. Maar in feite veranderde er niets !

Het Zuivelconsulentschap gaf de voorkeur aan Westmalle en meester Broeckx werd meer en meer onder druk gezet de boeren ervan te overtuigen dat Westmalle de beste oplossing was. Ook de bestuurder van Zandhoven werd door het Consulentschap de les gelezen, zij mochten geen melk van Wechel meer in ontvangst nemen... Maar de Wechelse boeren wilden van Westmalle niet weten en zij stuurden op 16 december 1930 een petitie ondertekend door 51 boeren naar de algemeen secretaris van de Belgische Boerenbond. De Boerengilde telde toen in Wechel 79 leden.

Wij ondergeteekende leden der boeregilde van Wechelderzande hebben vernomen dat het bestuur der melkerij van Zanthoven weigerd melk van ons te nemen en wel omdat Leuven er tusschen gekomen is.

Wij kunnen niet gelooven dat Leuven ons zou verplichten ons gegeven woord niet te houden en ons handteeken in 't stamboek van Santhoven als een werk van kleine kinderen te aanschouwen.

Op zedelijk gebied is zulks niet toegelaten, en voor Cristene mensen heel misplaatst. Al de leden onze boere gilde op een paar uitzonderingen na zouden het bestuur van de melkerij van Westmalle voor onderkruipers vinden en dat ze bezig zijn hunnen melkerij veel nadeel te doen.

Wij boeren kunnen niet begrijpen waarom de Boerenbond van Leuven Westmalle moet voordhelpen.

Wij boeren hopen niets anders dan dat wij ons melk vrij opsturen daar en nooit een grensschijding is geweest.

Groetende

Wechelderzande 16 December 1930

Eerwaarde Heer Luytgaerens wij allen vragen antwoord op ons gevraagde.

Deze petitie komt natuurlijk in Westmalle aan het licht. E.H. Olieslagers reageert met een brief op 18 december 1930 aan het Zuivelconsulentschap:

Er wordt hier verteld dat Wechelderzande nen petitielijst met ruim 50 handteekens naar Leuven heeft gezonden en 't is Meester Broeckx en Inspecteur De Winter(44), zegt men, die deze handteekens hebben afgebedeld.

Wie heeft de brief opgesteld? Broeckx was wel schrijver van de gilde, toch blijkt de briefstijl niet van zijn hand. Zo'n petitionnement waren ze in Leuven blijkbaar niet gewoon en Louis Wouters (° W. 25/1/1861 - + W. 9/1/1954), voorzitter van de Boerengilde, kreeg een brief toegestuurd op 23 december 1930 waarin gevraagd wordt een vergadering te beleggen *met het hele bestuur* om klaarheid te brengen... *wij zouden gaarne van u vernemen welke ernstige redenen, er volgens U zouden bestaan waarbij de manier van optreden der boeren gewettigd wordt...* en de gemoederen te sussen, want nog nooit hadden boeren zo gereageerd. Wat schulde er nu achter het feit dat zij bij hoog en bij laag aangesloten wilden zijn bij Zandhoven? Nadien namen de zaken een andere wending, want op 29 december schrijft meester Broeckx aan Leuven: *Ik heb heden met de leden van onze gilde, die het stamboek van de melkerij van Santhoven tekenden een lang onderhoud gehad heb. De zaak schijnt gewonnen voor Westmalle, doch op voorwaarde dat de melkerij van Westmalle, aan hare leden dezelfde voordeelen schenkt als deze van Santhoven. Er werd besloten een bezoek te brengen aan Westmalle. Een der leden zal zich in het bezit stellen van de veertiendaagsche afrekeningen loopende over 't laatste halfjaar afgeleverd door het bestuur der melkerij van Santhoven. Alzo zal een vergelijking mogelijk zijn...*

Hiermee komt wel tot uiting dat meester Broeckx in Wechel kon bogen op een groot moreel gezag en wanneer hij zijn gewicht in de schaal legde hij zo mogelijk wel iets kon doen keren. Het was deze keer alles of niets. Vandaar dat hij ook in de brief schrijft *Onnoodig er Ued op te wijzen dat van dit bezoek alles zal afhangen*. Dit leek voor Leuven niet haalbaar vermits er meer is dan louter de prijs te vergelijken. Op 2 januari 1931 is er dan toch ten huize van de bestuurder van de melkerij een prijsvergelijking gebeurd. *De afgevaardigden van Wechelderzande waren tevreden en zouden verslag geven op de vergadering van 4 Januari*. Uiteindelijk gaat Wechel melk leveren aan Westmalle, maar hartelijk zijn de relaties nooit geweest. E.H. Olieslagers bleef Broeckx met wantrouwen bejegenen en de Wechelse boeren waren de affaire ook niet vlug vergeten zo blijkt wanneer er in 1939 een vraag zal gericht worden om melk te leveren aan Lille.

Misschien heeft Westmalle het zich ooit wel beklagd zo aan te dringen om de Wechelse boeren binnen te halen, want het is Adrianus Van Dongen (° 3/10/1882 - + 11/11/1964), bestuurslid van de melkerij van Westmalle voor Wechelderzande, die samen met de opzieners J. De Baere en Geeraert een aantal misbruiken die in die melkerij schering en inslag waren, aan de kaak stelde. Familieleden van bestuursleden en van de bestuurder kregen een bezoldigde functie in de melkerij. Bestuursleden haalden de melk per auto af. Sommigen onder hen dreven gelijktijdig, voor eigen rekening, een handeltje in veevoeder en zij leverden deze waren ten huize tijdens de melkrit. Bij leden die bij hen

Adriaan van Dongen, bestuurslid van de Westmalse melkerij voor Wechelderzande, die de moed had de onfrisse praktijken die er schering en inslag waren in de periode 1930- 1933 aan de kaak te stellen. Uit de verzameling van de fam. Geerts-Proost.

veevoeder kochten, werd de melk ten huize afgehaald. In augustus 1932 - na 1 ½ jaar aansluiting - schreef van Dongen een brief en bond de kat de bel aan. Hij vond in samenwerking met het Zuivelconsulentschap, dat dit onverenigbaar was met het ambt dat zij in het beheer van de melkerij bekleedden.

Van Dongen beklagde zich bij E.H. Luytgaerens, algemeen secretaris van het Zuivelconsulentschap, dat hij niet betrokken werd bij de beslissingen die er genomen werden binnen de melkerij... Het werd een steekspel, deze keer tussen Westmalle, het Zuivelconsulentschap en van Dongen. Hij uitte ook zijn ontevredenheid over het optreden van E.H. Olieslagers, proost, schrijver en schatbewaarder van de Boerengilde, proost en schrijver van de melkerij van Westmalle en de 'feitelijke' bestuurder ervan. Het werd een papieren oorlog, waarin heel wat brieven weg en weer werden verstuurd. Op 28 augustus werd er te Wechelderzande ten huize Broeckx een vergadering belegd, waarop aanwezig waren K. Broeckx, A. Van Dongen en F. Schoorens, hoofdopziener van het Zuivelconsulentschap. De klachten van Adriaan Van Dongen werden hier één voor één besproken. In zijn verslag schreef Schoorens uiteindelijk: *In geheel deze kwestie vindt men terug: de eigenzinnigheid en de geheimdoenerij*

van E.H. Olieslagers, de persoonlijke belangen van ander bestuursleden de bedilzucht van Van Dongen en de antipathie van Wechelderzande (Broeckx) tegenover Westmalle. Niet meer bepaald een plagerij tussen de twee partijen. Halfweg 1933 werd er overgegaan tot vernieuwing van het bestuur en de raad van toezicht van de melkerij. De in opspraak gekomen bestuursleden werden niet herkozen, Adriaan Van Dongen inbegrepen.

Het is dus wel begrijpelijk dat in augustus 1939 wanneer Wechel af wil van Westmalle en liever de melk aan Lille zou leveren, August Haeverans toch de steun inroept van opziener De Baere, die in de tijd de moeilijkheden met Wechel, Zandhoven en Westmalle persoonlijk meemaakte. De Baere noteerde op 28 november 1939: *De boeren van Wechelderzande werpen de historie rond de 1° aanstelling bij Westmalle op en wijzen erop dat zij vroeger verplicht zijn geworden naar Westmalle te gaan en nu weer niet vrij zouden mogen beslissen. Zij willen bij Westmalle weg en zouden indien Lille niet openstaat naar private instellingen kunnen gaan. Vlimmeren zou ook naar Lille willen komen, maar we zouden Vlimmeren weigeren indien er dan op een tegemoetkomende houding van Westmalle t.o.v. Wechelderzande kunnen rekenen.*

Was Leuven aanvankelijk wat weigerachtig? In ieder geval vanaf 2 oktober 1939 waren 38 leden aangesloten goed voor 1000 l melk. In het verslag van De Baere van 21 december 1939 zijn er al 45 leden uit Wechel die het stamboek tekenden, dit is 12 leveranciers die nooit aan Westmalle hebben geleverd.

Er is ook een schrijven geweest van Lilse en Poederleese boeren aan het Zuivelagentschap met de vraag om melk te leveren aan de melkerij van Westmalle. Het waren meestal kleine boeren met één of twee koeien die aangesloten waren bij de plaatselijke melkerij. De grotere boeren met 7 à 8 koeien waren blijkbaar niet aangesloten en wilden naar Westmalle. Men vroeg advies in Leuven, waar men de vraag onredelijk vond, vermits die boeren ook hun melk zouden kunnen leveren aan de stoommelkerij 'De Gier' in Gierle. Het werd geweigerd en er kwam niets van.

In maart 1940 lezen we in een inspectieverslag dat het in de nieuwe fabriek niet gaat zoals gepland: *Onderhoud fabriek !!! Men kan spreken over een zekere verwaarlozing. Er is wel een melklevering van 6000 l. Daarom mag de sleur en de slenter van het oude fabriekje zeker niet voortgaan*

Enkele maanden later brak de oorlog uit, hetgeen voor de melkerijen de nodige consequenties meebracht. Er waren de verplichte melkleveringen die zouden behouden blijven tot 1948. Door het verplichten van de pasteurisatie vielen de handmelkerijen stil en ging 'St.-Jan' Poederlee volledig op in Lille. De melkerijen, tot dan toe praktisch geheel op de boterbereiding afgestemd, werden omgezet tot 'gemengde bedrijven'. Zodus werd de teruggave van afgeroomde melk beperkt en een groot deel van deze afgeroomde melk werd omgezet tot

wrongel om als grondstof voor de bereiding van kaas te worden gebruikt.

Vanaf september 1940 beginnen de boeren uit Poederlee stilaan te leveren aan de melkerij van Lille alhoewel het nog steeds met veel moeite gepaard gaat, schreef J. Mercelis in een van zijn verslagen.

De oorlog verloopt voor de melkerij van Lille als voor die van Gierle : verplichte melkleveringen, opleggen van de verplichte pasteurisatie, winningsgebied voor Poederlee en Wechelderzande. Ook Lille dat zich tot dan toe volledig op de boterbereiding had toegelegd, werd nu ook omgevormd tot een gemengd bedrijf, gezien de noodzaak om ook de vetvrije stof van de melk, voor de bevoorrading te bestemmen. De teruggave van de afgeroomde melk werd beperkt en een groot deel zou ook hier de grondstof worden tot de kaasbereiding, nl. de kwark of witte kaas, weliswaar nog in een beperkte oplage. Karel Leys werd de kaasmaker, hij zou het tot aan zijn pensioen blijven. Kaas maken bestaat erin de vaste elementen in de melk (eiwit en vet) te binden en dan te scheiden van de vloeistof (de wei). Het procédé is vrij eenvoudig. De afgeroomde melk werd verwarmd tot 21°C en werd dan aangezuurd met 'stremsel'. Dat werd gemengd en tot een temperatuur van 40°-50° gebracht. Daarna moest het een ganse nacht rusten. 's Morgens werd het dan uitgeschept in witte zakken van 40 l en opgehangen zodat de wei eruit liep. Wat overbleef was droge stof of wrongel (ca. 10 kg). Die werd gemixt en gemengd met water, zo bekomt men magere kwark, verrijkt met room wordt het volle of vette kwark. Bewaarmiddelen kende men niet. Met een handbediend machientje werden de plastic zakjes gevuld, rode letters voor de volle en blauwe letters voor de magere kwark. De zakjes werden in een bak gezet die verdeeld was in houten vakjes, exact op maat voor zo'n zakje, zodat het niet kon omvallen, en nadien manueel gesloten met een metalen clipje. De grote productie van dit product kwam er eerst na 1946 toen Inza samen met c.v. Inco in Gent en c.v. Lilac in Zonhoven, de 'ondermelk' en de wrongel kwam opkopen voor hun kaasproductie. In 1965 is Fons Van den Plas uit Wechel aangenomen om de productie van de witte kaas nog te verbeteren. Hij werkte al twaalf jaar bij Inza Borgerhout. Hij vulde ook nog de plastic zakjes maar herinnert zich toch dat ze op een bepaald moment vervangen werden door kartonnen doosjes van 100 gr en 200 gr. Er kwam een soort bandwerk bij kijken, alleen het witte papiertje kleven op het dekseltje bleef handwerk. De melkboeren, winkeliers en groothandelaars kwamen de kaas opkopen, maar ook particulieren, waarvoor zelfs een speciaal loket was gemaakt aan de voorgevel van het gebouw. Iedere dag bracht men ook dozen kaas terug naar de melkerij ...zuur ! (Bewaarmiddelen werden nog niet gebruikt.) Die werd dan achter het melkerijgebouw in kuilen gestort tot groot jolijt van de kinderen uit de buurt, die ze tegen de muur of naar elkaar stuk gooiden. Plattekaasoorlog !

In 1948 voerde A. Haeverans een gerichte propaganda voor aansluiting van nieuwe leden vooral in Poederlee. Het blijft een moeilijke opdracht om Poederlee enthousiast te krijgen voor Lille.

Halfweg 1949 werd August Haeverans ziek en ging het steeds moeilijker, zodat zijn dochter Godelieve (17 jaar) hem in de melkerij verving van 7.30u tot 13 u. Zij noteerde de geleverde liters melk en hield er zo goed en zo kwaad als het ging de boeken wat bij. Gelukkig kon zij rekenen op de plichtsbewuste bureelbediende August van Rooy. In november werd de toestand echt ernstig en op 15 november 1949 is August overleden.

Zoon Emiel, (21 jaar) was in opleiding aan de Rijkszuivelschool te Gent nl. aan de Hogere Technische Afdeling. Jonge mannen werden er gevormd voor functies in de leidende kaders van de zuivelindustrie. De opleiding verschaft na drie jaar een diploma van technisch ingenieur in de zuivelbedrijven.(45)

Door de dood van zijn vader moest Emiel zijn studies afbreken en werd hij op 30 november 1949 al aangesteld als nieuwe bestuurder. Het was voor hem geen gemakkelijke opdracht vermits in deze na-oorlogse periode een enorme schaarste was aan materieel en omdat er sleet kwam aan de installaties. Werken met spullen die niet in een degelijke staat zijn, is om moeilijkheden vragen. Toch gaat de melkerij St.-Petrus met hem nieuwe tijden tegemoet. Hij zal

Emiel Haeverans, eenentwintig jaar oud toen hij zijn vader als bestuurder van de melkerij 'Sint-Petrus' Lille in 1949 opvolgde. Uit de verzameling van G. Haeverans.

in overleg met de aandeelhouders een grondige vernieuwing van de melkerij doorvoeren. De verslagen van het Zuivelconsulentschap waren lovend.

Bezoek van de heer ir. W. Brinckman 9 oktober 1950

Technisch verslag: in 1938 ontvangst van 6000 l melk per dag in 1950 ontvangst van 18.000 l melk per dag

De melkerij heeft een behoorlijke technische uitrusting, een kruikenwasser moet wel aangeschaft worden voor januari 1951 (som van 170.000 BEF), twee tanks van 5.000 l om melk op te slaan moeten een eens aangeschaft worden (120.000 BEF). De inrichting van de melkerij werkt zeer goed. Ze staat gunstig aangeschreven bij de producenten. De boeken zijn goed in orde.

In 1950 krijgt Miel Haeverans al af te rekenen met een technisch probleem van formaat nl. de stoommachine laat het afweten. Er moest een grote revisie plaatsvinden, waarvoor de ketel een veertiental dagen moest stilliggen. Wat nu met de melk die dag na dag wordt binnengebracht? Koeien weten van geen technisch probleem in de melkerij. Na verscheidene slapeloze nachten had Miel een oplossing gevonden. Er werd een zware tractor van het boombedrijf Verhaegen aangebracht. Nadat er een aantal gleuven gekapt werden, waardoor de nodige riemen werden aangespannen, trok die tractor de ganse transmissie, waarop alle pompen en motoren aangesloten waren. De firma Mahy uit Gent kon in optimale opstandigheden werken aan de revisie van de stoomketel en de stoommachine. In 1953 werd de transmissie afgebroken, want elektriciteit verdrong de stoom als energiebron en toen kreeg elk apparaat zijn eigen elektrische motor. De stoom werd alleen nog gebruikt voor de pasteurisatie. Het verdwijnen van de gemeenschappelijke transmissie bracht niet alleen meer nethed en veiligheid, maar het was ook de aanleiding tot een meer geschikte indeling van de lokalen. Vanaf dan verdwijnt de benaming 'stoommelkerij', niettegenstaande de stoomketel nog steeds als warmtebron gebruikt werd, en komt de benaming 'zuivelfabriek' in gebruik. Dat is zowat algemeen vanaf 1950 en iets later. 1960 betekende voor 'St.- Petrus' weer het begin van een nieuwe periode nl. het produceren van harde kaas. Tot dan waren de producten van de Lilse melkerij boter, room, botermelk en witte kaas geweest. De bereiding van harde kaassoorten was een trend geworden. Men begon met de productie van 'Hollandse kaas', de Gouda. Frans Breugelmans, ook al jaren actief in de melkerij trok naar Ede, tegen Gouda om het productieproces van de Goudse kaas onder de knie te krijgen. Zes maanden pendelde hij wekelijks heen en weer, volgde er lessen en werkte er in een kaasmakerij.

Kaasmaken was geen sinecure: de grondstof, het zuurseltype, het stremsel ... het was allemaal delicaat. Na een half jaar, op 1 april 1961 startte men met de Goudse kaasproductie in Lille. Het werd een succes. Ook in Gierle was men volop bezig met Gouda te produceren.

Harde kaas maken is een bijzonder arbeidsintensief proces. Men begon in Lille met het maken van twee ketels van 4000 l, later drie ketels van 4000 l. Jef Breugelmans, de kaasmaker, samen met zijn broer Frans en geholpen door Leo Dockx, deden het jarenlang. Het verloop van het kaasproces rolde bij Jef over de lippen, toen hij het me vertelde. Als in een film kwamen de beelden en de handelingen bij hem op en we laten hem het verhaal doen.

Het bereiden van kaas verloopt in verscheidene fazen. De melk wordt opgewarmd tot 29° à 30°, waarna stremsel, zuursel, kleursel, salpeter worden toegevoegd. Dit mengsel wordt in de kaasbak goed door elkaar geroerd. Na een half uurtje wachttijd is dit mengsel voldoende gestremd en spreekt men over wrongel. Dan begint de wrongelbewerking. Met twee man wordt de wrongel gesneden, een soort mes waardoor de vaste deeltjes zich van de vloeistof (wei) scheiden. In de roerbak wordt alles rondgezet tot alles helemaal stuk is. De kaaswei wordt afgetapt (ca. 2000 l). De roerders worden opnieuw opgezet en er wordt dertig minuten geroerd, waarna alles opnieuw bijeengeduwd wordt, zodat de wrongel meer en meer droog wordt en gesneden kan worden.

Dan wordt alles uitgeschept en gewikkeld in een linnen of katoenen kaasdoek, die dan weer geperst werd in een houten vorm, kaaskop of kaasvat genoemd.

De kaasploeg van beginjaren '60, bezig met het roeren van de wrongel. We herkennen v.l.n.r. Karel Leys, Jef Breugelmans, Leo Dockx, Frans Breugelmans. Uit de verzameling van Jef Breugelmans.

De gesneden wrongel wordt in houten vormen, kaaskoppen geperst. V.l.n.r. Frans Breugelmans, Karel Leys, Jef Breugelmans. Uit de verzameling van J. Breugelmans.

De kaasbollen worden uit de vaten gehaald en zullen daarna voor drie dagen verdwijnen in het pekelvat. V.l.n.r. Jef Breugelmans, Leo Dockx, Frans Breugelmans. Uit de verzameling van J. Breugelmans.

Er werden zo'n veertigtal kaasbollen uit één bak geschept. Het 'doeken' is een hulpmiddel om korstvorming te bekomen en het wegvloeien van de wei te bevorderen. Dan wordt dit alles nog geperst zodat de resterende wei langs het kaasvat kan weglopen. Er wordt vier uur geperst. Daarna wordt de massa uit het vat gehaald en gedraaid. Deze kaas kan nog niet bewaard worden en daarom gaat de kaas het pekeltvat in voor drie dagen. Door het pekelen wordt er nog steeds wei onttrokken. Daarna volgt de rijping en het keren: de kaas gaat voor drie weken naar de rijpingszolder (12° C). Daar liggen ze op houten rekken en moeten iedere dag manueel gekeerd worden. (40.000 kg kaas). Leo Dockx stond een ganse dag kazen te keren. Nadien volgt dan nog de plastificering, althans de eerste helft, volgende dag keren en de ander helft plastificeren. Na drie weken nog eens hernemen.

Na zes à zeven weken kon de eerste kaas verkocht worden als jonge Gouda. Oude kaas bleef zes maanden liggen, werd steeds lichter (48° vetgehalte), vroeg zeer veel arbeidsuren en bepaalde zo de veel duurdere verkoopprijs. Na elke kaasverkoop moesten de houten kaasplanken met zeep geschrobd worden en overvloedig gespoeld. Om de productie zo rendabel mogelijk te maken ging de eerste partij in de bakken om negen uur, de tweede partij om 13 uur en de derde om 17 u. Na vier uur rusten kon steeds de volgende partij geschept worden in de vrijgekomen kaasvaten.

Omstreeks de jaren zestig werd de melkophaaldienst ook niet meer uitbesteed en gebeurde ze met eigen ophaalvrachtwagen door Sus Schelles. Dit ophalen zal ook snel uitgebreid worden met meer vrachtwagens

In 1963 fusioneerde 'St.-Isidorus' Olen met de zuivelfabriek van Lille, vanaf dan werd de gemeenschappelijke naam 'melkerij St.-Petrus en St.-Isidorus' gebruikt. Melk werd er opgehaald in Lille, Vorselaar, Wechelderzande, Poederlee, Olen, Oevel, Geel, en Herentals. Vrij snel voldeed een vrachtwagen die de kruiken ophaalde niet meer en maakte plaats voor een melktankwagen, die uitgerust was met een zuiginstallatie. De kruiken werden leeg gezogen en ter plaatse gelaten. Het systeem was in 1954 al in Schotland uitgetest ('Milk Marketing Board'). Begin 1966 waren er in België een 100-tal op de weg, einde 1967 al 295.(46) De melk kan nu zelfs twee dagen in een koeltank op de hoeve bewaard blijven zodat ook het zondagswerk verleden tijd werd. Met zes koeltankwagens werd 35.000 liter melk opgehaald. Om even de link met vandaag te maken en te vergelijken met Gierle, daar wordt de melk met eigen tankwagens opgehaald (RMO's of de Rijdende MelkOntvangst), die alle zijn uitgerust met een meetinstallatie, automatische temperatuurcontrole en dito staalneming bij elke levering.

In 1964 investeerde men nog heel wat in het bedrijf, men had toen nog grote

Hier zijn de broers Breugelmans bezig met op de rijpingszolder de jonge kaasbollen te plastificeren. De volgende dag moesten de 40.000 kg kazen gekeerd worden om de tweede helft onder handen te nemen. Na drie weken werd het werk hernomen. Uit de verzameling van J. Breugelmans.

In 1964 had men nog grote plannen met de melkerij en werd er nog fors uitgebreid. Uit de verzameling van G. Haeverans.

plannen. Men installeerde een nieuwe kannenwasser, die voor heel wat moeilijkheden zorgde bij de ontvangst van de melk in die periode, er werd een nieuwe Mahy-stoomketel van 100 m³ geplaatst. De vleugel van de kaasmakerij werd voltooid en een nieuwe administratieve vleugel gebouwd.

Men kocht een industriële wasmachine aan voor de kaasdoeken. Maar steeds is daar 'Alles kan beter!' en zijn er de dwingende productiecijfers die gehaald moeten worden. De enige oplossing lag in de schaalvergroting en de doorgegreven specialisatie. Daar waar in 1971 nog 22 zuivelfabrieken in de provincie actief waren, vindt men er in 1981 nog slechts 14.⁽⁴⁷⁾ Toen in 1972 in het kader van Benelux de markten opengingen, werd Nederland de grote concurrent en werd de productie van Gouda eruit gewerkt. De progressieve vermindering van de subsidies bracht de jonge kaasindustrie in een onhoudbare situatie. Zo daalde de subsidies voor Gouda van 7,20 BEF/kg in 1966 tot nog slechts 1,53 BEF/kg in 1967.⁽⁴⁸⁾ Voor Lille ontstond er toen een probleem. Sinds 1970 werd er al met Gierle samengewerkt i.v.m. de productie van Italiaanse kazen. Er kwamen Italianen over om de finesses van de typische Italiaanse kazen aan te leren. Deze mannen betrokken zelfs een woning in de melkerij. Meestal waren zij hier zonder hun gezin en trokken in het weekeinde naar het Turnhoutse uitgangsleven, waar dan soms hun zuiderse aard, in combinatie met het Belgische bier, wel eens voor herrie kon zorgen. Politie kwam erbij te pas en wanneer het adres werd genoteerd : 'Zuivelbedrijf Gierlesteenweg Lille' werd de verantwoordelijke, in casu Miel Haeverans, opgebeld en vriendelijk verzocht de feestvierders en herrieschoppers van dat moment in het holst van de nacht te komen ophalen.

Voor Lille bracht de productie van Italiaanse kaas niet veel meer bij en er werd gewerkt aan een fusieplan met de goeduitgeruste en rendabele zuivelfabriek 'De Gier', hetgeen een realiteit werd op 30 november 1971. Gierle was al vroeger overgeschakeld op de Italiaanse kazen en in Lille produceerde men nog tot 1974 de Italiaanse 'Rigatello' en 'Povoloni', vooral het werk van Frans Breugelmans. In 1974 was het lot van de Lilse melkerij definitief bezegeld en werd alles gecentraliseerd in Gierle. Een aantal werknemers ging mee over naar Gierle o.a. de bureelbediendes August Van Rooy en Godelieve Haeverans, evenals een aantal arbeiders zoals Bert Robben, August Eyskens, en Wies van Dijck en Sus Schelles als chauffeurs. De meesten zochten echter een ander werk. Miel Haeverans was al sinds 1972 afgevaardigde beheerder van de intercoöperatieve INDIKA, de exportmaatschappij voor zuivelproducten en aankoop van benodigdheden voor de zuivelnijverheid, de weg om een groot deel van de Italiaanse kazen te exporteren. Hij werd ook voorzitter van de beroepsvereniging van AVZC (Algemeen Verbond Coöperatieve Zuivelfabrieken). Voor Lille was de melkerij verleden tijd geworden.

Wat nu met het melkerijgebouw?

Op 1 september 1977 kocht het gemeentebestuur van Lille voor 5.300.000 BEF de zuivelfabriek aan met de bedoeling er een cultureel centrum van te maken, naar de toenmalige tijdsgeest. Plannen werden ontworpen en kostprijzen geraamd om tot de ontvullende vaststelling te komen dat het project voor Lille te hoog gegrepen was. (49) Er werd naar andere oplossingen gezocht, aanvankelijk werden de bibliotheek er ondergebracht, vergaderzaaltjes ingericht en vonden de technische diensten van de gemeente er een onderkomen. Nu dit alles een definitieve vestiging heeft gevonden in gloednieuwe gebouwen heeft men in de oude melkerij renovatiewerken uitgevoerd om er een functioneel en praktische locatie te maken voor het Lilse Rode Kruis en tevens een trefpunt voor de jeugd, 'Frontaal', the place to be voor de Lilse jongeren.

De werksituaties en de sociale voorzieningen

In de tweede helft van de 19de eeuw kenden we hier in de Kempen bijna uitsluitend het gemengde gezinsbedrijf, dat in de eerste plaats moest voorzien in de eigen behoeften. De eerste ontsluitingen van onze dorpskernen werden

Het gebouw verraadt nog steeds - 2005 - door haar typisch modernistische architectuur van het Interbellum haar vroegere functie. Foto: R. Dillen

toen gerealiseerd zodat een beperkte handel van de landbouwproducten mogelijk was (botermarkten en uitvoer naar de stad). Toen rond de eeuwwisseling in onze regio de eerste melkerijen startten, was het ook voor enkele boeren de gelegenheid om hun inkomen wat op te voeren. Naast de twee of drie koeien die eigenlijk niet genoeg rendement gaven om zelfvoorzienend te zijn, konden zij in de voormiddag uit werken gaan in eigen dorp. Het halvedagsysteem dat de melkerijen toen kenden, kwam hen goed uit. Het aantal arbeiders in de melkerij was ook zeer beperkt, vermits de aanvoer van melk niet zo groot was. De arbeiders die in Lille nog in het oude melkerijgebouw werkten waren: Louis Meesens, de botermaker, J. Stickers, Fons Van de Gender, Frans Sweeck, de stoker en de technicus, Karel Leys en bestuurder August Haeverans. Het was niet alleen het gecombineerde loon dat hen aantrok in de melkerij, ook de zekerheid van werk (melk zou er altijd zijn en blijven), maar vooral de sociale zekerheid, die in de bedrijven al van toepassing was en in de landbouw moeilijk voet aan de grond kreeg. België was het eerste land ter wereld dat de kinderbijslag voor werknemers verplicht maakte. Dat gebeurde in 1930 na jarenlange actie. Voor niet-loontrekkenden o.a. landbouwers zou het systeem eerst omstreeks 1951 goed op gang komen, en dan bedroeg het kindergeld maar 1/3 van wat loontrekkers kregen.⁽⁵⁰⁾ Toen Fons Van de Gender (°1897 - +1992) er in de dertiger jaren werkte, trok hij kinderbijslag voor zijn kroostrijk gezin hetgeen absoluut het verschil maakte. De toeslag bestond uit 15 BEF/ maand voor het eerste kind, 20 BEF voor het tweede, 40 BEF voor het derde, 70 BEF voor het vierde en 100BEF voor het vijfde en elk der volgende. De barema's waren definitief gekoppeld aan de index van kleinhandelsprijzen.⁽⁵¹⁾

'Zie toch dat hij dat werk nooit laat staan,' drukte de pastoor van Tielen Mieke Simons, vrouw van Fons steeds op het hart als zij nog eens in haar dorp kwam. Het gaf aan deze gezinnen wel wat meer armslag. Anderzijds was het wel een dubbele job. 's Morgens voor dag en dauw waren de melkerijarbeiders aan de slag. In de handmelkerij moest er al gestookt worden om de melk bij het binnenbrengen te kunnen voorverwarmen. Dat was meestal het werk van Frans Sweeck (°1888 - +1960). Hij woonde rechtover de melkerij in de Rechtestraat en zou, wanneer de melkerij overschakelde op stoom, de vaste stoker zijn en de technicus van dienst. Herstellingen, mankementen van allerlei soort, Frans zocht er steeds een oplossing voor. Fons Van de Gender ontving de melk, woog ze, noteerde de liters op een groot bord, nam een staaltje en goot de melk in het melkvat. Dan begon het opwarmen en kon de melkleverancier zelf aan de slag met 'afdraaien' of ontromen. F. Stickers was in volle actie met de ondermelk die meegegeven werd en terug moest naar de hoeve en met de room die in de kelder tot boter verwerkt werd. Dat was het terrein

van Louis Meesens, de boterman. Hij ging in 1949 op pensioen evenals Frans Sweeck die in de nieuwe melkerij niet zo zeer meer als stoker werkte, maar de handen vol kreeg met de controle en de reparaties van al de technische apparatuur. Al deze arbeiders maakten de overstap naar de nieuwe melkerij nog mee. Zijn opvolger in 1949 was Gust Van Mechelen, die de boterman blijft tot de sluiting in 1972. Fons Van de Gender heeft maar eventjes de nieuwe melkerij meegemaakt vermits hij in 1940 een gesprongen appendix kreeg waardoor hij een maand zweefde tussen leven en dood. Nadien is hij niet meer teruggekeerd naar de melkerij maar nam zijn zoon Frans (°1920 - + 2004) zijn plaats in, die er maar enkele jaren werkte.

De arbeiders waren toen niet aangenomen om specifiek één taak uit te voeren, maar zij waren letterlijk all round : naast hun eigenlijke werk in de melkerij werd er verondersteld dat zij het alaam herstelden en operationeel hielden. Dat kon gaan van herstelling van machines, in werking stellen van pompen, poetsen van lokalen, reinigen van toestellen, opengraven van de rioolgracht, die voor de buurt een bron van ergernis was na elke hevige regenbui. De grond was verzadigd en het water kon niet meer weg. Dan was het : 'Alle hens aan dek !' Wanneer we de verslagen erop nalezen vermelden ze nogal eens dat er moest gekalkt worden of de vloeren hersteld. Deze klus was dan alweer extra werk om na de drukte van de melkverwerking in de namiddag op te knappen. Het werk in de melkerij was er ook 365/365 zonder uitzondering. Toen eens een pater aan de Gielse arbeiders vroeg: 'Maar waarom werken jullie toch op zondag?' was het antwoord van een Nederlandse arbeider: 'Omdat die domme koe ook op zondag melk geeft!' En dat was het ook. Er was geen mogelijkheid op de boerderijen om de melk te bewaren, dus werd ook op zondag de melk weggebracht naar de melkerij. De generatie van Frans Sweeck, Fons Van de Gender... ging op zondag tegen 5 uur naar de melkerij, kwam omstreeks 6.30u naar huis om zich vlug te wassen en begaf zich dan naar de eerste mis om nadien weer naar de melkerij te trekken. Zondagwerk gedijs niet, tenzij men er Gods zegen heeft over afgesmeekt. Later reden Jef en Frans Breugelmans met de fiets naar Herentals en volgden er bij de paters Capucijnen de mis van 5 uur. Nadien werd er stevig doorgefietst om zo snel mogelijk aan het werk te kunnen. In Gierle had men er nog iets anders op gevonden. Daar vertrok een chauffeur met open vrachtwagen van 'De Gier', waarin al het werkvolk plaatsvatte, om 4.30 u naar de paters in Turnhout om de mis van 5 u bij te wonen. Om 6.30 u waren zij allen al present in de melkerij. Intussen was het ontbijt ook al gepasseerd.

De volgende dag diende hetzelfde werk zich aan als op zondag. Nochtans was in 1936 de 'congé payé' een feit: zes dagen betaalde vakantie voor iedereen. De diamantsector haalde de primeur om als eerste dit toe te passen, de

andere sectoren volgden stilaan na de oorlog. In 1948 verklaarde de Verenigde Naties het jaarlijks betaald verlof zelfs tot een universeel mensenrecht.(52) Voor de Lilse melkerij zal dat echter nog decennia lang uitblijven. Een syndicale afvaardiging of vakbondswerking bestond niet, hetgeen betekende dat er toen over het welzijn van het personeel niet veel werd nagedacht. Het is eerst in augustus 1961 dat er zeven dagen vakantie werden toegekend van 14 tot 20 augustus. Dit was een papieren vakantie want er was maar juist genoeg volk om het werk gedaan te krijgen, hetgeen betekende dat wanneer er iemand uitviel de anderen het werk moesten bij doen. Daarom was het vanaf dan max. twee dagen per maand dat er vakantie kon genomen worden. Karel Leys was bijna 50 jaar en had nog in gans zijn leven geen vakantie gehad. Gevolg: hij wist niet wat te doen toen hij zijn vakantie opnam! De arbeiders die in de vijftiger jaren in Lille werkten en dus zolang op vakantie moesten wachten waren:

Karel Leys (melk wegen), Fons Schenck (technicus/machines), Gust Van Mechelen (boterman), Gust Van Rooy en Godelieve Haeverans (bureel), Jef en Frans Breugelmans (latere kaasmakers), Leo Dockx (kaasmaker), Wies Van Dijck (chauffeur), Miel Haeverans (directeur). Bert Robben, René Peeters , Gust Eyskens en Fons Van de Plas (°1930) waren eind jaren vijftig, begin zestig ook werkzaam in de Lilse melkerij.

Fons Van de Plas kwam van Inza, waar hij al meer dan tien jaar kaas maakte. Hij kwam uit een groot bedrijf, waar de vakbond in de vijftiger jaren al een

V.l.n.r. Jef Breugelmans, Leo Dockx en René Peeters, gekleed in uniformbroek 'Zuivelfabriek Lille', op klompen of in rubberen laarzen, nemen even tijd om zich te laten vereeuwigen. Augustus 1963. Uit de verzameling van Leo Dockx.

Dagelijkse duur der werkzaamheden : 8 uren per dag : 365 dagen per jaar. Loon te geld : 45 fr. per 1144 h.

De uitsluiting geschiedt : maandelijks - 14 dagen - wekelijks - dagelijks .
(Het overblijvende doorhalen)

Kant : _____ dagen per _____
Inwon : _____ dagen per _____

N.B. Afsien van aanwinsten der familie, pensioenskaart, kaart maatschappelijke zekerheid en te voorkomen geval de getuigenissen (2) en (3) medezenden.

Tu Gierle des 23/7/1948

Onderstaande documenten worden overgenomen							
Documenten							Aantal
Attest levensverzekering							7
Pensioenskaart							7
Kaart maatschappelijke zekerheid							
Getuigenis schooltoelaf							
Getuigenis vakopleiding							
Getuigenis voorrechter							

Handwritten workmen								Handwritten workmen							
Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.

100 - 2 - 10' 3 - 22' - 11 08 - 1-07

In het arbeidscontract van werknemers bij ‘De Gier’ stond wel duidelijk dat zij 365 dagen per jaar beschikbaar moesten zijn voor het bedrijf. Velen hebben dan ook een pensioenkaart waarop stond: ‘aantal gewerkte dagen : 365’ . Uit: A.K.G.

sterke werking had. Hij was gewoon aan tien vakantiedagen per jaar. Inza plaatste Fons in Lille en hij behield zijn vakantie. ‘De anderen dachten dat ik voor Haeverans een hesp meebracht,’ zei Fons, die thuis varkens opzette en een kleine slagerij uitbaatte. Niet veel later krijgt iedereen in Lille met mondjesmaat wat vakantie. In Gierle was er vanaf het begin het wettelijk sociaal verlof geregeld. Zij kregen hun vakantie uitbetaald, maar namen de dagen niet op. In hun arbeidscontract stond wel degelijk dat zij 365/365 beschikbaar waren voor het werk.

Afwezig zijn om welke reden ook was not done, niet om ziek te zijn, niet om te feesten. Niemand kon op zijn plaats gemist worden. Als iemand ziek was, deden de anderen het werk bij. Karel Kersemans (°1926), Jan Vervoort (°1923), Jan Govaerts (°1926) (mijn informanten) voor Gierle getuigden dat afwezigheden ook bijna nooit voorkwamen.

Vele keren zagen zij werkmakkers – smoorziek en dik gekleed – moeizaam hun werk doen om de anderen niet in de problemen te brengen, zelfs de eerste communie van eigen kind ging voort zonder dat vader de mis bijwoonde. Toen Karel Kersemans in 1947 (21 jaar oud) met de jeugdbeweging een drie-daagse uitstap naar Nederland maakte, kon dat alleen op voorwaarde dat zijn vader gedurende die dagen zijn werk overnam in de melkerij. Toch ervoeren zij het werken in de melkerij bijna als ‘een voordeel’, de meeste werknemers begonnen er dan ook na ‘een goed woord’ van een of andere kennis. Dat wordt ook door Leo Dockx (Lille) bevestigd, men zag werken op de melkerij als een vaste job, een zekerheid, want in de ogen van de boeren van toen zou er toch altijd melk en boter moeten zijn ! Zij waren niet ontevreden over het werk dat

De drie informanten voor dit artikel, gezellig herinneringen ophalend aan hun lange werkloopbaan in de zuivelnijverheid bij 'De Gier' en later bij Kempico. (zomer 2005). *V.l.n.r.* Jan Govaerts (°1926), Karel Kersemans (°1926), Jan Vervoort (°1923). Foto: Vic Van Duppen.

De onderhoudsploeg in 'De Gier'; er was een groot gevoel van solidariteit tussen de werknemers. We herkennen *v. l.n.r.* Luc Verlinden, Raf Govaerts, Valère Wynants, Stanny Van Oudenhuysen. Uit: A.K.G.

ze moesten doen. ‘Er was veel werk, maar geen slecht werk, anders waren wij er niet ons ganse leven gebleven,’ zeiden ze. Dat goed gevoel dat zij overhouden aan die vele jaren werk in de melkerij ligt aan de enorme solidariteit die er toen heerste onder de werknemers. Toen er tien à vijftien mensen werkten ‘waren wij als een familie’, zeiden ze. Niemand ging naar huis als niet iedereen gedaan had met zijn job, dan werd met z’n allen nog een tandje bij gestoken. Samen beginnen, en samen eindigen!

Die sfeer werd ook grotendeels bepaald door de directeur Frans Peeters, waarover zij niets dan lof uitten. ‘Met Frans kon je praten over verbeteringen’, vertelden ze. Vanaf het moment dat er nieuwe voorstellen werden gelanceerd vanuit vakbondskringen was hij één en al aandacht: ‘Daaraan moeten wij ook iets doen.’ Zijn motief was dat mensen tevreden moesten blijven. De dertiende maand was al een feit in de melkerij van Gierle nog voor de vakbonden deze eis hadden doorgedrukt in de bedrijven. Frans Peeters was een man met een scherp inzicht, wist waar hij met zijn bedrijf naartoe wilde, durfde toewijding en inzet vragen van zijn werknemers maar vergat ook nooit dat je vertrouwen krijgt als je vertrouwen geeft, dat respect wordt bekomen door zelf respect te tonen. Toen er voor een bepaalde levering eens alle hens aan dek werden gevraagd en hij rekende op een paar overuren van het personeel, dook er een probleem op. Enkele werknemers hadden voor die bepaalde avond kaarten gekocht om de Zesdaagse bij te wonen in het Sportpaleis in Antwerpen. Er moest tijdig gestopt worden om met de bus de rit naar Antwerpen te maken. Wat nu? Geen probleem! ‘Werk nog even door,’ zei de directeur, ‘dan voer ik jullie met de auto heen en terug! Dat was een win-winsituatie, lang voordat men dit woord gebruikte. Wat ze ook in Frans Peeters bewonderden was zijn helder verstand, zijn feeling voor zaken doen en de ruimte die hij zijn personeel gaf om ‘te groeien’ door zelf te leren en te experimenteren. Vanuit Gierle trok men niet naar andere plekken om te leren of te kijken, men kreeg boeken, tijd en aanmoediging om zelf te proberen. Dit leidde bij ‘de Gier’ tot resultaten die in de sector uniek waren. Toen zelfs een Nederlandse professor kwam observeren, in verband met een moeilijkheid bij de productie van melkpoeder zegde de directeur: ‘Je moet het hem niet zo maar zeggen. Je moet je inspanning niet zo maar doorgeven!’. Deze directeur heeft echt wel het hart veroverd van zijn werkmensen!

Veiligheid stond ook hoog in het vaandel van ‘De Gier’. Ooit kreeg het bedrijf een premie omdat er zich drie jaar op rij geen enkel ongeluk had voorgedaan. Toch staan ze nu zelf verwonderd over wat ze – toen ze jong en sterk waren – niet allemaal durfden te doen. De stoomketel schoonmaken d.w.z. ieder jaar de afgezette kalklaag met de beitels van de wanden kappen was niet zonder gevaar. Omdat alles snel moest gaan, want de volgende dag moest die

ketel opnieuw warm gestookt worden, kroop men zo snel het kon met een kaars in de hand door het kleine gat van de ketel de hitte en de donkerte in. Eventjes in de ketel en alles werd zwart... de kaars was gewoonweg gesmolten en omgebogen in de hand. Zij waren – zoals in alle melkerijen – de mannen van alle werk, zoals Karel Kersemans eens uitdrukte op een personeelsfeest tegen de vrouw van directeur F. Peeters: ‘Alles heb ik hier gedaan, behalve directeur zijn. Dat zou ik nu ook nog eens graag doen!’ Nu zegt hij: ‘Alles heb ik daar gedaan én met veel plezier!’ Jan Vervoort en Jan Govaerts beamen dat volmondig, zelfs met meer dan veertig jaar dienst en een pensioenkaart waarop 365 werkdagen per jaar zijn ingevuld. Het ene verhaal volgt het andere op zoals de algemene tevredenheid toen zij in 1959 een order kregen om

Groepsfoto van 11 november 1953 toen Frans De Kort en Jos Roes gevierd werden ter gelegenheid van 25 jaar trouwe dienst. Zij zitten op de eerste rij naast de vorige en de huidige directeurs.

V.l.n.r., eerste rij (zittend): Frans De Kort (boterman), Jef Meeuws (voorganger van Frans Peeters), Frans Peeters (directeur), Corneel Proost (voorganger van F.Peeters), Jos Roes (melkontvangst in de bewerking). *Tweede rij (staand):* Jef Diels (onderhoud), Jos Van Duppen (chauffeur), Karel Kersemans, Jos Van Ouwenhuysen 'Stappers' (melkpoeder), Jan Vervoort (boterman), Alfons Peinen (parma-kaas), Louis Roes (vrachtwagens), Jos Van Gorp (melkpoeder of convoyeur), Emiel Proost (melkpoeder), Jos Eyskens (melktoer), Jan Govaerts (melkpoeder indamper), Albert Driesen (melkontvangst labo), Frans Van Rooy (bureelbediende), Stan Scheltjens (chauffeur), Remi Peeters (bureelbediende, latere directeur). Uit: A.K.G.

boter te transporteren naar Congo, de Congoboter. De moeilijkheid was dat het gewicht 455 gr moest zijn, een Engels gewicht. Weer vroeg dat heel wat creativiteit om het mooi verpakt te krijgen, wat uiteindelijk lukte. Grote leveringen volgden, de Gielse boter had al een faam omwille van haar lange bewaartijd. Toen een jaar later de Belgen uit Congo werden gezet, lachten ze in Gierle: 'Nu zijn ze sterk genoeg! Door onze goei boter kunnen ze het nu allemaal alleen aan.'

Tussen de jaren '70 en '80 werd er ook kaas gemaakt uitsluitend voor de joodse markt. Er moest dan tijdens de productie iemand aanwezig zijn van het rabbinaat om melk, stremsel... na te kijken, omwille van hun zeer strenge spijswetten. Op vastgestelde momenten van de dag trok de jood zich terug om zijn opgelegde gebeden te doen en mocht er niet alleen verder gewerkt worden. Wanneer juist dan de wrongel moest gestort worden en de jood niet aanwezig was moest er gewacht worden. Gevolg: geen optimaal resultaat! Zoiets is dan ook niet zo lang blijven duren.

In Lille waren er minder werknemers en daardoor lag de druk nog wat hoger. Er werd veel geëist op het vlak van beschikbaar zijn en flexibiliteit. Jef Breugelmans vertelt dat hij iedere dag om 4 u begon in de melkerij met het scheppen van de witte kaas, om 7.30 u moest alles in orde gebracht zijn om de verse melk te kunnen ontvangen, kaasbakken uitgewassen. Daarna begon de productie van de kaas, waar de eerste bereiding om 9 u in de kaasbakken geschept werd om te rusten, de volgende om 13 u en er nog een hoeveelheid in de kaaskoppen geperst werd om 17 uur, die op haar beurt nog vier uur moest doormaken om op 21 uur eruit gehaald te worden. Dan werden de kaasdoeken nog gewassen en de kaasvaten gestoomd. (Op zondag gebeurde er geen kaasverwerking, wel boter.) Voor 22 uur was er geen thuiskomst mogelijk. Geregeld was de werkdag dan nog niet ten einde en werden de broers Breugelmans opnieuw opgeroepen om ca. 23 uur een vrachtwagen te laden. Dit was geen eenmalige operatie, maar zo gauw de vrachtwagenchauffeurs er weet van hadden dat er in Lille nog om 23 uur kon geladen worden, handelden zij eerst de andere adressen af en plaatsten Lille als laatste op hun lijst. Dan was het einde van die werkdag 0.30 uur om 's morgens opnieuw om 4 uur te beginnen. Na de middag kon men soms eventjes naar huis, voor de rest 14 uur of meer op klompen of in rubberen laarzen. Dit kon niet blijven duren!! De wet van 14 juni 1921 bepaalde echter dat een werkdag geen twaalf uur hoefde te duren (van 6u tot 18 u) en zelfs niet langer dan acht uren mocht in beslag nemen en de werkweek tot zes dagen beperkt moest worden. De socialisten hechtten veel belang aan deze wet; daarom noemden ze sommige van hun gebouwen het 'Achturenhuis'. Ook symbolisch kwam dit goed uit: voortaan bestond een dag uit acht uur slapen, acht uur werken en acht uur vrije tijd. (53) Deze

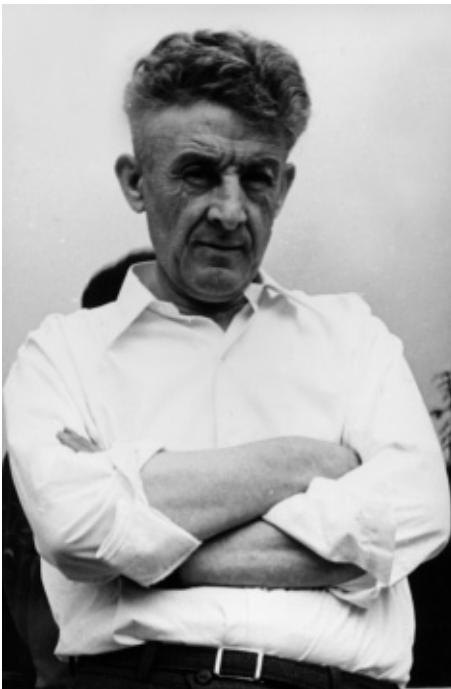
wet is hier ver zoek, alhoewel deze bedrijfsgewoonten niet in de jaren twintig maar in de jaren vijftig aan de orde waren. Wat deze wet betrof is het weer de diamantsector die ze als eerste ten uitvoer brengt met de achturedag en een werkweek tot zaterdagmiddag. Een algemene toepassing is weer voor na de oorlog. In Lille is het wel zeer lang wachten ! Miel Haeverans gaf soms wel eens een extraatje, zoals de daguitstap in 1958 naar de Wereldtentoonstelling in Brussel, hetgeen wel een echte happening was ! Leo Dockx herinnert het zich nog zeer goed, vermits hijzelf in 1958, 15 jaar oud, net begonnen was op de melkerij en nog niet voldoende had gepresteerd om al van dit voorrecht te kunnen genieten. Hij mocht niet mee !

Toch was er een groot engagement van deze mensen naar het bedrijf toe. Als er wat mis dreigde te gaan sprongen ze in de bres alsof het hun eigendom betrof: machines repareren, kleine en grote herstellingen aan de stoomketel zoals de vuurmond met vuurvaste stenen in een recordtempo metselen om zo snel mogelijk alles in gebruik te kunnen nemen, tijdens een nachtelijk onweer, opstaan, naar de melkerij lopen om nog iets in of uit te schakelen. Omstreeks 1970 hielden de broers Frans en Jef Breugelmans het voor bekeken. Jef vertrok. Miel Haeverans zag zijn competente kaasmaker niet graag vertrekken en probeerde zijn vertrek tegen te houden, maar het besluit stond rotsvast: het was genoeg geweest !

Toen Jef Breugelmans in het houtverwerkend bedrijf 'De Kempen' werkte, wist hij niet wat hem overkwam : iedere dag om 17 uur thuis, zaterdagen en zondagen vrij, twee vakantieweken per jaar. Hij voelde zich als herboren. Toen hij dan na enkele maanden op een zondag na de mis, de melkerij eens binnenstapte om de oude vrienden eens te zien, werd hem vriendelijk maar toch met enige aandrang verzocht dat niet meer te doen. 'Jij houdt zondag, maar ge weet dat het hier niet kan,' zei directeur Haeverans. Jef had de boodschap begrepen en is nooit meer in de melkerij-in-werking geweest. Na meer dan dertig jaar is het nog een pijnlijke herinnering !

Het hoofdstuk over de Lilse melkerij kunnen we niet afsluiten zonder August Van Rooy (°1916), de bureelbediende die in 1940 door August Haeverans gevraagd was om 'het papierwerk' op zich te nemen, te belichten. Gust was een diamantslijper die door de oorlog getroffen werd door werkloosheid vermits de diamantsector toen stilviel. Haeverans, meester van het dorp, kende Gust als leerling uit zijn klas en wist dat hij pienter was. Gust nam het aanbod aan en stilaan ontpopte hij zich tot een 'manager'. Vanaf dan draaide het dagelijks reilen en zeilen van de melkerij op Gust. De melkerij was zijn leven en alhoewel hij voor het bureauwerk werd aangenomen, nam hij de algemene leiding op zich. Alles merkte hij op, hij stuurde alles zowel in als rond de melkerij, in het labo, als op het bureau, zodat de boeken en de papieren meestal in een

tas mee naar huis gingen en hij daar 's avonds mee bezig was, zoals zijn zoon Willy nu nog herinnert. Gust werkte zeven dagen op zeven en toen hij zoals de anderen vakantie kreeg, heeft hij ze nooit opgenomen. Miel Haeversans wandelde ieder avond van zijn huis een paar honderd meter verder naar Gust zijn woning om de laatste gang van zaken te vernemen. Miel Haeversans kon zeer gerust de melkerij om alles en nog wat verlaten, hij wist dat alles daar verliep zoals het moest. Kinderen uit de buurt, die al dan niet kattenkwaad wilde uithalen in of rondom de melkerij, hadden het niet echt begrepen op Gust. Hij was als een alziend oog, die de op kattenkwaad beluste jongeren rondom wel op afstand hield. Als voor Willy de zomervakantie wat te lang duurde, nam Gust hem en zijn maatjes mee naar de melkerij. Zij konden perfect Gust Van Mechelen helpen bij het manueel inpakken van de boter. Vrijwilligerswerk, want nooit kregen zij daar iets voor toegestopt. Dat was volgens Gust ook helemaal niet nodig. Toen de melkerij in 1972 naar Gierle vertrok, was Gust er het hart van in. Klagen of jammeren lagen niet in zijn aard en hij heeft de overstap naar Gierle alleen en in stilte verwerkt. Daar deed hij het hem opgelegde bureelwerk, maar hij was niet meer de 'bedrijfsleider' die hij in Lille wel echt was, zonder die titel te claimen. In 1978 is Gust op 62 jaar gestorven, nog in volle actieve dienst in Gierle

August Van Rooy, bureelbediende, maar in feite stuurde hij het bedrijf in zijn dagelijks gebeuren. Hij was het alziend oog van de melkerij. Uit de verzameling van Willy Van Rooy.

Melkerij 'Sint-Petrus' en de dorpsfilosoof

Toen in 1939 de nieuwe melkerij werd gebouwd, plaatste men een beeld van St.-Petrus op de hoek van het gebouw, naar christelijke traditie. Gust Van den Broeck, recht voor de raap en rad van tong, die om geen straffe uitspraken verlegen zat, merkte in de jaren vijftig toch zaken op binnen die melkerij die naar zijn mening anders en beter zouden kunnen. Zoveel mensen, zoveel zinnen! Dorpspolitiek en gekleurde meningen zijn zeker aan de orde rond het gevoerde beleid in een dorpsmelkerij.

Gust 'Giët' Van den Broeck lanceerde op een keer de laconieke opmerking: 'Die Sinte Pieter staat verkeerd! Ze moeten hem omkeren zodat hij kan zien hoe het daar binnen aan toe gaat !'

Blijkbaar sloeg hij spijkers met koppen, want iedereen lachte eens met Gust zijn uitspraak, maar veertig, vijftig jaar na datum is dit citaat in Lille tot de gevleugelde uitspraken gaan behoren !

Gust van den Broeck, dorpsfilosoof, gekend om zijn laconieke opmerkingen. Uit: A.H.K.L.

De melkophaaldienst.

Vanaf 1939 is er in Lille een ophaaldienst voor de melk georganiseerd. Het viel zowat samen met het in gebruik nemen van de nieuwe melkerij. Ieder jaar halfweg december was er een openbare aanbesteding voor het ophalen van de melkkruiken. Een boer, of wie dan ook die een wagen en een paard bezat en zich iedere dag in de voormiddag kon vrijmaken, kon zich kandidaat stellen om tegen een bepaalde vergoeding de melkkruiken bij de boeren te gaan ophalen, ze naar de melkerij te brengen, melk af te leveren en kruiken terug aan de boerderij af te zetten (al dan niet voorzien van bestelde liters bottermelk). Er waren verscheidene ophaaldiensten werkzaam, die alle een bepaalde regio voor zich namen. Er was een relatief hoge bezetting aan landbouwpaaarden in de Kempen, die op de hoeve wel enkele uren per dag konden vrijgemaakt worden. Onder gesloten omslag bracht men die bepaalde periode een prijs binnen

op de melkerij waarvoor men een gans jaar dat werk wilde doen. Op 31 december werd dan om 14 uur de laagste bieder bekend gemaakt, die de melkronde toegewezen kreeg. Voor Gierle, is er eveneens als voor Lille, een hele rist namen op te noemen, vermits het jaarlijks kon wisselen. De informanten voor Gierle hebben alle drie, als boerenzonen, een melkronde gehad, Jan Goverts kwam zelfs vanuit Zevendonk. Voor Lille heeft Pol Dockx vele jaren melk opgehaald, soms geholpen door zijn dertien- veertienjarige zoon Leo. In Poederlee werd de melkronde gereden door de zonen van landbouwer Alen, die later zelfs een kleine tractor aanschafte en dan de melk van bijna gans het dorp meebrachten naar Lille. In Wechel hebben voor 1953 o.a. Jef Aerts, caféuitbater van 'De Prins', Sus Hoeyberghs, Miel Vissers, Jaak Wuyts, Gust Jacobs, Dest Van den Plas, Gust Eyskens... een melkronde afgewerkt.

In 1948 was het Marcel Mariën (°1934), veertien jaar oud, die in Wechel iedere dag de ronde van 'Herentalsebaan', Oostmallebaan, Sept, Vlimmersebaan, Zand aflegde. Beulk, Moereind en Pulsebaan zaten niet in zijn ronde. Marcel reed voor 199 BEF per dag, hetgeen goed betaald was. Een arbeider verdiende een 10 BEF/ uur. Vader van Marcel, Staf Mariën, kon zijn ogen niet geloven. Marcel kreeg een speciale kar, pas gekocht bij Karel Neefs (Haspel) om meel te vervoeren, lang en smal en waarmee hij als 14-jarige knaap goed overweg kon. Om 5.30 uur stond hij op om het paard te voederen, *want een paard moet rustig kunnen eten*, zegt Marcel. Daarna ging hij het optuigen, waarvoor hij op een bankje moest gaan staan, want het paard had een schofthoogte van 1.78 m, hetgeen toen als een groot paard gold. Omstreeks zeven uur vertrok hij met paard Picarro en hond Tarzan naast zich. Het feit dat hij maar veertien jaar was, betekende niets volgens Marcel vermits hij op weg was met een zeer slim paard. *'Het luisterde perfect, eens alles geladen kon ik slapen, op de kar,'* zegt Marcel. Hij vond het geen karwei om met paard en kar en ca. 2000 liter melk door weer en wind naar Lille te rijden. Men noemde hem de zingende melkboer. Picarro, Tarzan en Marcel waren echte vrienden en wanneer hij soms op de Oevelenberg een zak met snoepjes kocht voor 5 BEF (veertien stuks) dan was één voor Marcel en één voor Picarro tot de zak leeg was. Om twaalf uur was hij weer thuis en na een stevige maaltijd vertrok hij in de namiddag met het paard naar de zagerij Helsen om bomen en hout te verslepen. Als hij iets erg vond aan die periode, was dat het gebrek aan warme kledij in de winter. Jassen en broeken waren niet zoals vandaag voorzien om winterkoude te trotseren. Zonder handschoenen de ijzeren kruiken laden, op een open kar naar Lille rijden, daar je beurt afwachten, melk afleveren, gespoelde en dus natte kruiken herladen en dan de weg terug is geen pretje! Dat betekende vijf uur in ijzige koude, sneeuw of regen. Dat betekende 'afzien' ! Om zijn handen wat op te warmen, stak hij ze onder het zadel op het warme lijf van Picarro,

maar de omgang en de vriendschap met het paard én de hond Tarzan maakten veel goed. Marcel heeft goede herinneringen aan deze periode. *Als paard en voerman één zijn, is het prettig met een paard te kunnen werken,*’ zegt hij. Meer dan zestig jaar is Marcel bezig met paarden, hij vindt het schitterende dieren, maar voor Picarro heeft hij een ‘boontje’. Het was het verstandigste dier van de hele rist en zijn stem verradt enige emotie.

In 1953 was Jef Smolderen diegene die een melkronde kreeg toegewezen voor het bedrag van 138 BEF/ dag, d.i. voor een maandloon van 4.278 BEF, hetgeen in 1953 niet slecht was, vermits het een bijberoep gold. Boeren die thuis een zoon van veertien, vijftien jaar hadden, of een kleine veestapel, stelden zich meestal kandidaat. Dest Van den Plas en Gust Jacobs hadden al samen een melkriet verzorgd. Zij wisselden om de week. Dest had er iets op gevonden om voor Wechel een melkronde toebedeeld te krijgen aan een interessante prijs. Zijn zuster Mathilde getrouwd met Eugeen Van Rooy, woonde rechtover de melkerij. Daar zat uit Dest zijn gezin iemand achter het raam om in ’t oog te houden wie er uit Wechel een omslag binnenbracht. Als niemand geweest was, zette Dest zijn prijs hoog genoeg. Dan had hij geen concurrentie te vrezen. Op die bewuste dag in 1952 bracht Lucie Smolderen op een regendag, gekleed in een grote regencap met kap de prijs binnen op de melkerij. Zij

Marcel Mariën met zijn paard Picarro, een hecht stel. Uit de verzameling van J. Mariën.

werd niet herkend en ... Dest miste dat jaar de ronde. Toen Miel dan vanaf 1 januari – nog geen veertien jaar – aan de ronde begon, werd hij ten huize van Dest Van den Plas en Gust Jacobs opgewacht en hoorde hij heel duidelijk en meermaals het woord ‘broodroof’ vallen. Miel reed niet dagelijks, dan deed vader Jef de ronde, maar geregeld bracht Miel een briefje binnen bij de hoofdonderwijzer om ontslagen te worden van lessen. De onderwijzers zochten een oplossing voor die jongens, zodat officieel alles verliep zoals het wettelijk bepaald was en ook de kinderbijslag zonder problemen doorliep. Als vader Jef ziek was en Miel naar school moest, reed zuster Godelieve Smolderen met het paard en laadde Lucie de kruiken op de wagen. Zij vormden een goed samenwerkend duo en Godelieve was volgens Miel een zeer bekwame ‘voerman’. Het volgende jaar, 1954, hadden vader Jef en zoon Miel elk een ronde, Miel had intussen de schoolbanken verlaten. Jef reed voor 142 BEF/dag de ronde Moereind, Achterste Moereind en Beulk en Miel kreeg voor zijn dagronde 128 BEF/dag en nam de kruiken van Sept en Zand voor zijn rekening. Gust Eyskens reed ooit tegen 88 BEF/ dag, dat was echt wel onder de prijs. Ieder dag vertrok Miel om 7.30 uur met wagen en paard, stopte aan bijna elke boerderij waar één of twee kruiken tegen de weg stonden. De meeste boeren van zijn ronde hadden toen vijf à zes koeien en gebruikten kruiken van 25 liter maar bij Sus de Meyer waren het er van 40 liter. Daarbij het gewicht van de kruik geteld, betekende dat hij meer dan 50 kg boven zijn hoofd moest heffen. Dat was volgens Miel wel te doen, maar na enige keren werd dat toch een zware dobber. De moeilijkste momenten waren als sneeuw en ijzel de wegen glad en gevaarlijk maakten. Dat gebeurde soms wanneer hij al van huis vertrokken was, dan moest hij het paard onderweg beslaan nl. waar de weg van het Zand uitgaf op de weg naar Lille, een verharde weg. Het paard zou zich niet kunnen rechthouden. Dan nam hij vanuit zijn tas een aantal ijzeren schroeven om in de hoeven van het paard te draaien, zodat het dier meer greep kreeg op de weg. De hoeven zaten dan al vol vuil en ijs, en wenend van de kou en de miserie stond Miel langs de weg soms twintig minuten te sukelen vooraleer hij verder kon.

Het feit dat de kledij toen niet de beschutting en het comfort gaf van vandaag was voor Miel, zoals voor Marcel Mariën, hard. Soms vroor het veertien dagen lang dat het kraakte. Hij had van zijn oom, die politiecommissaris was, een lange ‘politiejas’ gekregen en wanneer hij ’s middags thuiskwam, kon hij die soms recht op de grond zetten.

De wegen lagen er in de winter ook slecht bij. Ze waren onverhard en bij sneeuw of regen werden ze vlug herschapen tot modderkuilen waar de wagen diep in wegzakte. De Borgstraat was zo slecht dat er met twee paarden moest getrokken worden om van Beulk tot Moereind te geraken. Ook van het

Jef Smolderen en zoon Emiel te paard, poserend voor de foto in de weilanden achter hun woonhuis in de Borgstraat. In de verte herken je de kerktoeren. Nu ligt woonwijk Boonhof daartussen. Uit de verzameling van E. Smolderen.

Achterste Moereind tot de weg naar Lille was het één grote modderbrij. Zijn zusters Godelieve of Lucie hielpen trekken met het tweede paard en gingen, eens Miel of Jef op de weg naar Lille waren, met het paard naar huis. Eens in Lille wachtte hij zijn beurt af. Aangekomen op de gepaste plaats, werden de kruiken op een ijzeren vloer geschoven, melk gewogen en liters genoteerd, kruiken uitgegoten in een vergaarbak. Het aantal liters werd genoteerd, het vetgehalte eveneens en het papiertje werd, nadat de kruiken door een automatische kruikenwasser waren gegaan, tussen het deksel gestoken en in de volgorde van de boerderijen zoals ze in de terugweg werden aangedaan, geschikt op de wagen. In een volgende fase was de ijzeren vloer vervangen door een rol- en transportband. De derde fase was een automatische kettingbaan die de kruiken bracht tot bij de weegschalen.

Vrijdag vond Miel wel de leukste dag van de week, want dan kreeg hij allerlei boodschappen mee van de boerinnen. Hij bracht dan voor hen boter, room, botermelk mee. Dat vergde wel wat meer tijd vooraleer Miel terug thuis was, maar overal kreeg hij dan wel een extraatje. Hij weet nog exact wie het meest vrijgevig was !

Als vijftienjarige stond hij in de zomer om 4 uur op, ging maaien in een beemd of werken op het veld, kwam naar huis, at, wisselde van paard en begon aan de melkronde om 7.30 uur. 's Middags kwam hij thuis, at, wisselde van paard en ging in opdracht van Jules De Walsche, die toen nog geen vrachtwagen bezat, meststoffen en kolen uitvoeren. Nadien wachtte er thuis op de boerderij nog wel een of ander werk. Hoe ziet een zomerdag van een 15-jarige er vandaag uit? Miel weet best het verschil als hij naar zijn 14-jarige kleinzoon kijkt.

Sus Schelles is ook een naam die iedereen die wat met de melkerij van Lille te maken had, kent. Hij woont nog steeds op Plein te Vorselaar en voerde met wagen en paard de melk van Vispluk, Berkelhei, Lille, Heerle, Watervoort naar Lille. Hij had in 1947 de laagste prijs binnengebracht nl. 125 BEF/dag. In 1950 wordt hij werknemer van de melkerij en is hij niet meer de landbouwer die op zelfstandige basis reed, maar is hij de eerste chauffeur die met een vrachtauto van de melkerij de kruiken gaat ophalen. Na de middag zette hij op de vrachtwagen een losse tank, waarmee hij losse melk naar Inza vervoerde. In de volgende fase rijdt Sus met een koeltankwagen en gaat hij de kruiken ter plaatse leegzuigen, later de koeltanken op de hoeves. Sus heeft ook de overstap naar Gierle meegemaakt en er nog tien jaar gewerkt. Toen reed hij zelfs al tweemaal daags naar een boerderij. 'De koeien gaven vroeger 20 liter melk', zegde Sus, 'nu 45 liter!'. Steeds weer legde hij hetzelfde traject af van hoeve tot hoeve en dan naar Gierle en in de namiddag dezelfde weg. In 1982 ging hij op pensioen en sloot hij daarmee het melkerijhoofdstuk uit zijn leven af. Het was goed én genoeg geweest.

Besluit

De botermarkten van Lille, Poederlee en Wechelderzande gingen ten onder aan de nieuwe tijd, mee bepaald door het ontstaan van de coöperatieve melkerijen. St.-Jan, St.-Petrus en De Gier, drie coöperatieve melkerijen kenden een totaal andere evolutie tijdens de twintigste eeuw.

St.-Jan, Poederlee; een handmelkerij die door de maatregelen opgelegd door de bezetter in de Tweede Wereldoorlog de genadeslag kreeg, ging op in St.-Petrus. 'Alleen de herinnering is gebleven !'

St.-Petrus, Lille; een handmelkerij die evolueerde tot stoommelkerij en gestaag groeide tot een rendabel zuivelbedrijf, maar door de druk van bikkelharte concurrentie en schaalvergroting een fusie moest aangaan met 'De Gier'.

De Gier, Gierle; een handmelkerij die uitgroeide via een stoommelkerij tot een modern zuivelbedrijf en uiteindelijk opging in Kempico. Zij vierde in 2000 haar eeuwfeest. Een succesverhaal! Hier wegen de herinneringen niet nostalgisch door, maar wenkt de toekomst !

LIJST VAN DE AFKORTINGEN

G.A.L.: Gemeentearchief Lille.

G.A.G.: Gemeentearchief Gierle.

G.A.P.: Gemeentearchief Poederlee.

G.A.W.: Gemeentearchief Wechelderzande.

A.K.G.: Archief Kempico Gierle.

A.H.K.L.: Archief Heemkundige Kring 'Norbert de Vrijter' Lille vzw.

A.B.L.: Archief Boerenbond Leuven.

EINDNOTEN

1. SEGERS Y. en VAN MOLLE L., *Leven van het land. Boeren in België 1750-2000*, Davidsfonds Leuven, 2004, p. 27.
2. NIESTEN E., RAYMAEKERS J., SEGERS Y., Vrijwaar U van namaaksels! De Belgische zuivel in de voorbije twee eeuwen. Cag-cahier Centrum Agrarische Geschiedenis, Leuven 2002.
3. BEKE M., 30 jaar landbouw in Geel, de 'Hooibeekhoeve'. In samenwerking met Platte-lands-Actie Kempen vzw (PAK+).
4. VAN OLMEN J., zorgde voor de cijfergegevens.
5. AERTS J. en WILLEMS J., *Lille het Croatendorp*. Gemeentelijke Sportraad 1981, p. 487.
6. LINDEMANS P., *Geschiedenis van de landbouw in België*. De Sikkel Antwerpen 1953, p. 378.
7. Baron DE POEDERLEE, *Mémoire sur différents manières de cultiver les terres dans quelques Parties de la Flandre, du Brabant en du Hainaut*. Paris, 1788.
8. BROUWERS, Geelse rector die in de 17de eeuw een lofzang op de Kempen dichtte.
9. NIESTEN E., RAYMAEKERS J., SEGERS Y., o.c.
10. DILLEN R., *Een leverancier anno 1926*. Een kort artikeltje over deze mensen. Jb. H.K. 'Norbert de Vrijter' IX, 1991, p. 128.
11. Brochure 'Energie-ke wandeling door Bokrijk'.
12. SEGERS Y. en VAN MOLLE L., o.c., p. 75.
13. SCHWERZ J. N., *Anleitung zur Kenntnis der Belgischen Landwirtschaft*. 3 boekd. 1807-1811. (1759-1844). Hij maakte als landbouwdeskundige een studiereis o.a. door de Kempen, waarvan hij een gedetailleerd en methodisch relaas over zijn persoonlijke belevenissen neerschreef in bovenstaand werk. Hij verbleef ook een tijd lang op het kasteel te Oostmalle, waar hij de huisleraar was van gravin C. de Renesse en hij was er een tijdlang beheerder van de grafelijke goederen volgens BOSCH F. en VANNIEUWENHUYZE D., Een paar eeuwen landelijk leven. Jb. H.K. Malle 1997 p. 18., Jg XVIII, p. 78.
14. VAN AELBROECK J. L., *Werkdadige landbouw-Konst der Vlamingen*, Gent, 1823.
15. SCHWERZ J. N., o.c.
16. GOOSSENAERTS J., *Volkskunde in het land van Rijen (Antwerpse Kempen)* geciteerd door ir. P. Lindemans, o.c.
17. JENNEN F., Boter-, vee- en jaarmarkten van Olmen. 't Schreneel nr. 17 – 2000.
18. VANHAUTTE E., Waar is de tijd? 1000 jaar Kempen en de Kempenaars. Uitg. Waanders/Diogene
Deze boterhal moest op 02.07.1922 plaats maken voor het monument uit de Eerste Wereldoorlog, door kroonprins Leopold III ingehuldigd.
19. VANHAUTTE E., o.c.
20. VAN OLMEN J., Landbouw in de 19de eeuw in Lille, Gierle, Poederlee en Wechelderzande. H.K. Norbert de Vrijter, jb. XXIII, 2005.
21. VANHAUTTE E., o.c., p. 98.
22. VANHAUTTE E., o.c., p. 99.
23. VAN OLMEN J., Wechelse herbergen in 1900. Jb. HK. Norbert de Vrijter XIX, 2001.
24. SEGERS Y., VAN MOLLE L., o.c., p. 102.
25. DE BAERE J., Een eeuw Belgische zuivelgeschiedenis; Leuven, 1973.
26. NIESTEN E., RAYMAEKERS J., SEGERS Y., o.c., p. 52.
27. DE ROOVER A., De melkerij van Gierle. Onuitgegeven eindwerk 1996-1997.
28. SCHROOTEN L., Landelijk leven in Vlaanderen. Davidsfonds, 2004, p. 115.

29. Jos Peeters was stafmedewerker van de organisatiediensten van de Boerenbond en getrouwd met Gaby Peeters, dochter van de postmeester van Tielen en later onderwijzeres bij de zusters ursulinen in Gierle.
30. Extra bijlage bij Kemkilie nr. 4 nov. 2001 n.a.v. 100 jaar bestaan van het bedrijf.
31. Promotiemap Kempico, de Belgische kaasmaker 'De smaak van de natuur'.
32. Het Zuivelconsulentschap is in 1907 gesticht en was een dienst van de Belgische Boerenbond die voor boekhoudkundige en administratieve ondersteuning zorgde aan de coöperatieve melkerijen.
33. SCHROOTEN L., Landelijk leven in Vlaanderen. Davidsfonds, Leuven, 2004.
34. De gegevens zijn bewaard in het archief van de Boerenbond.
35. Louis Pasteur (1822-1895) stelde vast dat door het verhitten de melk vrijkomt van gistingskiemen.
Hij stelde de maximum temperatuur vast waarbij de ziekteverwekkende organismen onschadelijk worden gemaakt.
36. DE BAERE J., o.c., p. 39.
37. BOSCH F. en VAN NIEUWENHUYZE, De zuivelfabriek van Westmalle. Jb. H.K. Mal-le, 2000.
38. AERTS J. en WILLEMS J., o.c., p. 251.
39. SCHROOTEN L., o.c., p. 131.
40. SEGERS Y. en VAN MOLLE L., o.c., p. 69.
41. VAN DALE, 1995, p. 1851.
42. DE BAERE J., o.c.
43. NIESTEN E., RAYMAEKERS J., SEGERS Y., o.c., p. 53.
44. De figuur van inspecteur Rafaël De Winter is voor Wechel in die periode wel erg belang-rijk. Jb. H.K. Norbert de Vrijter VIII, 1990, p. 41.
45. Tot 1955 was het onderwijs uitsluitend op de zuivelinrichting afgestemd. De naam van de school werd intussen veranderd in 'Hoger Rijksinstituut voor Landbouwindustrieën'.
46. DE BAERE J., o.c., p. 61.
47. BEKE M., o.c., p. 40.
48. DE BAERE J., o.c., p. 87.
49. AERTS J. en WILLEMS J., o.c., p. 252-254.
50. DE MAESSCHALK E., Een bond voor alle gezinnen. Geschiedenis van de gezinsbewe-ging in Vlaanderen.. Bond van Grote en Jonge Gezinnen, Brussel, 1996.
51. DE MAESSCHALK E., o.c.
52. REYNEBEAU M., *De geschiedenis van België*. Bijlage De Standaard p. 35.
53. REYNEBEAU M., o.c., p. 118.

En de boer hij ploegde voort...

**Het dagelijkse doen en laten van de Kempense boer
inzonderheid te Poederlee tijdens vorige eeuwen.**

Walter Driesen

De tijden veranderen en de kijk op de geschiedenis gelukkig ook. De jongere generatie uit onze lezerskring zal wel enige moeite hebben om zich het dagelijks leven van onze voorouders in het begin van de 20ste eeuw voor te stellen. Over het dagelijks leven tijdens het ancien régime, de tijd voor de Franse overheersing, kunnen we ons nauwelijks voorstellen. Het is een foute veronderstelling de 'Middeleeuwen' te beschouwen als een zeer ver verleden waarin kastelen, ridders en tornooien de hoofdrol speelden. De tijd dat de dorpsheer het voor het zeggen had, dat de tienden en het leenverhef werden afgeschaft, ligt geschiedkundig gezien, nog niet zo ver achter ons. De Franse Omwenteling maakte dan wel een einde aan deze praktijken doch de geest van de feodaliteit bleef nog ettelijke tientallen jaren nazinderen.

Wanneer we even terugblikken op het geschiedenisonderricht herinneren we ons hertogen, veldslagen, koningen en oorlogen. En wat met de gewone mens? Hoe verdiende hij zijn brood? Hoe hebben zij hun leven ingericht en opgevolgd met feesten in de huiskring of in het openbaar? Het is opmerkelijk hoe weinig aandacht in de geschiedenisboeken besteed werd aan het dagelijks leven op het platteland. Begrijpelijk, de meeste gewone mensen hebben immers geen sporen nagelaten: naamloos en onbekend verdwenen zij in de nevelen van de geschiedenis. Niet verwonderlijk trouwens. Wie kon erin het dorp lezen en schrijven? Als er dan al over de bewoners van het platteland werd geschreven, was het door mensen van de stad. Deze beschouwden de boer te veel als een liederlijke dronkaard en de boerin als een vuile slons. Zo werd er midden vorige eeuw in de Gevaert-fabrieken te Mortsel over de Kempense boerenzoon, die er kwam werken, gezegd dat 'hij in zijn schoofzak scheet om het mee naar huis te nemen.' (1) Niet zozeer de gierigheid van de Kempense boerenzoon werd hiermee bedoeld, doch de betrokkenheid van de jonge man bij het veldwerk. Het labuur dat hem thuis nog wachtte en de belangrijkheid van de mest bij de ontginning van de Kempense grond werden

hier benadrukt. Ook de werklieden hielden ten dien tijde enkele koeien en dienden te ploegen, te zaaïen en te oogsten, dikwijls met een geleend paard. De bewoners van het platteland waren, op enkele uitzonderingen na, immers landbouwers: boeren en vooral knechten.

Ter illustratie geven we hierbij een lijst van de gezinshoofden anno 1869. Deze lijst werd opgemaakt om de belastingen te heffen. Deze belasting werd zowel bepaald in het aantal te leveren gemeenschapsdiensten, bv. om de wegen en de waterlopen te onderhouden, als in geld. De landbouwers, in het bezit van een werkpaard, moesten per paard een halve dag 'paardenwerk' als gemeenschapsdienst leveren.

De onderstaande lijst bevat volgende gegevens: naam, beroep, woonplaats en aantal paarden. Het document draagt de naam:

Algemeenen rol der geldmiddelen bestemd tot het onderhoud en verbeteren der buurtwegen binnen de gemeente Poederlé. (2)

Fransen Ludovicus	tapper	Vossel	
De Backer Josephus	kleermaker	"	
Driessens Joannes Franciscus	daglooner	"	
Mortelmans Josephus Augustinus	daglooner	"	
Diels wed. Joanna Baptista	winkelierster	"	
Piron Joannes Franciscus	winkelier	"	
Daems Ludovicus	kleermaker	"	
Brijdenbach Augustinus	tapper	"	
Govaerts Franciscus Ludovicus	landbouwer	"	
Avonts Felix	kleermaker	"	
De Smedt Patrus Josephus	dagloonwerker	"	
Van Goubergen Joannes Baptista	maaijder	"	1 werkpaard
Brijdenbach Franciscus Bonifacius	landbouwer	"	1 werkpaard
De Peuter Ludovicus	rentenier	"	
Peeters Maria Elisabeth	rentenier	"	
Vervecken Carolus Franciscus	landbouwer	"	1 werkpaard
Janssens Joannes Baptista	dagloonwerker	"	
Schepmans Joannes	dagloonwerker	"	
Kenis Joannes Gerardus	linnenwever	"	
Vermeulen Carolus	landbouwer	"	1 werkpaard
Van Gompel Joannes Baptista	rentenier	"	
Brijdenbach Joannes Carolus	veldwagter	"	
Wouters weduwe Adrianus	landbouwer	"	1 werkpaard
Van Gestel Peter	dagloonwerker	"	
Thielemans Franciscus	timmerman	"	
Poels Petrus Cornelius	dagloonwerker	"	
Buyens Joannes Franciscus	dagloonwerker	"	
Daems Joannes Baptista	dagloonwerker	"	
Krekels Adrianus	landbouwer	"	
Driesen Petrus	hoefsmid	"	
Thijs Joannes Gommarus	dagloonwerker	"	
Vermanden Henricus Carolus	landbouwer	de Baan	

<i>Bosch weduwe Joannes Cornelius</i>	<i>rentenierster</i>	"	
<i>Van Bulck Petrus Joannes</i>	<i>metser</i>	"	
<i>Boons Petrus Gumarus</i>	<i>dagloonwerker</i>	"	
<i>Goolaerts Petrus</i>	<i>dagloonwerker</i>	"	
<i>Willems Petrus Josephus</i>	<i>dagloonwerker</i>	"	
<i>Echelpoels Petrus Franciscus</i>	<i>landbouwer</i>	"	
<i>Echelpoels Adrianus</i>	<i>landbouwer</i>	"	
<i>Van Thielen Guilielmus</i>	<i>landbouwer</i>	"	
<i>Wouters Petrus Josephus Aug.</i>	<i>brouwer</i>	<i>Biezenhoek</i>	<i>1 werkpaard</i>
<i>Van Looy Cornelius</i>	<i>rentenier</i>	"	
<i>Willeberdts Henricus</i>	<i>landbouwer</i>	"	<i>1 werkpaard</i>
<i>Verswijvel Joannes Baptista</i>	<i>landbouwer</i>	"	
<i>Buyens Joannes Franciscus</i>	<i>dagloonwerker</i>	"	
<i>Wouters Joannes Franciscus</i>	<i>landbouwer</i>	"	
<i>Poels Peter Martinus</i>	<i>dagloonwerker</i>	<i>Kerkeneind</i>	
<i>Taeymans Joannes Baptista</i>	<i>dagloonwerker</i>	"	
<i>Brans Joannes Franciscus</i>	<i>onderwijzer</i>	"	
<i>Leysen Petrus Josephus</i>	<i>landbouwer</i>	"	
<i>Leysen Joannes Franciscus</i>	<i>dagloonwerker</i>	"	
<i>Van Oeckel Josephus</i>	<i>metser</i>	"	
<i>Jansen Henricus</i>	<i>metser</i>	"	
<i>Kaers Joannes Baptista</i>	<i>werkman</i>	"	
<i>Proost Livinus</i>	<i>kleermaker</i>	"	
<i>Maes Carolus</i>	<i>tapper</i>	"	
<i>Verlooy weduwe Petrus</i>	<i>tapper</i>	"	<i>1 werkpaard</i>
<i>Van Hemel Gommarus</i>	<i>winkelier</i>	"	
<i>Bols Jacobus Guilielmus</i>	<i>pastoor</i>	"	
<i>Van Looy Joannes Baptista</i>	<i>landbouwer</i>	"	
<i>Moorkens Petrus</i>	<i>landbouwer</i>	"	
<i>De Smedt Carolus</i>	<i>schaapherder</i>	<i>Polder(heide)</i>	
<i>Wilms Franciscus</i>	<i>dagloonwerker</i>	"	
<i>Leysen Joannes Franciscus</i>	<i>schaapherder</i>	"	
<i>Van den Plas Joannes Baptista</i>	<i>dagloonwerker</i>	"	
<i>Van Looy Carolus</i>	<i>dagloonwerker</i>	"	
<i>Jacobs Joannes Baptista</i>	<i>landbouwer</i>	"	<i>1 werkpaard</i>
<i>Bartholomeus Petrus Josephus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>Zielestraat</i>	<i>1 werkpaard</i>
<i>Bartholomeus Joannes Franciscus</i>	<i>rentenier</i>	"	
<i>Cools Adrianus Livinus</i>	<i>landbouwer</i>	"	<i>1 werkpaard</i>
<i>Van den Broeck Adrianus Fr.</i>	<i>landbouwer</i>	"	
<i>Renders Petrus Josephus</i>	<i>landbouwer</i>	"	<i>2 werkpaarden</i>
<i>Jacobs Carolus</i>	<i>landbouwer</i>	"	<i>1 werkpaard</i>
<i>Van Hemel wed. Joannes Baptista</i>	<i>landbouwer</i>	"	
<i>Van Oeckel Henricus</i>	<i>landbouwer</i>	"	
<i>Gijsbrechts Carolus Franciscus</i>	<i>landbouwer</i>	"	
<i>Stappaerts Franciscus</i>	<i>landbouwer</i>	"	
<i>Wouters wed. Joannes Baptista</i>	<i>landbouwer</i>	"	<i>2 werkpaarden</i>
<i>Broeckx Adrianus</i>	<i>landbouwer</i>	"	
<i>Van Looy Joannes Josephus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>De Hoeven</i>	<i>2 werkpaarden</i>
<i>Broeckx Gommarus</i>	<i>landbouwer</i>	"	<i>3 werkpaarden</i>

<i>Bulckens Joannes Baptista</i>	<i>burgemeester</i>	<i>”</i>	<i>3 werkpaarden</i>
<i>Smolders Ludovicus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>Den Hoek</i>	<i>1 werkpaard</i>
<i>Verheyen Petrus Cornelius</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Govaerts Joannes Baptista</i>	<i>dagloonwerker</i>	<i>De Hegge</i>	
<i>De Coster Michael</i>	<i>schoenmaker</i>	<i>”</i>	
<i>Selis Adrianus</i>	<i>rondgaende koopman</i>	<i>”</i>	
<i>Nuys Joannes</i>	<i>dagloonwerker</i>	<i>”</i>	
<i>Leysen Josephus</i>	<i>hooidekker</i>	<i>Kramerpad</i>	
<i>Van den Broeck Josephus Gerardus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>Heikenstraat</i>	<i>1 werkpaard</i>
<i>Echelpoels Joannes Baptista</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Peeters Franciscus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	<i>1 werkpaard</i>
<i>Boons Joannes Baptista</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Laenen Joannes Gerardus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Diels Petrus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Janssens Adrianus</i>	<i>tapper</i>	<i>”</i>	
<i>Driesen wed. Carolus</i>	<i>zonder beroep</i>	<i>”</i>	
<i>Moorkens Petrus Franciscus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Weyers Petrus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>Proosthoevenpad</i>	
<i>Goolaerts wed. Joannes Baptista</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	<i>1 werkpaard</i>
<i>Leysen Joannes Baptista</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Leysen Christianus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Janssens Josephus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	<i>1 werkpaard</i>
<i>Vanderschraelen Franciscus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Janssens Petrus Franciscus</i>	<i>tapper</i>	<i>Heikant</i>	
<i>Thielemans Ludovicus Guilielmus</i>	<i>timmerman</i>	<i>”</i>	
<i>Jacobs Petrus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Goolaerts Joannes Baptista</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Marinus Joannes Baptista</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Van Buyten Franciscus</i>	<i>dagloonwerker</i>	<i>”</i>	
<i>Vanden Broeck Joannes Franciscus</i>	<i>dagloonwerker</i>	<i>”</i>	
<i>Diels Maximilius</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Jacobs wed. Joannes Baptista</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>De Peuter Cornelius Josephus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	<i>1 werkpaard</i>
<i>Vermeulen Joannes Franciscus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Nuyts Joannes Gerardus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	<i>1 werkpaard</i>
<i>Moens Victor</i>	<i>dagloonwerker</i>	<i>”</i>	
<i>Van Thielen Joannes Baptista</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Vander Linden Petrus Josephus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Van den Broeck Joannes Baptista</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Van Roost Joannes Baptista</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Sweeck Ludovicus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Boons Cornelius</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Kiebooms Joannes</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Wilms Gabriel</i>	<i>dagloonwerker</i>	<i>”</i>	
<i>Van de Water wed. Jacobus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>Kappellestraat</i>	
<i>Vaeyendries Josephus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	
<i>Soentjes wed. Petrus Franciscus</i>	<i>schuifwagter</i>	<i>”</i>	
<i>Mens Petrus Franciscus</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	<i>1 werkpaard</i>
<i>Vermetten Joannes Baptista</i>	<i>landbouwer</i>	<i>”</i>	<i>1 werkpaard</i>

Janssens wed. Gommarus	landbouwer	”	
Bisschops Christianus	landbouwer	”	1 werkpaard
Vander Veken wed. Joannes Baptista	landbouwer	”	
Vervecken wed. Joannes Baptista	landbouwer	”	
Leysen Ludovicus Henricus	landbouwer	”	1 werkpaard
Van Hemel Joannes Baptista	landbouwer	Breukelstraat	
Leysen Joannes Baptista	landbouwer	”	1 werkpaard
Govaerts Franciscus Ludovicus	landbouwer	”	1 werkpaard
Couet Petrus	schuyfwagter	”	
Vervecken wed. Adrianus	landbouwer	”	1 werkpaard
Nuyts Joannes Franciscus	landbouwer	”	
Napen Joannes Baptista	landbouwer	”	
De Peuter Carolus	landbouwer	”	1 werkpaard
Wouters wed. Martinus	landbouwer	”	
Wouters-Van Lommel Josephus	schuyfwagter	”	

Een overzicht:

Wijk	Aantal gezinnen	Land- bouwers	Dag- loners	Zelf- standi- gen	Werk- man- nen	Diens- ten	Schaap- herders	Rente- niers
Vossel	31	6	10	10	1	1		3
Baan	9	4	3		1			1
Biezen-hoek	6	3	1	1				1
Kerken-eind	15	3	3	4	3	2		
Polder (Heide)	6	1	3				2	
Ziele-straat	12	11						1
Hoeven	3	3						
Hoek	2	2						
Hegge	4		2	2				
Kramer- Pad	1			1				
Heiken-straat	9	7		1				1
Proost- hoevepad	6	6						
Heikant	21	15	4	2				
Kapelle-straat	10	9				1		
Breukel- Straat	10	8				2		
Totaal	145	78	26	21	5	6	2	7
%	100	54	18	14,5	3,5	4	1	5

De aandachtige lezer zal zeker gemerkt hebben dat er in die tijd andere straatnamen gebruikt werden. Zo heet het Vossel thans Dorp; Proosthoevepad en Kramerpad (Kerkenpad) behoren nu tot de Zittaart en Breukelstraat en Kappellestraat vormen samen Heerle.

Opvallend is tevens dat de landbouw zich voornamelijk concentreerde op de as Zittaart – Hoeven – Zielestraat d.i. langs de oude doorgangsweg en op de vruchtbaarste landbouwgrond. Hoeven en Zielestraat in de Aa-vallei en de Zittaart in een streek waar leemlagen voorkomen. Ook Heerle, nabij het ‘Broek’ en tussen Slood- en Caliebeek had en heeft een uitgesproken landbouwfunctie. De zelfstandigen en diensten (onderwijzer, pastoor en veldwachter) hadden zich vooral in het huidige Dorp en Kerkeneind gevestigd. Opmerkelijk is ook dat enkel op de Polderheide nog schaapherders voorkwamen. Begrijpelijk als we weten dat deze streek nog in volle ontginning was. Ontginning waarbij de schapenhouderij een belangrijke functie vervulde. Een kudde schapen, die uit een veertig à vijftig dieren bestond, werd op de heide geweid. Ze vraten niet alleen de heide kaal maar zorgden tevens voor het eerste mest op de te ontginnen gronden. Daarom ook werden ze ’s nachts in de schaapskooi gedreven. De daar achtergelaten mest was een goede aanvulling op het permanente mesttekort. We stelden tevens vast dat de Polderheide in 1816 nog helemaal

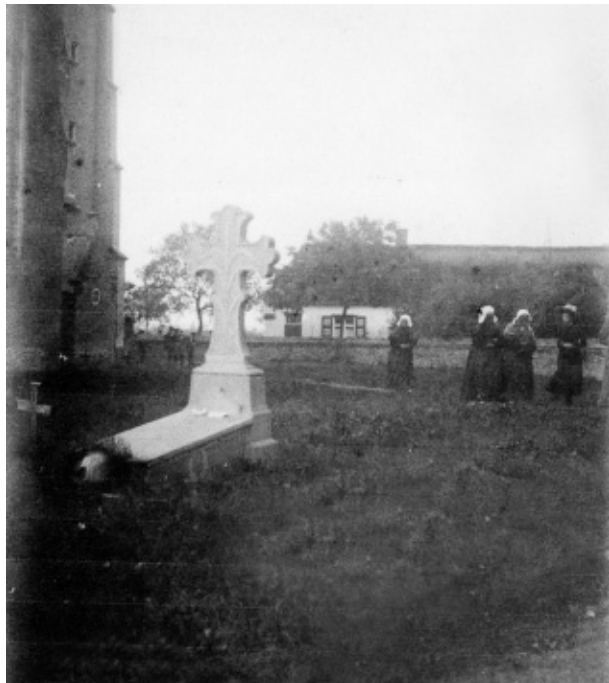

Zicht op het Vossel (Dorp) van op de Lilse Weg. De foto werd genomen tussen 1930 en 1950, gezien de villa Tricot op de voorgrond links. De steenweg (Heren-tals-Vlimmeren) werd aangelegd omstreeks 1868. Op de voorgrond rechts de smidse Driesen. Opvallend is ook het wit- gekalkte huisje in de rij. Het betreft hier het huisje van Liene Maeyninx dat stond waar Louis Van Oeckel nu woont. Uit de verzameling van Walter Driesen.

Foto van het huis van de familie Dufraing-Daems op het 'Bergske', toen 'Vossel', vóór het huis Bulckens, thans Van Peer-Van Hemel werd gebouwd. Mie Daems is hier lange tijd een gekend figuur geweest. Wij herinneren ons nog de tijd, na WO II, wanneer Mie 's zondags in haar Kempense kapmantel gehuld ter kerke trok. Uit de verzameling van Walter Driesen.

Enkele dames in typisch Kempense klederdracht verlaten de kerk. Kanten muts en neusdoek zijn duidelijk zichtbaar. Let ook even op de dame met hoed die de Kempense boerinnen voorafgaat. Op de achtergrond het huis 'In den Hemel', bij Van Hemel, de oudste nog bestaande herberg binnen Poederlee. Het huis was toen nog opgetrokken uit leem met een strooien dak. Uit de verzameling van Walter Driesen.

niet bewoond was. Het eerste lemen huis werd er illegaal gezet door Mie Pak, die er een illegaal café openhield onder het motto: 'In de gouden pluiz is er altijd iemand thuis.' (3)

Om een idee te geven van ons dorp tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw drukken we hierbij enkele foto's uit die tijd af. (11)

Deze lieden hadden ieder hun eigen klein doeningske waar zij met enkele koeien, een varken, enkele geiten en een tiental kippen aan hun behoeften wisten te voldoen.

Eigenlijk mogen we stellen dat de toenmalige gemeenschap een typische landbouwgemeenschap was. Iedereen immers, ook de onderwijzer, de veldwachter en de pastoor hielden enkele dieren waarvoor moest gezorgd worden.

Opvallend is ook het geringe aantal paarden: 39. Paarden waren in die tijd een uiting van grote rijkdom. Hiervan uitgaande kunnen we stellen dat de rijkste boeren op de Hoeven te vinden waren: Gommaris Boeckx op de 'Kleyne Heybril', de voormalige hoeve van Jozef Tops en burgemeester Joannes Baptista Bulckens op de 'Puclhoeve' waar Marc Tops nu de plak zwaait. Het geringe aantal paarden hield ook in dat er gedeelde paarden waren: twee of meer

Tijdens de tweede helft van de 20ste eeuw gingen heel wat landbouwerswoningen en schuren teloor tengevolge van de modernisering van de landbouw. We menen dat het hier om de oude schuur van Door Dekkers op de Zittaart gaat. Langs de hoge schuurdeur werd de oogst, het graan, binnengereden en er opgestapeld. Tijdens de wintermaanden werd het koren op de lemen dorsvloer gedorst met de vlegel. Uit de verzameling van Walter Driesen.

boeren die samen eigenaar waren van een paard en het om beurt gebruikten. Daarnaast werd er beroep gedaan op paardeneigenaars die hun knechten tegen vergoeding 'paardenwerk' lieten verrichten.

En ten slotte, is het u ook opgevallen hoeveel personen er 'Joannes Baptista' heten?

Nu weten we dat de voorganger van pastoor Bols, Petrus Franciscus Van der Schoor, een voorliefde had om zijn dopelingen de naam van de parochieheilige te geven. Misschien ligt daar de oorzaak. Of zoeken we de reden bij de toenmalige secretaris, waarvan wij weten dat hij het niet zo nauw nam met de administratie. Heeft hij de inwoners, waarvan hem de voornaam niet te binnen schoot, maar Joannes Baptista geheten?

De woningen uit die tijd konden door hun functie geen vergelijking doorstaan met de stedelijke behuizing. Benedict Sas wijdt hier voldoende aandacht aan in zijn artikel in deze uitgave. Wij beperken ons tot slechts een boerderijtje waaraan wij samen een bezoek zullen brengen. Het betreft 'Verstraetens huisje' op 't Rolleken te Lille. Voormeld huisje werd in de afgebeelde vorm opgetrokken in 1907.

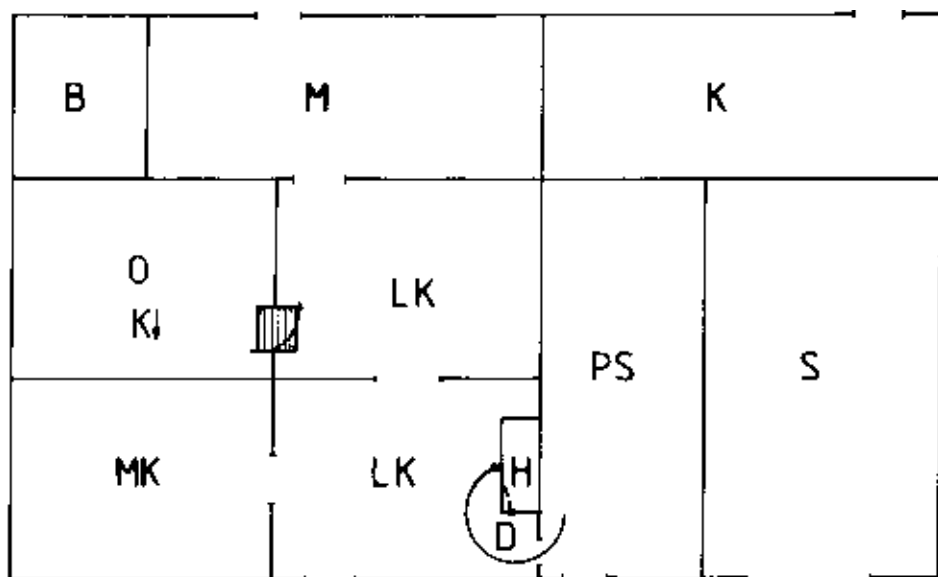
Het woongedeelte en het dierenverblijf, de potstal, waren ongeveer even groot. Men betrad het huis langs de leefkamer waar ook de open haard stond, de enige verwarmingsbron in het huisje. Daar bevond zich ook de draaiboom: een opstaande draaiende paal met arm waaraan de koeketel was opgehangen. Hier werden rapen en aardappelen in gekookt als voeding voor de enkele koe die, naast schapen en geiten, in de potstal werd gehouden. De haard was het domein van de vrouw. Hier werd naast de koeketel, ook de papketel met een haak boven het vuur gehangen. Het koken boven het haardvuur was zeker geen gemakkelijke taak. Denken we maar aan de wind die in de schouw sloeg en de hele kamer in rook hulde of roetdeeltjes het huis in joeg. Als verwarmingsbron was de open haard ook niet het uitgelezen middel! In de wintermaanden moesten de bewoners als het ware mee in de haard kruipen om het enigszins warm te krijgen; het voelde aan als vooraan verbrand en achteraan bevroren. In de schouw werd het vlees gerookt.

In boedellijsten lezen we: *het vercken hangende in de schouw, de hespe in de schouw, geroockt vleesch aen de solder*. Het meeste vlees dat op tafel kwam was dus varkensvlees, doch de aanwezigheid van kippen, schapen en koeien doet ons vermoeden dat er ook wat anders op tafel kwam. De koe evenwel was het kostbaarste bezit en stond in voor de melkvoorziening en de opbrengst van het jaarlijkse kalf. Tegelijk zorgde ze voor de onontbeerlijke mest.

De stal was gelegen naast de leefkamer. In de haard was een kijkgat zodat de boerin tijdens het werk het vee in 't oog kon houden, en waarin 's avonds een

'Verstraetens Huisje' op 't Rolleken, gebouwd omstreeks 1907. Uit de verzameling van de familie Stoop, Mortsel.

Grondplan van 'Verstraetens Huisje' op 't Rolleken, gebouwd omstreeks 1907. Uit de verzameling van de familie Stoop, Mortsel.

Legende: LK = leefkamer K = kelder MK = mooie kamer
 M = moos H = open haard PS = potstal
 D = draaiboom K = kot B = bakoven
 S = schuur O = opkamer of kelderkamer

Uit de verzameling van Walter Driesen.

lamp werd geplaatst. De stal was een potstal: d.w.z. een kuil waarin de koe, de geiten en de schapen 's nachts en tijdens de winter werden ondergebracht. De koe moest zo droog mogelijk staan. Daarvoor moest dagelijks gestrooid worden. Het beste strooisel was roggestro. Dat was meestal niet voldoende aanwezig en moest door andere stoffen worden aangevuld: vergane bladeren, afgestorven onkruid maar vooral dennennaalden. Door elke dag te strooien kwamen de dieren op het einde van de winter op een hoop te staan. Bij het begin van de lente, wanneer de dieren buiten konden weiden, werd de stal leeggehaald en op het veld gevoerd. De koe van het keuterboerke werd langs de grachtkanten geweid. Slechts na half oogst mochten ze in het 'gebroekt' waarvan het gras, het hooi, gebruikt werd als wintervoorraad. De zijwanden van de hier beschreven stal waren niet opgetrokken in leem maar in schalieberd en brempoppen.

Brengen we nu even een bezoek aan de keuken. De kookuitrusting en het voedsel dat er mee bereid werd, waren zeer eenvoudig. Het dagelijks menu kende weinig variatie en was bijna dagelijks hetzelfde: brood, allerlei soorten pap, patatten en ajuinsaus waren basisingrediënten. Voor het overige bepaalden de groentetuin en het vleesvat wat de pot schafte. Het kookgerief bevond zich op de *moos* (M). Op de moos stond een *moosbank*. Hierop werd het voedsel gewassen en versneden en werd de afwas gedaan. Een afwatering zorgde ervoor dat het *mozewater* door een gat in de muur, het *mozegat*, naar buiten liep en via de *mozegoot* in de *mozeput* terecht kwam.

Aan de moos aangebouwd was de bakoven (B). Hier werd het dagelijks brood gebakken. Tevoren was het graan naar de molen gebracht en als meel teruggehaald. Het meel werd eerst gezift in een zeef om de zemelen te verwijderen. Nadat water warm was gemaakt, kon het met het meel gemengd worden. Dit gebeurde in de *moel* of trog: een houten bak die naar vorm en houtsoort kon verschillen. Aan het brooddeeg werd dan een brok zuurdesem, later gist, toegevoegd om het rijzen van het deeg te bevorderen. Na een half uurtje rijzen werden de broden van grootte gerold, bestrooid met meel en afgedekt zodat ze verder konden rijzen. Ondertussen werd de oven gestookt met *mutsaerts*, die uit de houtmijt werden gehaald. Na een uurtje was de oven goed warm en werden de gloeiende houtskolen uit de oven getrokken met een *raeckelijser* en werd de oven schoongeveegd met een *dweijle*. Het deeg werd erin geschoven en na een uur goed bakken met een *schoelie*, een lange houten spaan, uit de oven gehaald. Nadat de broden waren afgekoeld werden ze naar de kelder gebracht. Bakken deed men eenmaal in de week. Als kleine jongen werd naar die dag uitgekeken want 'Peet', grootmoeder, bakte voor elk van de kleinkinderen een 'polleke', een broodje en vuist groot.

Daarmee zijn we in de kelder beland. Naast het pekelvat, waarin het vlees in de pekel werd bewaard, zijn kelders steeds een verzamelplaats van voorwerpen die bij het boteren werden gebruikt. De kelder was de koelste plek in het huis. De koeien werden gemolken en de melk werd opgevangen in een *melckemmer*. Vervolgens werd de melk door de *sey* gegoten. Dat was een aarden of koperen schotel met kleine gaatjes. De *sey* werd gebruikt om de melk te zeven vooraleer ze in de melkket werd gegoten. Dan werd de melk naar de kelder gebracht en overgegoten in melkteilen om af te koelen en zuur worden te voorkomen.

Zijgevel van de schuur van het boerderijtje op 't Rolleken opgetrokken uit brem-
poppen. Uit de verzameling van de familie Stoop, Mortsel.

Tot in het begin van de tachtiger jaren
zagen we de boerin, Stans Menten, met
kruiwagen en kit naar de weide trekken
om er de koeien met de hand te melken.
Uit het archief van de H.K.-Lille.

Na het afkoelen werd de bovendrijvende *saen* eraf geschept. Dan kon het boteren beginnen: een moeilijk, langdurig werk.

De verzuurde melk werd in de *boterstand* gegoten. Dit was een dikbuikig houten vat, breed onderaan en vernauwend aan de hals. Daarop paste een houten deksel met een opening in het midden. Hierdoor werd de *boterstaf* in de melk geplaatst. Nu kon het boteren beginnen. De boterstaf werd op en neer bewogen. Na een half uur kon men reeds zien of de boter goed werd. Hingen er aan de boterstaf kleine boterkorreltjes was dit een geruststelling voor de boerin. Was dit niet het geval, dan moest men warm water bijvoegen, maar dan werd de kwaliteit van de boter minder. Om goede boter te bekomen moest men drie uur boteren. *Meiboter* was het meest gegeerd en haalde dan ook de beste prijzen op de botermarkt. Boteren werd ook slechts eenmaal per week gedaan. Als de boter klaar was werd deze met de *boterlepel* afgeschept en in een houten boterschotel gedaan. Deze stond in het water om de boter koel te houden. De boter werd vervolgens gekneet met de boterlepel zodat het water verwijderd kon worden en de boter een vaste vorm kreeg. Een gedeelte van de boter was voor eigen gebruik. De rest ging naar de botermarkt. Voor feestelijke gelegenheden werd de boter in een mooi versierde botervorm gedrukt en omgekeerd op een boterschaaltje gelegd.

Boven de kelder bevond zich de kelderkamer of de opkamer. Hier stond de bedstee en was het zeker de meest intieme plaats van het huis. Hier werd gebaard en nam men afscheid van het leven. In de tijd van mijn grootouders stond er reeds een *beddekoets*, het houten onderstel van een bed. Voordien was het een bedstee, vastgetimmerd aan de wand en afgesloten met een *valle*, een soort gordijn. Ik zie Peter en Peet nog in hun bed liggen, diep weggedoken onder de sargie en met een witte slaapmuts op het hoofd. (5)

Het leven van de boer werd gedragen door de seizoenen: ploegen, eggen, zaaien, wieden, oogsten met de zeis, sikkels of pik en dorsen. Veel handenarbeid, daar alleen de rijke boeren over een paard beschikten. Sommige boeren deelden een paard – een onderlinge bedrijfshulp avant la lettre.

Gedragen op het ritme van de seizoenen moeten de feest- en zondagen een welgekomen afwisseling zijn geweest voor de plattelandsbewoners. Het kerkelijk jaar kende talrijke feest- en heiligendagen – minstens veertig – die beschouwd werden als zondagen en dat betekende dat er niet mocht gewerkt worden. Verplichting die de bevolking soms te zwaar leek. Toen deken Van Diepenbeke in 1614 op de 13de zondag na Pinksteren in Poederlee kwam, stelde hij vast dat velen bezig waren de oogst te vergaren en binnen te halen zonder dat de weersomstandigheden hen daartoe dwongen. Hij berispte hen maar de enen verontschuldigde zich omdat het de voorgaande dagen geregend had,

terwijl anderen zeiden dat de pastoor de toelating had gegeven. (6) Naast de missen in de voormiddag, waren er nog de vespers en het lof. Deze verplichtingen bleken voor vele mensen niet voldoende om de hemel te veroveren. Daarom werden verenigingen opgericht met speciale reglementen, gebeden en geestelijke oefeningen, die de leden moesten naleven: de broederschappen. Het lidmaatschap van een broederschap werd beschouwd als een zeer efficiënt middel om de poorten van de hemel te openen. In alle kerken en vele kapellen werden broederschappen ingesteld. Zij kwamen, stierven uit, werden vernieuwd of ruimden plaats voor andere. Wij vonden er zo een:

Register van het broederschap van een goede ende salige doot. Ingestelt inde parochiale kercke van Poederlé A° 1714 1novembris (7)

In prachtig schrift vermeldt de lijst 49 namen beginnende bij:

Den eerweerdigen heer mijnheer Godefridus Moors pastoor in Poederle

Den eerw: heer mijnheer Nicolaus van Reiith onderpastoor

Mr. Peeter Daneels coster

Mijnheer Guihelmus Coomans secretaris

Juffr. Lucia van Ishoven

Helena Knaaps

Anna Catharina Wouters

Dimpna Neis

Jan Mertens

Anna Maria Neis

Elisabeth Segers

Elisabet Jacobs

Adriaentien Vingerhoets

Cornelia van den Perre

Maria Catharina van den Perre

Jan vanden Perre

Cathalijn Wijnants

Maria van Trier

Geertruij Peeters

Henrick Renders

Cornelis Leijsen Janss.

Maria Leijsen

Maria Peeters

Margariet Como

Jan Leijsen Peeterss.

Jan Leijsen smit

Nicolaes Proost

Catharina Vos

Catharina Wilboorts Janss.

Anna Wilboorts Janss.

Jan Wilboorts

Gertrudis Vander Veken

Catharina Bruijnseels

Anna Schoenmaeckers

Elisabeth Cuijpers

Maria Vermeulen

Catharina Bruijnseels

Francis de Laet

Maria Leijsen Aldegundsd.

Elisabeth Daneels

Elisabeth Coninckx

Anna 'tSeijgers

Catharina Vehoeven

Maria Daneels

Maria Theijs

Catharina Aerts

Margareta Daneels

Elisabeth Tappars

Anna Stijnen

De lijst werd geactualiseerd in 1748 door pastoor Jacobus Van de Weijer, waarna ook de andere pastoors de lijsten bijhielden tot in 1878.

De leden van een broederschap voelden zich met elkaar verbonden, maar ook zij hunkerden naar een gelegenheid om ook eens op een andere plaats dan in een religieuze dienst of plechtigheid samen te vergaderen. Naar voorbeeld van andere verenigingen vierden zij daarom jaarlijks hun patroon met een religieuze plechtigheid die gevolgd werd door een gezellige bijeenkomst waar gegeten en gedronken werd.

Soms ging het volgens de geestelijke overheid te ver. De normen lagen duidelijk anders dan in onze tijd. Pastoor Van de Weijer schreef: *In 1828 heeft de confrerie van Sint Hubertus voor den eersten keer missen gehad op dees conditie: van geen en speelman te hebben en 's avonds; ten 9 ueren op te houden van drinken; welke conditien staen in hun reglement, die zij aen den pastor belooft hebben stiptelijk te zullen onderhouden; oft geen diensten meer.* (8)

De vereniging die erg nauw bij het kerkelijke gebeuren betrokken was, was de zangers van St.-Cecilia. Zij verzorgden de zang vooral bij feestelijke gelegenheden maar kenden zeker iets van feesten.

De kerk waakte over het welzijn van zijn gelovigen en spande zich in om het zedelijk gevaar door sommige ontspanningsvormen door strenge richtlijnen te weren. Zij legde op zon- en heiligendag rust op. Deze moest geheiligd worden door het bijwonen van mis en lof en enkele malen per jaar door deelneming aan de processies. De volwassenen werden gewaarschuwd tegen overdrijvingen bij feestelijke gebeurtenissen.

In 1621 schreef de deken: *Inzake het misbruik van drinkgelagen van jongeren op grote feestdagen, wordt door onderricht (catechese) tot nu toe vooruitgang geboekt.* (9)

Bisschop Malderus meende tegen bepaald herbergbezoek te moeten reageren door zijn herderlijke brief van 21 januari 1628. Op straf van 12 gulden mocht niemand vrouwspersonen aantrekken en aanlokken om een herberg te bezoeken niettegenstaande *de swaricheden van oorloge, dierte en siekten.* (10)

Daar de meerderheid der bewoners niet of nauwelijks kon lezen en schrijven, werden de waarheden van het geloof aanschouwelijk voorgesteld: beelden, schilderijen en symbolen werden hiervoor gebruikt. Tijdens processies en ommezingen werden taferelen uit het Oude en het Nieuwe Testament, alsmede episodes uit het leven van de heiligen, voorgesteld. En van processies en ommezingen had men in Poederlee een handje weg! Getuige volgende foto's. (11)

De processie van St.-Jan

De jaarlijkse parochiale processie werd gehouden op de zondag na het patroonsfeest van St.-Jan de Doper. Van de kerk werd naar het kapelletje van de Heikant gestapt. Onderweg werd in het 'Dorp', ter hoogte van het 'Bergske', halt gehouden. Daar werd telkens een korte plechtigheid gehouden en de zegen gegeven. Op het 'Bergske' werd voor die gelegenheid een rustaltaar opgetrokken. Op deze foto, genomen ter hoogte van het huis "Tricot" zien we het Mariabeeld dat nu nog – alhoewel gerestaureerd – wordt meegedragen. Het beeld werd gevolgd door de fanfare van de 'Boeren'. Uit het archief van de H.K.-Lille.

Deze foto geeft ons een goed beeld van de korte plechtigheid in het 'Dorp'. Deze foto moet tussen 1930 en 1940 genomen zijn, aangezien de lindeboom, die als eeuweestboom werd aangeplant, nog er jong is. We merken ook duidelijk dat de bewoners de kasseiweg bestrooiden met wit zand en versnipperde bloemblaadjes. Een H. Hart- of Mariabeeld werd tussen twee kaarsen achter de ramen van de huizen geplaatst. Uit de verzameling van Walter Driesen.

De jaarlijkse processie naar de Hegge was hetzelfde samengesteld als deze van St.-Jan. Ze genoot echter een grotere uitstraling en buitendorpse belangstelling. 's Maandags met het Heggefeest kwamen zelfs de schoolkinderen van de omliggende dorpen naar de Heggekapel afgezakt. Sinds 1912 weten we dat er om de vijfentwintig jaar een luisterrijke processie naar de Hegge werd gehouden. We beschikken zelfs over foto's waarop deze processie is afgebeeld. Spijtig genoeg kunnen we er geen namen meer opplakken al menen we meester Jules Sels, als jong onderwijzer, tussen zijn leerlingen te herkennen. Uit het archief van de H.K.-Lille.

EINDNOTEN

1. Mondelinge getuigenis van Aloïs Stoop, eigenaar van de hoeve op 't Rolleken.
2. Archief H.K. Norbert de Vrijter: Gemeentearchief Poederlee: bevolking
3. Mondelinge getuigenis van wijlen Jan Laenen
4. Gegevens uit het kadaster: Gemeente Lille
5. Gegevens ontleend aan verschillende boedelbeschrijvingen.
6. Dekenale visitatie 1614
7. Archief H. K. Norbert de Vrijter: Parochiearchief Poederlee
8. Idem.
9. Dekenale visitatie 1621
10. K. Raeymaekers: Het godsdienstig leven in de landdekenij Antwerpen 1610 – 1650. Leuven 1977.
11. Foto's ontleend uit het fotoarchief van de H. K. Norbert de Vrijter, Lille.